

Истиқлол қаҳрамонлари

821
F-86

Абдурауф

ФИТРАТ

Шанланган асарлар

Ўзбекистон Республикаси

Филология

Ташкилот

824
F-86

«ШАХИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАТТИИ ЖАМҒАРМАСИ

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

ТАНЛАНИАН
АСАРЛАР

1 ЖИЛД

ШЕРЛАР, НАСРИИ АСАРЛАР, ДРАМАЛАР

Chand

TA'LIM VA FAN XODIMLARI
TOSHKENT VILOYATI
TOSHKENT-MITASI

OLIN VA O'RIK KUTUBXONA
TOSHKENT VILOYATI
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT KUTUBXONA MARKAZI

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЙ» 2000

Тажрир ҳайъати:
Озод Шарафиддинов, Наси Каримов, Дилором Алимова,
Суннат Аҳмедов, Шухрат Ризаев.

Истиқлол адабиётининг етук нақшларидан бири Абдурауф Фитрат адибидир ва санъатнинг мавжуд бари турларида қадим теб-
ратан. У ўзбек ва форс-тожик тилида бағлининг учун («Мувовазза»,
«Ҳинд сайёҳи баёноти»), улар униб тилидан таржима қилинган,
туғилмади бари асарлар турли даврларда нашрлар билан
солиштирилиб, тўлиқрилиб ва тўзатилиб, муҳаммад ҳолда чо
этилоқда.

«Ҳиндан асарларнинг I жилдига адибнинг бадиий асар-
лари ва драмаларидан намуналар киритилган. Насрий асарлари-
нинг асли форс-тожик тилида бағлининг учун («Мувовазза»,
«Ҳинд сайёҳи баёноти»), улар униб тилидан таржима қилинган,
туғилмади бари асарлар турли даврларда нашрлар билан
солиштирилиб, тўлиқрилиб ва тўзатилиб, муҳаммад ҳолда чо
этилоқда.

Нашрга тайёрловчи,
сўз боши, ва изоҳлар муаллифи:
филология фандари доктори, Ҳамидулла Болтабоев.

Масъул муҳаррир:
филология фандари доктори,
Наси Каримов

Ф71

Фитрат, Абдурауф

Таълифнинг асарлар // Сўз боши ва изоҳлар
муаллифи: Ҳ. Болтабоев; Тажрир ҳайъати:
О. Шарафиддинов ва бошқ.; Масъул муҳаррир:
Н. Каримов.—Т.: «Мавнавият», 2000.—
Жилд I. Шеърлар, насрий асарлар, драма-
лар.—256 б.

Сарлавҳада: «Шаҳидлар хотира» хайрли жангар-
маси.

Уз2

Ф 4702620204-7 16-00
М 25(07)-00

© «Мавнавият», 2000

ФИТРАТ ВА ИСТИҚЛОЛ МАЪНАВИЯТИ

Инсоният тарихида шундай даҳо санъаткорлар
бўлганки, улар ўз ҳаётини, ижодини, фикру заковати-
ни халқининг бутунлиги турмушини яхшилашга, эртанги
кунини чароғон қилишга бағишлаганлар. Дарҳақиқат,
бир қанча миллатларвар адиблар қатағон туфайли
маънавиятиниз тарихидан юлиб олинганга қара-
май, улар меросини ўрганиш, асарларида кўтарилган
истиқлол шароитида ҳам ўз доғзарбалигини йўқотма-
ган. Зеро, улар ижодининг муҳити жамият ва миллат
ингтарини ифодалаган бўлиб, халқини халқ, миллат
ингтарини миллат қилишга хизмат қилган. Маҳмудхўжа Бех-
будий, Абдулла Қодирий, Абдуҳамид Чўпон каби
фидойи адиблар қаторида Абдурауф Фитрат ҳам ўз
элининг ақлига ва қалб кўзига айланган.

Абдурауф Фитрат 1886 йили Бухорода туғилган,
унинг отаси Абдурахимбой ўз замонасининг энгил
бойларидан бўлган. Абдурауфнинг онаси Мустафойи
(онгада уни Бибижон деб аташган) ўқимини аёл
бўлиб, фарзандлар таълими ҳам тарбияси билан ёлғиз
ўзи машғул бўлишга тўғри келган. Нозиктаб она-
сининг изчил тавсири остида Абдурауфда жуда ёшли-
гиданоқ шеър завқи уйғонган.

Абдурауфнинг тахаллуси Фитрат бўлиб, бу сўзининг
луғавий маъноси «яратмоқдир. Шонр гарчи талаба-
лик йиллари айрим ғазалларида Мижмар (чўпон,
хушбўй) нарсалар солиб тутатиладиган илм) тахал-
лусини қўлаган бўлса ҳам, асосан, Фитрат номига
бир умр содиқ қолган. Давр тазйиқи кучайиб, унинг
замондошлари ўз асарларига бир неча тахаллуси ва
лақаблар билан имзо чекишга мажбур бўлганларида
ҳам адиб ёлғиз шу тахаллусини қўлаган. Ҳатто рас-
мий идоралардаги хизмат чоғида ва хавфсизлик қў-
митасининг ҳужжатларида ҳам мана шу ном билан
юртаган.

Абдурауф Фитрат дастлаб ибтидоий мактабда,
сўнгра Бухородаги Мирабаб мадрасида таҳсил кўр-
ган. Талабалик чоғларида мавжуд мадрасалар таҳ-

сиги билан чекланмай, замонининг тараққийпарвар ула-
моларидан ўзи мустақил равишда сабоқ олган. Айни
шу талаботлик йилларида хорижий мамлакатларда нашр
этилган қатор чиқадиган жариди ва мажмалалар билан
ташииб ўлгуран. Бу ҳақда Қозондан Бухорога саё-
ҳат қилган машҳур тараққийпарвар уламо Абдурашид
Иброҳимбек шундай ёзди: «Мен Бухорода эканман,
Русиянинг Қозондан келган маъмури Бухоро мадраса-
ларини тафтиш қила бошладим. Бу кун талабалари ора-
сида «зарарли» нашрлар тарқалган ва баъзи мажмала-
ларда ҳажжонлангирарли мақолалар ҳам ёзилган экан».
1907 йил воқеаларига бағишланган бу хотира сўнгида
улуғ аллома талабаларининг фаоллигига тан бериб, «Бу-
хоронинг келажиги мана шу қобилиятли талабалар
қўлидадир»¹, деган хулосага келди.

1908 йилнинг ёзида Бухорога машҳур маърифатпар-
вар ва ислохотчи олим Исмоилбек Гаспирли ташиф қи-
лади. У Бухоро эълоғлари билан учрашаркан, кўпроқ
эътиборни мактаб ва мадрасалар таълимига ва уларда
ислохот ўтказиш кераклигига қаратади. Шу зот са-
баб бўлиб, ўлкада эндигина кўртка ёза бошлаган
янги усулларни мактаблар кенгай боради. Шаҳарнинг
тараққийпарвар эълоғлари ҳамда мадраса талабала-
ри жадид мактабларини ташкил қилиш нишга жалб
қилинади. Ана шундай усули жадид мактабларидан
бири Бухоронинг Салтоҳона гузарига Мирзо Абдул-
воҳид ҳовлисига ташкил қилинади. Бу воқеаларнинг
шохидларидан бири, кейинроқ адиб ва олим сифатида
таълифган С. Айний шундай хотирлайди: «Бу даврдаги
хур фикрли ешлардан бири Абдурауф Фитрат эди. Бу
шахс Бухоро талабалари орасида энг зукко ва фозил-
лардан бўлиб, Абдулқодир Маҳмуд воситаси билан
«Сирот ул-мустақим» мажмаласини мутолаа қилиб,
хориждаги таҳсилга тайёр бўлиб қолган эди»².

Фитрат ҳаётининг ўта сермазмун паллаларидан
бири унинг Истанбул давридир. Ўзбек фитратшунос-
ларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга онд
саналар жуда чалқаш кўрсатилган. Ҳатто, бу воқеа-
ларнинг шохиди С. Айний Фитратнинг хорижда бул-
ган даврини бир ўринда 1910 йил деб айтса, бошқа

бир ўринда 1911 йилни³ кўрсатади. Нисбатан ишонч-
ли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида
Туркистонда яшаган олим ва сиёсий арбоб Заки Вали-
ди Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиламиз. Уларда
қайд этилишича, 1910 йили Бухорода «Тарбияти ат-
фол» жамияти тузилган бўлиб, у йилга хайри йўли
билан бир неча талабани хорижга ўқиш учун юбо-
риб турган ва у ерда ўз шўъбаси (фитилли) ни очин-
га мушарраф бўлган. Бу шўъба «Бухоро таллими
маориф жамияти» номи билан расмий жамият тузини
олган. 1910 йилда Эрон йўли билан Константинополга
келган шонр Фитрат билан Муқимиддин ҳамда Руся
йўли орқали келган Ҳасанхўжа, Ғулжақли Абдулқазиз, Со-
лиқ Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эдилар»⁴. Бу
жамият ўн етти модалдан иборат ўз-низоомасига
эга бўлиб, асосан Бухородан ўқинишга юборилган та-
лабаларнинг моддий аҳвали ва маънавий муаммолари
билан шугулланган. Унинг ҳужжатларида кўрсати-
лишича, 1911 йилда Истанбулга ўқинишга келган 15 ва
1912 йилда келган 30 наф талонибга жиддий ёрдм
берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқиниш давом этти-
риш мақсадида борган эди. Бу ҳақда турли манба-
ларда турлича хабарларни учратамиз. Уларда Фит-
ратнинг, жумладан, нуфузли дорифунуида ўқитгани
(Темур Хўжа ўғли), «муаллимлар тўлмаси»да таҳ-
сил кўрган (Боймирза Хайит) ва «Вайзин» мадраса-
сида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳол-
ларда мустақил маърузалар ҳам ўқитгани (Заки Валиди
Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг чидида
нисбатан ишончлиси сўнгги манба ҳисобланади. Чунки,
Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаоллиги айнан
шундай мазмун касб этгани ўша муаллифининг бошқа
бир асарида⁵ ҳам айниланган.

Фитрат қўшни юртга бутун дунёга таърифи кетган
инқилобчи ешлар ҳаракатидан кейин борган эди. Шуб-
ҳасиз, у бу ҳаракат натижаларидан сабоқ олган, унинг
ташаббусларлари билан ҳамсуҳбат бўлган. Хорижий

¹ С. Айний. Таърихи инқилоби Бухоро. 83 ва 101-б.

² Заки Валиди Тўғон. Букунги турк эли Туркистон
ва яқин тарихи. Истанбул, 1981, 354-б. (турк тилида).

³ Валидов А. З. О собраниях рукописей в Бухарском
ханафе. «Записки Восточного отделения русского археологиче-
ского общества». Т. 23. М., 1916.

¹ Абдурашид Иброҳим. XX аср бошларида Ислам
дунёси ва Илоҳияда ислохот. 1 жид. Истанбул, 1987, 50-б.
(турк тилида).

² С. Айний. Таърихи инқилоби Бухоро. Душанбе, «Адиб»,
1987, 83-б.

фитратшунослардан бирининг фикрига кўра шу мамлакатдаги маърифатпарварлик ҳаракати Фитратта таъсир этмасдан қолмади. У муаллимлар гимназиясида ўқир экан, ёш туркларнинг фаолиятига қизиқиб қаради ва уларнинг ҳаракат усулларини ўргана бошлади. Фитрат хориждаги талабонлик вақтидаёқ ўзининг бошланғич асарини «Мунозара»⁶нинг «Эди»⁷ Дар-ҳақиқат, Фитратнинг «Мунозара» асарига шундай сатрлар бор: «Ушбу замонда ҳар бир миллатпарвар олим ўзининг ҳамжинси ва ҳамнавъининг манфиати ва саодати йўлида текин хизмат қилур. Ҳатто ушбу йўлда мол ва жонини аямайтурган чин одамлар оз эмасдирлар. Чунончи, тасаввур қилингиз: Анварбек — Нисийбеклар усмонли маршрутаси (конституцияси — Ҳ. Б.) учун қанча фидокорлик қилдилар. Бу зотларнинг-да мўдаоси ўз миллатининг саодати ва осойишидан бошқа не эди?». Шу билан бирга Фитрат хорижда нашр этилаётган ва ўзига мадраса талабаларидан яхши таниш бўлган «Турк юрду», «Сирот ул-мустақим» ва «Тарифи муслимин» каби мажалла ва жаридлар билан ҳамкорлик қила бошлади. Айниқса, улуғ турк шоири Меҳмет Акиф муҳаррирлигида нашр этилаётган «Сирот ул-мустақим» (ўзбекчага «Тўғри йўл» деб таржима қилиш мумкин) жаридаси билан фаол ҳамкорлигини тасдиқловчи манбалар аниқгина. Жариданинг 1911—1914 йиллардаги сонларида Бухоро ҳаётига оид ўнлаб мақола ва хабарлар берилган. Уларнинг кўпчилиги бухороли муҳбир Фисилдин Ҳасанин қаламига мансуб бўлса ҳам, улар, шубҳасиз, Фитрат таҳриридан ўтганини аниқлаш қийин эмас. Бу ҳақда Меҳмет Акифнинг хотиралари ва турк олими Ш. О. Фуоднинг «Турк босни тарихи»⁸ (1967) китобини эслаш кифой.

«Тарифи муслимин» мажалласида Фитратнинг «Бухоро вазирини Насруллоҳбек Парвоначи Ҳазратларина очик мактуб»⁹и эълон қилинади. Форс тилида чоп этилган бу мактубда «қора ҳаробачилар ва ўт орасида қолган паршонхўл аҳли ватан»нинг дарди баён қилиниб, уни енгилатиш чоралари кўпроқ тождор Олий Ҳазрат ва унинг вазирини Насруллоҳбекка боғлиқ экани

айтилиш билан бирга: «Ҳар қанча кўз ва қулочингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг харобчилигига ачинмай тура олмайсиз... Миллатимиз ва юртимизни шу ҳолга келтириб қўйдикки, дунёнинг бурчагида энг қийин кунларда ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар» — каби оташин сатрлар билан вазир аъзамга мурожаат этилди. Дарвоқе, «Мунозара»нинг хотима қисмида ҳам худди шу каби мурожаатнома баён қилинган. Бунда Фитратнинг биргина вазир ўз амирини билган Бухоронинг сонсиз ҳасратлари олдида ожиз эканини яхши тушуниб, бевосита амирнинг ўзига қарата айтилган сўзлари ҳам асарга илова қилинган. «Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси!.. Исломият салтанатининг заифлиги меҳрибон қилбларимизга ва соҳибидарлатимизга аниқ ва равшан монандирки, бурун эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро кунларга соғарлар. Бу жиноятчиларнинг вазифани аввалги дини исломга хушумат бўлиб, яқин замонлар биздан динимизни тарқ қилишни талаб қиларлар. Имомимизни пўшта, азонимизни кўнчироққа, масжидимизни черковга алмаштирмоқдан бошқа нарсая қолмас». Биргина амир ва унинг вузаро ҳамда умаролари билан иш қўнғилдагидек натижаланиш мумкин эмаслигини тушуниб етган Фитрат айни шу пайтдаёқ муҳтарам диндош биродарларига ҳам мурожаат қилади, «бу таназул, яъни ниманики бой берилаётган бўлса, мусулмонларнинг унсизлиги ва ҳаракатсизлиги натижаси» деб билади. Муаллиф мурожаатда давом этиб:

Жамияти куфр аз паршонни мост,
Ободи бутхонаи з-вайрони мост.
Ислом бунёд ҳуд ҳамои аст ке бул,
Ҳар айб ки аст дар мусулмонни мост¹⁰.

Ислом бизнинг динимиздир, ислом — бизнинг шарофимиз, ислом бизнинг саодатимиздир, ислом — ғалабаларимиз бонси, ислом осойишталигимиз сабабчидир... Бу қадар ғафлат ва танбалликда, беғайрат ва

⁶ «Миллати Туркстон», 1952, 80—81-сон, 13-б.

⁷ Хиндистонда бир фаранги ита бухороли бир мудarrisининг бир неча масалалар ҳам усули жалида хурусунида қилган мунозараси. Муҳаррири Фитрат. Мутаржиме Ҳоким Мўйин бон Шукрудлоҳ Самарқандий. Т., 1912, 13-б.

⁸ Таржимаси: Куфр жамияти (яъни кўфрларнинг инқилиби) бизнинг паршонлигимиздандир. Бутхоналарнинг ободлиги бизнинг вайрончилигимиздандир. Ислом қандай бунёд бўлган бўлса, ҳошр ҳам шундайдир, қандайли айб бўлса, бизнинг мусулмонларимиздандир.

жаҳолатда ўтиришимиз бас, етар, бу асл динимизнинг нобул бўлиши, муқаддас ватанимизнинг мундай поймаг этилишини камол бошарфлик билан қабул қилмас, бунини шариат, на-да ҳаёт қабул қилгани,— деб ёзди Фитрат «Бухоронинг нажиб миллати бўлган ватандошларига. Адиб ўз асарининг мавзу ва мундарижасини китобнинг муқаддимасида шундай ифодалаганди: «...Бухоролик бир мудarrisнинг ҳажга бориб, Ҳиндистонда бир фаранги ила усули жаҳлида ҳам усули қадим хусусида қилган мунозаранинг натижаси бўлиб, мазкур ҳикоят ушбу масалани тутаг ҳал этмоққа қаратилгандир». Муаллиф ушбу қисса воситасида яна шундай қайта-қайта такрорлайдики, агар мусулмонлар ўртасида шина ва сулҳнинг, қадим ва жаҳлида каби ички мухолифатларга ўрин берилса, буидан фақатгина исломнинг, Бухоро миллатининг душманлари фойда кўради. Шунинг учун ҳам «кимки ўзини ҳақиқатдан дини исломнинг, Пайғамбари охир замон Мухаммадининг ўлмаси билса, бу бемаъни иштилофотларни ордан кўтаришга» ёрдам берилса ва «замони маориф ва замони маданият саналган ҳозирги давримиз билан ҳамқадам бўлишлик»ка миллатдошларини чақиради.

«Мунозара»нинг Ҳожи Мўйин таржимасидати Тошкент нашрида оташни хитобномага айланган муқаддима ва хотима қисмлари тушиб қолган, амир ва чор оҳангасининг жаҳлини чиқармаслик учун асарнинг матнига ҳам жузъий ўзгаришлар киритилган. Шунга қарамай, Бухорога яқин суратда келтирилган бу китобнинг нафақат ўзини, балки уни ўқиган кишиларни ҳам амир ва чор маъмурилари қаттиқ таъқиб остига олганлар.

«Мунозара»да акс этган исломчилик ва ислохотчилик кайфиятларини байроқ қилиб олган «мутахассис»лар 20-йилларнинг охирилари ва 30-йилларнинг биринчи ярмида Фитрат шахсига қарши қаратилган кескин хужумларни авж олдириб юбордилар. Бирин-кетин Ж. Бойбўлатовнинг мақолалари (1929)⁹, А. Аршаруни ва Х. Габидуллиннинг «Русияда панисломизм ва пантуркизм очерклари» (1931), яна Ж. Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиётида чингаччилик ва пантуркизм» (1932), Миёнбўзрук Солиҳовнинг «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» (1933), А. Саъдийнинг «Ўзбек буржуа адабиёти» (1934), Л. Климовичнинг «Чор Ру-

сияда ислом» (1936) каби китобларида берилган «фатво»ларнинг ўзига хос умумлашмаси сифатида Х. Олимжоннинг «Фитратнинг адабий ижоди тўғрисида» мақоласи¹⁰ яратилдики, натижада ўзбек халқининг буюк фарзанди, Шарқнинг эзко мутафаккири Абдурауф Фитратни «панисломист», «миллатчи», «Миллий иттиҳод» номли аксинчиқлиббий ташкилотнинг аъзои сифатида айбон, Давлат хавфсизлиги қўмитасининг ҳужжаттоҳида 976524 рақамли жиноятнома тузатишга йўл очилди...

Истанбулда камбағал талабанинг ўзи ҳисобидан чоп қилинган наерий қиссаларидан яна бири «Баёнтин сайёҳи Ҳинд» («Ҳинд сайёҳи баёноти») ни С. Айний юқорида тилга олганимиз китобининг «Фитрат ва унинг асарлари» номли маҳсууси бобиди «Роман усту-биди ёзилган асар» деб таърифлайди ва унинг Бухоро афкори умумиясига «Мунозара»дан ҳам кўра кўпроқ таъсир этганини қайд этади. Бу икки асар маълум маънода мавзудош бўлиб, уларда асримиз бошларида юз берган ҳолисалар бир миллатпарвар фозил шахс томонидан таҳлил этилади ва шу борадаги фикрлар бир-бирларини тўлдирди. Муаллиф дастлабки асаридида кўпроқ маърифатчи ва ислом ислохотчиси сифатидида кўринган бўлса, «Ҳинд сайёҳи...»нинг мавзу доираси ҳам, унда баён этилган воқеаларнинг қўламини ҳам анча кенг. Асарда Бухоро амирлиги ҳудудидидаги бутун иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётнинг кўйлаб муаммолари тилга олинади. Уларни вужудга келтирган ижтимоий илдизларни таҳлил этиш баробарида, бу каби сановсиз иллат ва камчиликлардан халос бўлиш йўллари ҳам кўрсатилади. Қиссада Бухоро аҳли уч тоифага ажратилиб, уламо, умаро ва вазаро ҳаётининг барча жаҳдлари қаламга олинади. Туркistonни ҳалокат ёқасига олиб келган илму урфон эмас, балки жаҳолат ва рафилат ботқоғига ботиб, фитна ва ғийбат билан машғул бўлган аҳли уламо, ўз масъул вазифаларини унутиб, пора, фахш ва айш-ишратга берилган амирлар ва вазирлар, амалдорлару бекар, шарият ҳукмлари ўрнига ношаръий қондалар билан фўқарони талаётган қози ва аъламлар экани рўйроост кўрсатиб берилган ва кескин танқид остига олинади. Худди шу ўринида Ф. Ҳўжаевнинг ушбу сўзларини эслатмаслик мумкин эмас: «...Мавжуд тузумни қаттиқ танқид қил-

⁹ «Ўзбекистон» г., 1929, 13—15 май.

¹⁰ «Литературный Узбекистан», 1936, № 5.

ган, унинг барча танқидларини аёвсиз очиб ташлаган, амриликнинг чирик системасини фож килиб берган «Сайёҳи ҳинд» асарининг аҳамиятини қайд этмасдан ўтолмаймиз»¹¹.

Фитрат ҳаёти ва фаолиятига бағишланган жуда кўп хорижий манбаларда, айниқса, замондошларининг хотираларида унинг номига донм «шор» сифатлаши кўшиб айтилган. Бу Фитратга нисбатан шунчаки шахсий муносабатнинг натижаси бўлмай, балки унинг шонлиқ истеъдодига алоҳида ҳурмат билан қаратганликларининг бонси ҳамдир.

Ф. Ҳужаев Фитрат асарларининг аҳамияти ҳақида тўхталар экан, унинг 1911 йили чоп қилинган «Сайёҳ» («Назар») китоби хусусида шундай ёзди: «Ватанпарварлик шеърлари тўплами бўлган «Сайёҳ»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматиғина эмас, шу билан бирга рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлаган. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги тевси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодагаб берилди»¹². Тўпламга кирган шеърлар тақиқлаб қўйилганга қарамай, русия туркларда орасида (Қрим ва Қозон турклари), Эрон, Олмония каби мамлакатларда ҳам кенг тарқалди. 1914 йили «Садойи Туркистон» газетасида босилиб чиққан, жамиятнинг ҳамма табақалари орасида қизиқиш билан ўқилган кўшиқдай янради.

Шонр Фитрат назми ҳақида фикр юритилганда, форсча-тожикча шеърлардан иборат бўлган «Сайёҳ»нинг таснифи билан чекланиш ноҳолислик бўлар эди. Чунки у ҳаммаси бўлиб йигирмата яқин шеърларини ўзбек тилида битган бўлса ҳам, у туркий халқлар дунёсига миллатпарвар ва ёниқ шонр сифатида танилган эди. Бу ҳақда унга замондош танқидчилардан Абдурахмон Саъдий шундай ёзди: Фитрат «...ўзирги ўзбек шеъриятида араб ва форс сўзларига йўлини беркитди, ўзбек шеър тузилишининг ривожланиш йўллариини белгиллай бориб, кўпгина ёш шонрларни ўзининг услуби ва тили билан эрташтира олди, атрофига ёш шонрларни тўплаб, ўларга тил ва услуб ёнидан йўл, кўрсатмақладир»¹³. Шуҳасиз, бу ерда «Ўзбек ёш шонрлари, Фит-

рат, Чўлпон, Боту, Элбек» (Тошкент, 1922) тўплами ҳақида фикр юритилган. Фитрат адабиётшунос-олим сифатида Шарқ шеърятининг жозиб хислатларини ўз илмий асарларида таҳлил этган бўлса, шонр сифатида шеърларида ўша жозибанинг назик товланишларини аниқ илғайди:

Чолгу қили сенинг назли тирноғинг-да титраркан,
ўмидимни қоплаб турган қора булут йиртилгун!

Фитратнинг поэтик меросида «Шарқ» деб номланган кичик достон (шонрнинг ўзи тўпламда уни «поэма» руқни билан чоп этган) салмоқли мавқега эга. Унда шонр ўгли Шарқ дардларини кўрсатади.

Шонр ўгли Шарқни тасвирлаш баробарида «нега бўйлаб?» (нега бундай?) деб ажабсинади, уни ёндирган, харобага айлантирган нимага эканини фарқлайди: «Ким берган бу ўғурли ўлкага бунча ўтти, Ким тўккан бу муқаддас ишта булча қонини?»

Ярали Шарқ мавзуси шонрнинг қатор шеърларида ўз аксини толган. Юрт ҳурлигини муқаддас билиб, бу йўлда курашган қатор сафалари кўрбон бўлдилар: Мирмуҳсинни тошбўрон қилиб ўлдирди ҳақида хукм чиққан, у дўстлари ёрдамида ўфата қочинишга муваффақ бўлди, ҳақиқатнинг тирик тимсолига айланган муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий Қарши беги томонидан ўлдирилди. Бунга сабаб биргича замона зайли эмас, балки халқнинг ўз ватандошлари тақдирига доимо қарашли, унинг келажаги учун курашган қаҳармон ўғлонларин асрай билмагани ҳамдир. Фитрат «Овуноқ», «Беҳбудийнинг сатанасин изладим» шеърларида ана шундай ажралли сабоқларидан сўз очади.

Фитрат шеърлиги фақатгина дардманд, ўгли шеърлар мажмуаси бўлибгина қолмади. Унинг замондошлари тўғри таъкидлаганларидек, у ўзбек шеъриятида янгича тизим, бармоқ вазидаги шеър шаклига йўл очди. Шеърлиг бошқа миллатлардан ўзлаштириб олган вазилаардигина эмас, балки турк улусининг руҳидан отилиб чиққан, миллатнинг нуғ ва талаффуз товушларига мос бўлган, озаки адабиетда жуда кўп қўлланиш баробарида чархланиб, синовлардан ўтган ўз шеър тизими — бармоқ вазини ўзлаштиригандина, юксик парвозларга чиқини мумкин эканини ўз адабий тажрибаси орқали кўрсатди. Шонр нисбатан сўнги асарларидан саналмиш «Аруз ҳақида» рисоласида бундай дейди: «Бармоқ вазида шеърни бошлаб Чўл-

¹¹ Ф. Ҳужаев. Бухородаги инқилоб ва ўрта Осиёнинг миллий четараланишига доир. — Тантанан асарлар. Уч томлик. I том. — Т., 1978, 98—99-б.

¹² Ўша асар, 99-б.

¹³ А. Саъдий. Беҳбудий ва унинг тоғроста йиғилган шонрлар. — «Туркистон», 1923 йил, 12 декабрь.

пон ездими, мен ездими, эсимда йўқ. Фақат шуниси маълумки, бармоқ вазинни назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим». Яна у тажрибали бир олим сифатида огоҳлантириб айтадики: «Сени бир вақт Фитрат бошлиқ бир гурӯҳ миллатчилар ёқлаган эдилар» деб бармоқ вазинни ташлаш тўғри эмас»¹⁴.

Абдурауф Фитрат ўзи муҳаррирлик қилган «Хурият» (26—85-сонлар) газетаси саҳифаларида эълон этилган уч соҳмаси ва бир шеърини «Юрт қайғуси» деб атади. Шу номли биринчи соҳмада шoir ёзди: «Эй улғу Турон, арслонлар ўлкаси! Сента не бўлди? Холинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг? ...Ер юзининг бир неча полволлари бўжан ботир туркларнинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Қураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун...». Фитрат бошқа бир соҳмасида «кимсасизлик юкиндан оирланган танда золимона урулган қамчиларнинг яраси бор» деб ёзаркан, «бош-аёғлари яланғоч, тирсақларига қон-қора лойқадан ботган, бакирурга товуши, қутилурға кучи қолмаган» ватан хаёлини муңли хотин қиёфасида тасаввур этиб, «золимлар сени кимсасизми кўрдилар? Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлигим билан сента кўмак қилурға ҳозир. Мана мен чин кўнгул билан сенинг йўлингга ўдурға розин...», — дея қурашга енг шимаранда, унинг атрофига Бухоро жадидларининг катта бир гурӯҳи тўплаган ултурган эди. Уларнинг нафратлари йўналишини аниқ сезган ўрис босқинчилари бу катта кучдан ўз амирини йўқ қилиш мақсадига фойдаландилар. Шунинг учун ҳам: «Улим сенинг ўлимингги истаганларга, нафрат сени кўмтани келганларга», — деган сўзларни шior қилиб олган ёш бухороликлар ҳаракати ўн саккизинчи йилларнинг бошларида Туркистонга ўлкан бошқариш учун келган Колесов ва унинг маслақдошлари «ёрдами» билан муваффақиятсиз тугади. Фитрат сўзлари билан айтганда, бу воқеаларнинг «ҳар бири бир олам» бўлинган публицистик мақолалари «Хурият»да чоп қилинган.

1917 йилнинг бугдой пишмида кечган қиринбарот жанглардан Фитрат асарларига томан, «Хурият»нинг сарғайган варақларига синган ўша қонларнинг доғларини аниқроқ илгаш қийин эмас: «Кўрдим, кез-

дим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир. Бутун қилғизгина отларини тарихда қўйиб кетган эл-улусларнинг эзилиб кетдикларига себаб шул айрилиқ, шул иттиҳодсизликдир... Биз туркистонликлардан бу иттиҳодсизликдан кўпроқ фойда кўрган, каттароқ осирланган эски Русия ҳукумати эди. Қуллуклар улғу тангримизгаки, ўлмай, шу золим ҳукуматнинг йиқилишини кўрдик. У золим ҳукумат йиқилди. Русиянинг эски ҳукумати билан биргалишиб, орамида нифоқ ва айрилиқ кўрғонларининг даҳи йиқилиб кетмаги керак эди, лекин бу қорақўрғонлар ҳоло йиқилмади, ҳоло эски чидамини сақлаб турибди». Фитрат бу ўринда «янги ҳукуматнинг саодат ваъдалариндан фойдаланурға» даъват этса-да, бу янги шўролар ҳукумати эски нифоқларни қамайтириш у ёқда турсин, билвакс уларни қучайтириб, миллат чидаги низоларни ўзининг асосий тактик қуролига айлантириб олган эди. Шунинг учун Фитрат демократик давлат қурилишининг асоси деб ўқитирилган шаҳар думасига бўлаган сайловлардан миллатнинг фойдасига иш қўришлик зарур деган хулосага келди. «Муслмонлар, фo-фил қолман», «Биринчи чорамиз», «Шўройи ислом»нинг хатоси» каби мақолаларида ҳам думдада кўпроқ овоз оlib, демакки, муслмонлар ҳақ-хуқуқларини ҳал қилувчилар рўйхатига ғаразли ниятларда ёзилган иттиҳодсизликларнинг найрангларидан ороҳ бўлишга ўз миллатдошларини чақиради ва бу йўлда бир миллатчи ўрис фирқасига иттифоқ бўлишга розилик билдирган «Шўройи ислом» жамиятининг хатосини кўриб, ажасинидади: «Ажаб, Шўро жамияти («Шўройи ислом» дейилмоқчи — Х. Б.) нечун шунинг тушунмайди?.. Шўро бу масъалани тушунмаган бўлса, миллатнинг ўзи тушунсин ва ортуқ қайси номер рўйхатга товуш бермак керак эдингиз тайин этсин».

Бир томонда, Бухоро ҳонлигида очлик давом қилдиётган, иккинчи томонда, чор тўралари ва инглиз юлтонгларини Туркистонга эгалик қилиш учун яширин музокаралар олиб бораётган кунларда, «...туркликнинг қолгани қайнатилучи, имонини юксалтувчи қувват берган бир сўйувчи сўз тугилди, яъни 27 нўябрнинг кечасида миллий тайятулқадримиз бўлган Туркистон мухторияти эълон қилинди» «Шул қон-қоронгу дунёнинг узоқ бир ерида ойдин бир юлдуз каби ялқилган» бу мухториятнинг олқинларкан, Фитрат «маҳка-

ма эшиклариндан йиғлаб қайтган, ёруғсиз турмаларда ётган, йиртқич жандарманнинг тептуса билан йиқилган, ёндурилган, осилган диндошларимизнинг ҳолатини шундай араз этади: «Элди(к) йилдан бери эзилдик, таққир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қолланди, еримиз босилди, таланди, шарафимиз емурилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди — тўзумли турлик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа бўйинсундик, бутун борлиғимизни қўлдан бердик. Ёлғуз бир фикрни бермадик, яшун турдик, имонларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!»

Таассуфки, миллий тайлатулқадримиз бўлган Туркистон мухторияти ўз олдида қўйган оламшумул режаларни бажариб улгурмай, Колесов бошлиқ «тинчликни барқарор қилувчи кучлар» томонидан йўқ қилиб ташланди. «Кўконда эришган ғалабасидан маст бўлган Колесов, амир Бухоросини ҳам шундай енгиллик билан тутатаман деб ўйлаб» (Ф. Хўжаев), ёш бухороликлар билан ҳамкорликда амирга қарши кўзғолонни бошлаб юборди. «Колесов юршин» номи билан тарихга кирган 1918 йилнинг мартда юз берган қонли воқеалар сабаб, Фитрат ва унинг маслакдошлари Тошкентда ўз фаолиятини давом эттиришга мажбур бўлдилар.

Фитрат Тошкентдалик човида кўрогли кўзғолондан маданий нўқилоб сари юз бурди. Бу ҳақда Ф. Хўжаев: «Фитрат партия ва сиёсий иш билан алоқани тарчи расмий равишда узатган бўлса ҳам, аммо маданий-оқарува ишларида бутун вужуд билан берилиб кетди ва айни вақтда Афғонистон элчихонаси хизматига кириб, партияда/актив ишламай қўйдик»¹⁵, деб ёзди.

Фитрат Тошкентдалик пайғида коммунистлар партияси сафига кириди. Бу воқеа айрим олимлар томонидан ўз даврида ижобий ҳодиса сифатида тилга олинган бўлса, кейинчалик буни Фитрат табиғатидан келинбурчликлка мойиллик деб изоҳланувчи фикрлар ҳам пайдо бўлмоқда. Бизнингча, адабий-бадний асарлар яратилиш ишига бор вужуд билан берилган Фитрат учун янги бир ҳаракат майдони зарур эди. Шунинг учун ҳам Бухоро коммунистлари фирқасининг наشري бўлган «Учқун», иктимоний-сиёсий ва илмий-бадний жур-

нал саналган «Тонг» ва, ниҳоят, Туркистон коммунистларининг бош наشري бўлган «Иштирокион» газеталари билан ҳамкорлиги бевоқифа мана шу «коммунистлар фирқасига дахлдорлик билан боғлиқ эди. Бу каби маданий-материал ва илмий-бадний ишларнинг амаллий натижаси ўлароқ «Чингай туррути» деб номланган адабий-илмий-маданий ташкилот юзата келдики, Фитратнинг номи жуда кўп манбаalarda бу ташкилотнинг асосчиси сифатида тилга олинган. Фитратнинг ўзи бу туррут фаолияти ҳақида шундай маълумот берди: «Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш ишлари остида иш қўрилди. Мактабларда ўсмонли тили, ўсмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши... «Чингай туррутин» ташкил қилинди».

Бундай сўзлардан сезиладик, туррутиннинг асосий мақсадларидан бири араб имлосини ислох қилиб, ўзбек тилининг товуш хусусиятларига мос келадиган янги ёзув тизими яратилиши эди. Туррутиннинг бу мақсади айни ўша йиллар эмас, бир неча йил муддат ўтган, имло конференциясида қабул қилинди. «Чингай туррути» тил ва имло масалаларидан ташқари, бевоқифа адабиёт билан чуқур машғул бўлган илмий-бадний жамият ҳам саналади. Бу ҳақда Зие Сандиннинг «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» китобида шундай ёзилган: «Тонг» журнали «Чингай туррутин» шеваси билан давом этди. Форсий ва арабий тилларни чиқариб ташлашга қўлдан келганча урунди... Бу журнал Тошкентдаги Бухоро фирқасига яқин турса ҳам, кўпинча нафис адабиётга берилади»¹⁶, — деган сўзларини эслаш kifой. Шу билан бирга туррут фаоллари ёш ёзувчи ва шоирларни тарбиялаш, оғзаки адабиёт материалларини йиғиш, оммабон театрлар ташкил этиш ва буларда халқнинг тарихий ўтмишини улуғловчи асарлар яратилиш билан ҳам машғул бўладилар. Танқили япон туркшунос олим Хисао Куматсу Фитратнинг машхур «Темур саванаси», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» каби асарларини худди мана шу «Чингай туррутин» фаолияти билан боғлаб: «Ватанпарварлик» ғоялари билан йўғрилган бу асарларнинг томошасига келганлар, шу қадар қаттиқ таъсирланган эдиларки, улар ҳар сафар томоша

¹⁵ Ф. Хўжаев. Бухородаги инқилоб..., 170-б.

¹⁶ Зие Санд. Танланган асарлар.

сўнида театрлардан кўз ёшларини оқизиб чиқиб кетардилар»¹⁷, — деган ҳақиқатни қайд этади.

Шубҳасиз, Фитратнинг «Чигатой турунги» билан боғлиқ 1918—1920 йиллар адабий фаолияти жуда кўп самара берганини қайд этиш мумкин. Фитрат бу йиллари илмий рисола ва дарслик ҳамда қўлланмалардан ташқари, «Шарқ сиёсати», «Илғиз, Ислон» каби публицистика китоблари, «Темур сағанаси», «Абб Муслим», «Уғузхон», «Чин севиниш», «Ҳинд ихтилочилари», «Қон» каби драматик (театр) асарлари яраттандир.

Фитратнинг тарихий мавзуда яратган драмаларининг тақдир шoirнинг ўз тақдир ёки ўша асар қаҳрамонларининг қисмати билан ҳам фожиялироқ. Чунки уларнинг кўпчилиги оммавий тарзда нашр этилмай қолиб кетган, фақат айрим театрлар саҳналарида бир неча бор қўйилган, ҳоло. Шунинг учун бу асарларининг мавзу доираси ва қаҳрамонлар ҳаёти ҳақида айрим мулоҳазаларни баён қилиш билан чекланишга мажбурмиз.

«Темур сағанаси» асари, бизнингча, 1918 йилнинг бошларида яратилган бўлиб, бу асар воситасида Фитрат худдан аввалги публицистик асарлари каби юртдошларига мурожаат қилди, уни ўзгичтани эслашга бу қоронғулик ва ғафлатдан чиқиб кетмоққа даъват этади. Асарда Амир Темурнинг ўз қабридан тик туриб, халқига қарата айтган сўзлари драманинг энг таъсирли лавҳаларидан бўлган. Унинг сўзлари «Юрт қайтурсен (Темур олдидан)» соҳмасидан шoirнинг мурожаатига жавобан айтилгандай тасаввур беради. Айрим манбаларда асардан олинган ушбу парчаи ўқиймиз: «Мен сизларга кўп нарсалар етказдим. Не бўлдики, бир замонлар шарафли ва жасур бир миллатнинг аждоғлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш. Қимлар боғларингдан қўшларимни қувмоқда!... Оталар меросидан нимани олдингиз! Сиздан талаб этман, қалқингиз!... Улкан тузатиш, авлодларимнинг ҳур иншоқларини тавмиз этингиз. Агар бундай қилмасангиз, ўлка бир буюк мазорли ҳолга келур»¹⁸. Табиийки, бундай кескин гаплар билан боғлиқларга қарши нафратнинг ифодаланиши 20-йилларнинг охириларидан бошлаб танқидларга ва адабий «жанжал»-

ларга сабаб бўлган. Ҳамид Олимжон Фитрат фаолиятига бағишланган мақоласида бу асарни кескин танқид қилар экан, шoirнинг қўлида асарнинг бирор бир нسخаси бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Афсуски, ҳозирча «Ўзбек театрининг 10 йиллигига бағишлаб» эълон қилинган матбуот материалларидан¹⁹ ташқари бошқа бирор матнга эга эмасмиз.

«Абб Муслим» драмаси ҳақида бирмунча тасаввур берувчи манба ва тақризлар мавжуд. Асарнинг матнини теклашга кўмак берувчи биринчи манба Фитратнинг 1925 йили чоп қилинган «Мухтасар ислом тарихи» рисоласида. Унда ислом тарихидаги бурилиш даври — умаллийлик халифалигининг инқирози ва хуросонлик машхур афсонавий қаҳрамон Абб Муслимнинг қурашлари натижасида халифалик Пайғамбаримизнинг аҳволидан саналган афосийлар қўлига ўтиш ноқадлари баён қилинади.²⁰ Беш парда, етти кўринишдан иборат бўлган бу драманинг саҳна варианты ҳақида бир неча тақризлар эълон қилинган. Шулардан диниётликки шoir Абдулҳамид Чўлпоннинг «Қаландар» номли остида чоп қилинган тақризи бўлиб, унда шундай дейилган: «Тошо — аравашкучи қаҳрамонларнинг кўбчилиги ҳам тарихнинг энг чувалашкан давридан олдинки ёзилган учун бўлса керак — кенг оммага оғинчилигини оғирроққидир. Шунинг учун тошонинг сўнггида унинг натижасини тўла кўрсататурган бир кўруниш орттирилган. Бу кўруниш хийла муваффақиятли тузилган... Умуман, тошошда Фитратга хос сўз усталлиги хийла кучли. Бу жиҳатдан тошошда катта бир адабий аҳамиятга моликдир»²¹. Тақризда кўпроқ асарнинг матнини эмас, унинг саҳна талқини ҳақида фикр юритилиб, тошошда Абб Муслимнинг, Маннон Уйғур каби машхур санъаткорлар иштирокида «Турон» театри саҳнада қўйилгани қайд этилган.

Ишда яшатаган ва ўттиз беш йил ҳукмронлик қилган натижасида тарқоқ турк улусини бириктириб, инсоният марказлашган хоқонлик яратган Уғузхон (исмисини Муслим Теоман ўғли) ҳақида турк тарихида кўпгина афсона ва ривоятлар, шунингдек, тарихий номини асарлар мавжуд²². Фитрат бундан қарийб ўн

¹⁷ Хисоо Кўматсу. 20-аср бошларида Туркияда туркийлик ва даврий ҳаракатлари. Анкара, 1993, 40-б.
¹⁸ «Ёш Ленинчи», 1935, 10-март (56-сон).

¹⁹ «Ёш Ленинчи», 1935, 10-март (56-сон).

²⁰ Фитрат. Мухтасар ислом тарихи. Т., «Нур», 1992, 26-б.

²¹ А. Пестовский. Убейский театр. — Искусство и жизнь, 1922, № 1, с. 7—8.

саққиз аср аввал содир бўлган воқеаларни томошабинлар кўзи ўнгига тириштирар экан, кўпроқ эътиборини Ўғузхоннинг баҳодирлигига, давлатни идора этишда инсоният тараққийларивар йўли ҳисобланган (ўз замони учун, албатта) ҳоқонлиқ, яъни марказлашган давлат куриш йўлидаги интиқилларига эътибор бериб, Бухорода ҳамон беқиян тизими (маълум ҳудудда беқияннинг ислохот, чеklangан имкониятларга эга бўлиши) ҳукм сураётган даврда ўлканинг шонли ўтмишини эслатмоқчи бўлади.

1921 йили саҳнага чиққан «Қон» номи беш пардали фожиянинг тақдир ҳақида яна ҳам мавҳумроқ тасаввурга эгамиз. Ўша давр вақтли матбуоти саҳнафаларида босилган ахборотлардан бундай асарнинг саҳнага чиққани, унда баён этилган воқеалар яқин ўтмишдаги ҳодисалар, яъни 1917—1918 йилларга тааллуқли эканини биланмиз, ҳоҳос. Айрим тадқиқотчилар Фитратнинг «Ўғузхон», «Қон» номи асарлари умуман саҳна юзини кўрмаган, дейдилар. Ушбу асарлар тақдир қандай бўлганидан қатъи назар, бизча матн тўла етисиб келмаган беш саҳна асари (аввалроқ яратилган «Беғижон» ҳам назарда тутилган) Фитратнинг драматург сифатидаги истеъдодининг қанот ёганини, кейинроқ яратилган машҳур саҳна асарларининг туғилишида ўзига хос тажриба мактабинини ўтаганини қайд этмаслик мумкин эмас.

«Чин севини» асарининг саҳна талқини жуда катта ҳажжон билан кутиб олинган, даврининг энг истеъдодли артистлари Чўлпон, Вадуд Маҳмуд ва бошқалар бу ҳақда тақризлар ёганлар. Жумладан, Чўлпон ўз тақризини шундай бошлайди: «Йўқинда ўзбек саҳнаси улуғ ва улўғлиги қадар юксак ва гузал бир томоша (инеса) кўрдим. Мен ўзим иккун қиларга тейишман-ким, унинг ўзини ва ўйналишини тегинишча танқид ва ё тақриз қилувини мен бажара олмайман. Бироқ бу йўл ва тўғрида ёзмоқлик назифаси менга тушкандикдан кўб чуқур бўлманан қарашини ёзиб кетаман»²³. Табиийки, асардан қаттиқ таъсирланган шонр унинг таҳлилдани кўра кўпроқ воқеаларни қайта баён қилишга берилган ва унинг саҳна талқинидан қониқиб баробарида: «Чин севини»нинг ёзувчиси унинг давом дейилса бўлгурсан «Хинд ихтилождилари»ни ёзиб битирган» — деб хабар қилади.

Фитрат замондошларининг тўвоҳлик беришича, асар 1921 йилнинг ўзигаёқ ёзиб тутилган. Айрим манбаalarda эса ўша йилги саҳнага қўйилгани ва «театр ўқун нуҳса» тарафи Тошкентда чоп қилингани айтилади. Бироқ асарнинг тўла наشري 1923 йили Берлинда амалга оширилган бўлиб, у ҳақда ушбу нашрдан кейин Аҳмад Шукрий, Вадуд Маҳмуд ва бошқаларнинг тақриз ва мақолалари эълон қилинган. Жумладан, Вадуд Маҳмуд ўз тақризида шундай ёзди: «...асарда тасвирлар, ҳаяжонлар анча тузук ва мукамал. Айниқса, Раҳимбахш ва Дилнавознинг сўзлари жуда таъсирлидирки, бу асарда энг мукамал чиққан тип шудир. Зотан, Фитратнинг истар форса, истар туркча асарларида турмушта ва ҳақиқатта мувофиқ тасвир этилган бир тип донишмудда, мударрис типидир»²⁴.

Фитрат Тошкентда қизгин ижод ва илм ўчоғида машҳул эканида Бухорода инқилоб номи билан курулдин туғтарилш уюштирилиб, амир Олимхон ҳукумати ядарилиб ва натижада Бухоро халқ жумҳурияти эълон этилиб, унинг идора ишларида ёш бухороллар партиясининг бир қатор собиқ аъзолари жалб қилинган. Худди шундай сўров билан Фитрат 1921 йилнинг 9 мартидан Бухорога ҳақириб олинади. Фитрат бир қатор нозирликлар ишларида, жумладан, халқ маорифини тизимли суратда ривожлантириш, маданият ва жумҳуриятнинг бошқа давлатлар билан хорикий алоқаларини йўлга қўйиш ишларида жалб қилинади. Шунингдек, Фитрат Бухоро жумҳурияти ҳамда Туркистон АССР ўртасида ўқув юртлари ва мактаблар учун дарсликлар тузиш борасидаги ишларга ҳам мунасабатли қилади. Халқ ҳужагининг раванқий йўлида турган халқ инқисодий ислохот ва тадбирлар ўтказишга раҳбарлик қилади, мамлакат жўрофий худудларини белгилаш, Амударё флотилиясининг ваифадарини жумҳурият мақсадларига йўналтириш, вақф ерларини ҳисобга олиш ва улардан фойдаланиш, фронтлар томонидан тўппа тутилиб, вайрона ҳолига келган Бухоро меъморий обидалари ва шаҳар сув иншоотларини тиклаш ишларида шўнғиб кетди.

Фитрат расман Ташқи ишлар халқ нозир, Маориф нозир, Халқ ҳужагини кенгашининг раиси, Марказий Исроия Кўмити раисининг ўринбосари каби масъул

²³ «Иштинот», 1920, 25 ноябр.

²⁴ «Туркистон», 1923, 17 октябр.

вазифаларни бажариш давомиди²⁵ жумҳурият маданиятини ривожлантириш учун чексиз аҳамиятга молик ишлар қилди, унинг саъй-ҳаракатлари билан Бухоро жумҳурияти ҳудудида ўзбек тили давлат тили деб эълон этилди. Бухоро халқ дорлифунчини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди, давлат театри тuzилиб унга режиссёрликка Маннон Уйгур, «Бухоро ахбори» газети муҳаррирлигига эса шоир Чулпон таъин қилинди.

Бухоро тезлик билан ривожланиш йўлига ўлиб олиб, марказни дон ва озиқ-овқат билан таъминлаш масалаларини иккинчи планга суриб қўйгани учун 1923 йилнинг 12 июнида Москвада РКП(б) МҚнинг «Бухоро масаласига доир» деган қарори қабул қилинди ва ушбу қарорга кўра қўмига котиби Я. Е. Рудзутақ Бухорога келиб, давлат ишларига ўрнашиб олган собиқ жадидларни тозалашга киришди. Худди шу даврда «Ўз мансабини сунистеъмоғ қилгани ва молжавий жиҳатдан камчиликларга йўл қўйгани учун» Фитрат ўзи бошқараётган масъул вазифалардан четлатилди. Тез орада у СССР ҳукумати ҳузуридаги Бухоро жумҳуриятининг Мухтор вакилиги томонидан Москвага чақириб олинди ва у ерда чиқаетган «Ўқув» ҳамда «Бухарская жизнь» каби вақтги нашрлар ишларига жалб қилинди, Назаревлар жонли Шарқ тиллари институтига маърузалар ўқиш учун таклиф қилинди ва профессор унвонига сазовор бўлди.

Фитрат Москвадалик даврда кўпроқ бадний ижод билан машғул бўлди. Айни шу йиллари унинг «Абулфайзхон» фожияси, «Бедил (Бир мажлисда)» номли илмий бадихаси ва «Киёмат», «Шайтоннинг тангрити нисёни» каби асарлари ёзилди, уларнинг кўпчилиги Москвада, сўнгги шеърый драма эса Тошкентда нашр қилинди.

Фитрат драматургиясининг шох асарч, шубҳасиз, «Абулфайзхон» фожиясидир. Асарда аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон давлатининг таназзули ҳамда машхур Эрон шоҳи Нодиршоҳ ёрдамида Бухорода мангит амирларининг ҳокимиятга келиши билан боғлиқ тарихий воқеалар қаламга олинди. Драматург Бухоро тарихининг бундай кескин

бурилиш нуқталаридан бирини қаламга олиши билан ўзининг илмий ва тарихий асарларида акс эттирган ҳукмрон сулоланинг ҳокимият тепасига келиш сабабларини, бундай ғайриқонуний йўл билан ҳокимиятни эгаллаган хонларнинг халққа ўтказаетган жабр-зулми, шу сабаблар замирида ётганини кўрсатмоқчи бўлди. Фитрат Абулфайзхон фожиясига юз бурар экан, бундай асарнинг туғилиши унинг Бухородаги масъул ишлардан четлатилиб, Москвадалик даврита тўғри келгани табиий бир ҳол эди. Чунки айти 1923 йилнинг ўзида Бухоро раҳбарлигидан Фитрат, Атохўжа, Сатторхўжа, Ёқубзода каби диёнатли ва зўкко кишиларнинг ўз давримларидан четлатилиб, уларнинг ўрнига «халқ вакили» сифатида бундай раҳбарлик ишларига мутлақо тайёрлиги бўлмаган кишиларнинг келиб қолиши маълум маънода XVIII асрнинг ўрталарида юз берган аштархонийлар сулоласининг фожиясига ўхшаб кетар эди.

Фитрат бу тарихий-бадний асарнинг ички талабларидан келиб чиққан ҳолда, амирлик тарихидати энг кир ва мураккаб манзараларни китобхон кўзи ўнгида тивалантира олган. Айниқса, асар сўнггида хасиний Сиёвуш айтган сўзларини Фитратнинг «қора ва кир тахта» нисбатан айтган ҳукми сифатида қабул қилиш мумкин. Фожия воқеалари изчил суратда давом эттирилиб, нафақат аштархонийлар, балки ҳокимият тепасига келган янги куч — мангит амирлари сулоласининг ҳам қўли қонли бўлиб, шунинг учун унинг таназзули ҳам аниқ экани кўрсатиб берилади. Гарчи Сиёвуш хасида ўзидан қаринб бир ярим минг йил кейин ўтган Бедилнинг сатрларини ўқир экан, буни тарихий ҳақиқатнинг бўлиши, деб эмас, балки баднийнинг талаби билан келтирилган, асарнинг ички мантқиқидан келиб чиқадиган ҳулоса сифатида қабул қилиш мумкин.

Фитратнинг Бедил ижодига муносабат, унинг филсафасини қабул этиб, сеҳрли дунёсидан орттирган тажрибалари билан ўртоқлашиш 10-йилларнинг охири, 20-йилларнинг бошига тўғри келган бўлса-да, Бедил ҳақидаги қарашларини яхлит бир бадний умумлашма тарзида «Бедил (бир мажлисда)» деб номланган бадихаси орқали ифодалади. Фитрат ёзди: «Бедил мушмон, нисомдаги сўл «ваҳдати вуҷуд»чилардан... Бедил ким бўлса бўлсин, ўз замонидagi инсонлик жамиятининг қурилишидан ризо бўлмаган, инсонларнинг

²⁵ Ўзбекистон Давлат Архивида сақланётган 47-фонд, 1-руйхат, 186, 197, 198, 287 ва бошқа рақамдаги ҳужжатларда бу каби маълумотлар тўла акс этган.

қўлигинини «саодат»дан узоқ кўрган ҳамда шунинг учун қайғурган бир файласуфдир. У:

Хар гул ки дидам об илан хун чакдан аст,
Ераб чи хор дар/диги гулшан шикастанд.²⁶

деб қайғурди. Ҳам бу ҳодисанинг сабабларини излайди... Тақдирчилик, расм, одатчилик, дин таасубларига учрайди. Бунларга юқорида кўриганимиз каби ҳужум қилади. Фитрат кинобонларни Бедил фалсафаси сари етаклашда ўзига хос бадийий йўл тутди. Бедил шеъринини илмий-услубий жиҳатдан эмас, ҳалқона, содда тушунтириш учун имконият туғилди ва кинчидан, бадий асар таркибига келган бундай сўзлар маълум маънода асарнинг ўқигчи бўлишини ҳам таъминлайди.

Фитратнинг Москвада ёзилган «Қиёмат» хаёлий ҳикояси унинг энг кўп нашр этилган асарларидан биридир. Чунки асарнинг мавзуси айрим олимлар томонидан атеистик деб таъкид қилинган унинг айни шу изоҳ остида мустабид совет даврида нашр этилиши учун йўл очди. Шунга қарамай, асар ўз даврида кескин танқид остига олинди, Фитрат унда диний мифологияга хос сюжетларни тарғиб қилаётганликда айбонланди. Шунинг учун бўлса керак, давр ва шароитнинг зуғуми билан ҳикоя 1935 йили қайта ёзилди. Кейинги нусхада кўкнорихўр Рўзнухл бутун умри давомида бойлар хонадонига хизмат қилган шахс сифатида тасвирланиб, Аҳмадбой, Жума тоға каби «замонавий» қаҳрамонлар киритилган. Бу билан асар «замонавий» тайиб, мазмун 30-йилларнинг 2-ярмидати сиёсий қарашлар таълабига мослаштирилган, натижада биринчи нусхадаги жозиба йўқолиб, ундаги киноя руҳи тарқалиб кетган. Бу ҳақда америкалик туркшунос олим Э. Олворт шундай ёзди: «Марказий Осиёни озод қилиш мавзусида Абдурауф Фитрат турли ҳажмдаги диалогик асарлар яратган. Масалан, ўзбек туркчасида (1923—1930) ва тожик форчасида (1936) яратилган асарлари «Қиёмат» номи билан нашр этилди, унинг «Шайтоннинг тангрига исёни» пьесаси ҳам шу йили (1924) яратилди. Бу ҳар иккала асар туркистондиларга уларнинг ватанидаги сиёсий аҳволнинг бор

ҳақиқатини аччиқ тил билан изоҳлаб берган. Бу асарларда муаллиф, ўз фикрларини ғайритаъбий алам тушуначи билан пардалаб ифода қилади. Бу усул айрим ҳолларда баъзи доғматик танқидчиларга ғайридиний ташвиқот олиб бортандай бўлиб кўринади».²⁷ Дарҳақиқат, асарнинг илк нусхасида 20-йилларнинг бошларида дастлаб биз ижобий санганимиз руслаштириш жараёнининг айрим ташқи жиҳатлари кескин танқид ва пичинг остига олинган. Э. Олворт тўғри таъкидлаганидек, бу руҳ унинг шеърини шаклда ёзилган кичик драмасы «Шайтоннинг тангрига исёни»да яхши акс этади.

Шайтон ёки иблис деб номланган махлуқ ҳақида муслмон китобларида ҳам, насроний адабиётида ҳам таълиғига талқинлар мавжуд. Бирини «тошбўрон қилинган», иккинчиси «жаннатдан ҳайдалган», бошқаси Аллоҳ даргоҳидан қувилганини «хурликка интилиш», ҳатто «ҳақиқатни топиш» йўли деб тушунирган манбалар Фитрат асарни яратушга қадар ҳам бор эди, ҳозир ҳам мавжуд. Бу воқеа ҳақида Куръони Каримда шундай оят бор: «Анниқки, биз сизларни (яъни, одамларни—Х. Б.) яратдик, сўнг сизларга сурат бердик, сўнг фаришталарга «Одамга сажда қилинглари» дейшимиз билан улар сажда қилдилар. Матар иблис сажда қилгувчилардан бўлмади. (Аллоҳ) деди: «Сенга буюрган пайғимда нима сен сажда қилишдан тўсил?»—«Мен ундан (одамдан) яхшироқман. Менни оловдан яратгансан, уни эса дойдан яратдинг»,— деди у».²⁸ Туркий адабиётида кўп тилга олинган, хусусан, Фитратнинг замондошлари озар адоби Хўсайн Жовид ва татар ёзувчиси Мажид Фафурийнинг асарларида тасвир этилган бу мавзунинг негалир «атеистик» деб тушунириш Олмоний ва Русия олимлари асарларида учрайди. Фитратнинг ушбу шеърини драмасыни олмончага таржима қилиб, унинг илк наشري билан қиёслаб, у ҳақидаги мақола билан бирга чоп этган олتما И. Баллауф ҳам бу фикрнинг тақрибига қолмай, балки Овруро адабиётига сингган «экзистенциализм»нинг кў-

²⁶ Мазмунини: Хар бир гул қон томиб турган бир ярадан бошқа парса эмасдирки, бу боғчаннинг юратида қандай бир тикан сандиргани экан?

²⁷ Э. Олворт, Бухоролик Абдурауф Фитратнинг аргументлари.—Яқин ва Марказий Осиёга доир илмий ёнашма, 5-йил, 1991, 13-б. (инглиз тилида).

²⁸ Куръони Карим, Аъроф сураси, 11—12 оят. Аллоҳнинг Мансур таржимаси. Тошкент, «Ўзгўлпон», 1992, 101-б.

риниши сифатида баҳолайдиган²⁹. Бизнингча, руҳи ва услуби жиҳатидан «Илоҳий комедия»га яқин турувчи (Н. Тўракулов) бу икки асар ўз замонасидаги социал адолатсизликларга қарши қаратилган, диний мифология сюжетини қайта ишлаш асосида яратилган чуқур са-тирик асар сифатида ўрталлигини дозим.

Фитрат Москвадан қайтиб келиб, Тошкентда яна ижодий ва илмий фаолиятга берилди. Унинг ўзбекистон Халқ маориф нозирлигининг илмий шўросида бармоқ шеър тизими ҳақидаги маърузаси, Фарғона, Наманган ва Бухоро бўйлаб муштарак адабий дурдоналарини тўплаш бўйича уюштирилган илмий экспедицияда иштирок этиши, сўнгра яратилган бир неча тадқиқот, мақола, дарслик ва ўқитма-ларини унинг бу давр фаолияти энг самарали ижодий босқичлардан бири бўлганини кўрсатади.

Ўзбек меҳнаткашлари оmmasининг яқин ўтмишдаги ноқор аҳволи Фитратнинг қатор асарларида баён этилган. Айниқса, «Бухоронинг ҳоли», «Бухорода пинқилоб» мақолаларида оғир ҳаёт лавҳалари чизилган. Худди шу каби яқин ўтмиш мавзуси 20-йилларнинг ўрталарида ер ислохоти ўтказилиши муносабати билан қайта кун тартибига кўйилган. Бошқа замонашларни қатори Фитрат ҳам бу мавзунинг кўр-кўрона улғулаш йўлидан бормадди. Аксинча, ўз ижодий йўналишларида, ўзининг ақидаларидан келиб чиққан ҳолда, аввалдан унга таниш бўлган халқ ҳаётидан олиб ёзган асарларини шу мавзу баҳона 1926 йили чоп этилди. Аввалроқ унинг «Бўхтон» номли ҳикояси Бухорода чоп этилди³⁰, сўнгра эса Тошкентда «Арслон» (Бурунги Бухоро хонлигида яшатган деҳқонлар ҳаётидан олинган 5 пардали драма) босилиб чиқди. Асардаги Арслон, Ботур, Тўлғун каби образлар востасида деҳқоннинг аҳволи фоят қийин кечгани, уни бу қийинчиликлардан олиб чиқиш учун эса қатор тadbир ва ислохотлар зарур экани таъкидланди. Асарнинг бу руҳдаги пафосидан илҳомланган 20-йилларнинг танқидчилари: «Саҳнада эски асарлардан оҳисталик билан бўлса-да қўтилимоқда ва уларнинг ўрнини синфий руҳда ёзилган асарлар ишғол этмоқдалар. 24 февралда халқ театрусида ўй-

налган «Арслон» пресаси бунга далил³¹ — деб ёзган эди. Бу асар ҳақида шу каби таъкидлар кейинроқ Тўраи Собиров ва Аҳмад Алиев мақолаларида ҳам кўринадди.

20-йилларнинг охириларида Фитрат илмий асарларнинг кўлами кенгайиб, ўзининг фикрий чуқурлиги билан эътибор топиб борган сайин, унинг бадиий асарлар билан камроқ машғул бўлгани кўзга ташланди. Тарчн адиб бу даврда «Меърож», «Зайду Зайнаб», «Оқ мазор», «Заҳронинг нймони», «Зайну бир неча ҳикоялар яратган бўлса-да, улар Фитратнинг дастлабки насрий асарлари «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи», «Қиёмат» даражасида бадиий жиҳатдан пухта ишланган асарлар эмас эди.

1928 йили Тожикистон Шўро Жумҳурияти тузиллиши билан Фитрат каби бухоролик ва самарқандлик зўтлнсовайн шонлар янги жумҳурият ишларига жалб қилинди. Жўмладан, Абдуқодир Муҳиддинов, С. Айний, кейинроқ эса Вадуд Махмуд сингари исевъодлар тожики адабиёти ва маданиятининг вакиллари айландилар. Бироқ солиқ жалдичи, Тожикистон Вазириар Кенгашининг расми А. Муҳиддиновнинг қистовларида қарамай, 20-йилларнинг сўнггида ҳатто асарлари кескин танқидга учраётганида ҳам Фитрат ўзбек халқи учун хизмат қилишни афзал билди. Дастлаб, жумҳурият Фан кўмитасида, кейинроқ Тил ва адабиёт илм-тоҳида профессорлик лавозимида илмий ишлар билан машғул бўлди. Шу йиллари Тожикистон жумҳуриятининг илтимосини ҳисобга олиб, бир неча асарларини тожики тилида ёзди. Жўмладан, «Амир Олимохон ва унинг ҳукмдорлиги даври» номли тарихий рисола, «Восеъ кўзғоголини» номли тарихий драма шулар жум-дасидандир.

Фитратнинг драмаси «Шўрши Восеъ» номи билан 1927 йили Самарқанда чоп этилди. Асар 1885 йили, Абдуллаҳадхон ҳукмронлиги даврининг бошида Балжувон вилоятида юз берган тарихий воқеаларни акс эттиради. Фитрат ана шу тарихий воқеалар тизимини томошабин кўз ўнгига қайта тиритириб экан, унинг драматургия соҳасидаги тажрибаси ва маҳоратининг кўлами тўлиқ ўз аксини топгани йўқ, чўнки адиб ўз асарини театр санъатининг янгилигини, саҳна учун керакли асбоб-ускуналар етишмаслигини ҳам

²⁹ И. Баглауф. Абдурауф Фитрат: «Шайтоннинг тапши-та пёёни». — Турк тили ва адабиёти масалаларида баъиланган Туркология Конгресси материаллари, Висбаден, 1991, 14—93-б. (немис тилида).

³⁰ «Озод Бухоро», 1926, 21 октябрь.

³¹ «Ўзбекистон», 1927, 28-сон.

ҳисоба олган ҳолда яратди. Муаллифнинг ўзи сўз бошида бу ҳақда шундай ёзди: «Агар янгилигимсам, бу томоша тожик тилида яратилган илк сахна асаридир. Бу томоша ҳаваскор ёшлар учун мўлжалланган бўлиши кўзда тулади. Бу асарни каттароқ ҳажмда, бошқачароқ шаклда яратиб, унда Восеъ кўзголинини ҳар томонлама тўлиқ тасвирлаш мумкин эди. Бироқ, сини назарда тутиб, воқеа доирасини бирмунча чеклашга мажбур бўлдик. Агар бу томоша асари шу ҳоривожлантириш йўлидаги ишларига кўмаклашса, ҳеч шубҳа йўқки, бундан кейин шу ҳа шунга ўхшаш мавзуларда кўпгаб йирик сахна асарлар яратилган». Фитратнинг бу иятларини тожик адаблари М. Турларнинг роман, драма ва опера либреттолари орқали илк асар бўлишига қарамай, унинг бадний пухта, халқ ишларида ҳам, ўзбек ва рус тилида ёзилган мақола ва тадқиқотларда ҳам қайд этилган.

Фитрат серқирра бадний ижод (шеърин, насрий, доҳил асарлар) ва ўндан ортқ тармоқларини ўз ичига қамраб олган илмий мерос (адабиётшунослик, фольклоршунослик, тарих, фалсафа, илоҳиёт, этнография, биз учун унинг аввало филолог олим сифатидаги фаолияти қадридир. Унинг ёлғиз тишуносликка доир асарлари номининг ўзи олим яратган илм хазинасининг қамровини тасаввур қилиш имконини беради: «Она тили» (Қаюм Рамазон ва Шокиржон Раҳмий билан ҳаммуаллифликда) дарслиги (1918), «Тилимиз» синтаксисига бағишланган «Сарф: ўзбек тили қонда-лари тўғрисида бир тажриба» (1 китоб, 1925—1929), «Наҳв: ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба» (11-китоб, 1926—1930), асарлари «Қондаҳои забони тожикӣ» (1929) дарслиги, «Ўзбекча тил сабоқлиги» (1926), «Муқаддimmat ул-адаб» (1926), «Илмо конференцияи муносабати билан» (1928), «Дар гирди алиф-бон нав», «Дар гирди алифбон тоза» («Янги алифбо теграсида», «Раҳбари дониш» (1928) мақола-лари. Ушбу

асарлар ўз муаллифининг XX аср ўзбек ва тожик тилишунослигининг шаклланишидаги хизматини очик кўрсатади. Бу каби қизғин илмий фаолият даврида Фитрат ҳаёт ташвишларидан ажраллиб, хонаниннинг олти сифатида иш тутгани йўқ. Аксинча, унинг тишуносликка доир асарлари олимнинг Тошкент дорулмуаллиминини (1918—1919), Москва Лазаревлар Жонли шарқ тиллари институтини (1923—1924) ва Самарқанд Олий педагогика институтини (ҳозирги Самарқанд дорифунуни, 1927—1930) даги мураббийлик фаолияти билан бевосита боғлиқ.

Адабиётшунослик ўз ичига аввало адабиёт тарихи ва назарияси, адабий танқид ва методология масалаларини қамраб олар экан, биринчи ўзбек профессори Абдурауф Фитратнинг илмий фаолиятида ҳар уч жабага жамланганини кўрамыз. Ўзбек адабиёти тарихини изчил илмий тизимда тиклашни мақсад қилиб олган Фитрат, энг қадимги адабий ёдгорликлардан тортиб то ўз замонасининг илгор таракқийларвар ғояларини ташуви жадид адабиётга қадар кечган улкан даврини тартибга солиди. У илк турк аллома ва шоирлари Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб (Боласеруний), Адиб Аҳмад Юғнакий асарларининг топилиши ва нашрга тайёрланишида фаол иштирок қилди, ўзининг «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиётини намуналари» каби мажмуаларида мумтоз меросининг илк бор жамлаб чоп этирди. Мир Алишер Навоий ҳақида илмда биринчилардан бўлиб илмий рисола ва мақолалар ёзди, навоийшуносликни жиддий хаттоликлардан холи этишга ёрдам берди. Фитрат биринчи ўзбек назариятчи бўлгани туфайли, санъат ва унинг моҳияти, келиб чиқishi ва турлари, хусусан, суз санъати бўлган бадний адабиёт ҳақида жиддий назарий мақола ва тадқиқотлар яратди. «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида» сингари қўлланма ва тадқиқотлари, «Шеър ва шоирлик», «Санъатнинг миншани» (келиб чиқishi) каби мақолалари ўзбек эстетик тафаккурининг шаклланишида муайян илмий вазифани бажарди ва шу вақтга қадар ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Фитратнинг адабий-танқидий қарашлари ўз замонаси учун ҳар бир масалада қанчалик долзарб ҳисобланса, бугунги адабий-танқидий тафаккурининг юксак ривожланиш палласи учун ҳам ўзининг жуда кўп жиҳатлари билан намуна бўлиши мумкин. Бундан таш-

қари, «Фитрат ва форс адабиёти» мавзуси алоҳида эътибор билан ўрганилиши лозим соҳаки, зулғисонайн олим ва адибимиз илмий ҳамда адабий салоҳиятининг жуда кўп номъалум қирралари ана шунда кўринади. Шарқ адабиётининг ҳеч бир улғу ижодкори тоғилмадики, у ҳақда олим мақола ва тадқиқотларида юксақ тасаввур ва илмий тайёргарлик билан ўз фикрини билдирмаган бўлсин.

Филология илмининг тилишунослик, этимология шўъбаларига доир олимнинг кузатишлари XX аср ўзбек тилишунослиги ва фольклоршунослигининг шаклланишида ўз ўрнини таъкидлаб турибди. Тарих ва фалсафа, тасаввуф ва илоҳиёт, мусиқа ва шахмат назарияси каби энгилларни ўзига банд этган маданий жабаҳаларнинг ҳар бирита Фитрат илмда амалий жавоб бериб, қатор тадқиқот, рисола ва мақолалар яратган.

Фитратнинг ўзи 1929 йилда бу ҳақда шундай деб ўзининг барча асарларини сарҳисоб қилади: «Менинг кўлимга қалам тутиб, асар ёганимга йипирма йил тулди. Бу 20 йил орасида ўзбекча, тожикча юз ўн печат листлик асар ёздим (мақолалар ҳисоб эмас).

Фитратнинг бундан кейинги саккиз йиллик ижодий фаолияти давомида ёган асарларининг бунга қўшсақ, унинг баъдий ва илмий мероси ўзбек адабиётининг тараққиётида салмоқли ўрин тутишига ишонч ҳосил қиламиз. Бу шонр ва олим Фитрат томонидан ёзилган, давлат нашриётларида чоп этилган асарлар, ҳолос. Қўлғезма ҳолда мавжуд бўлиб, ўттининчи йиллари нашриётга етиб келмаган, «халқ душмани»нинг асарларини сақлашдан кўриқиб, қариндошлар томонидан ёқиб юборилган, 1956 йили Фитрат ижодини қайта тиклаш бўйича тузилган ҳайъат томонидан ҳужжаттоҳлардан олинниб, қайтарилмай айрим «шахсий архив»ларини бойитиб турганлари қанча?!

XX аср бошларида Фитратнинг улкан истеъдоди ва заковати туфайли яратилган асарларни ҳеч бўлмаганда аср охириларида халққа қайтарилш ўзбек энгилларининг бурчидир.

Ҳамидулла Болтабоев

ШЕЪРЛАР

ЮРТ ҚАНГУСИ

Онам! Сени кутқармоқ учун жоним керакдир?
Номусми, виждон билди имоним керакдир?
Темур билди Чингиз қони тошди томримиздан,
Айтинг! Сени кутқармоқ учун қоним керакдир?
Ев суқғали келгач қиличинини юрагингга,
Туш олдиға, ол кўксемми — қалқоним керакдир?
Бок, бок, мана турк тенгиз тошқун қила қолди,
Турон ёвини қувғали тўфоним керакдир?
Турон, йипитинг, барчага бок, қалқудан оёқға,
Юртда қоровул қўйғали арслоним керакдир?

ЮРТ ҚАНГУСИ

(Сочма)

Эй Улғу Турон, арслонлар ўлкаси!
Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук қилларга қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг*,
Отладаларнинг** шонли бешиклариди! Қани у чиқдиринг юксак ўринлар? Қуллик чуқурларига недан тушдинг?!

Дунёш «уруҳ»лари билан титраткан йўлбарс юракли боғларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратган тоғ гавдали ўғлонларинг қани? Нечук товушлари чикмайдир?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечук чекиндилар? Нечук кетдилар? Кураш майдонларини ўзағаларга нечук қўйдилар? Нечук... нечук...? Гапур менга, эй Улғу Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврупаннинг улғу ҳоқонларини сен юбормадингми? Эй ҳоқонлар ўчоғиди сен қадрамонлар тўғойи!*** Қани у чақмоқ чақишли ботир ҳоқонларинг? Қани аввалги ўқ юрушми, отли бекларинг? Нечук «уруҳ»ларинг эшитилмайдир?

Дунё халқини бўйсундирмаган салтанатларинг не-

Чун бўзланди? Инсонлик оламини қанотлари остида олган ҳоқонлигининг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Ўй... Ўй... Тангри ҳақки учун йўқ!.. Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бутун ер юзида саксон миллин**** болагн бор. Буларнинг томирларидаги қон чингизларнинг, темирларнинг қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!
Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидир.

Енгиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмишидир.

ЮРТ ҚАНГУСИ

(бир ўзбек тилидан)

Етсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршумда мунгли бир ҳаёл келиб турадур! Бу бир хотун ҳаёли... Бир хотунки, эгинда ипакли, лекин йиртиқ ва эски бир кўйлақдан бошқа бир кийим йўқ. Бош-аёллари яланғоч, тирсақлариғача қон-қора лойқадан ботган, бақирдурга товуши, қутидурга кучи қолмаган!..

Қарайман: кимсасизлик юкиндан орилганган талида золимона урулган қамчиларнинг яраси бор. Қўраман: жоҳилона қилинган эмлардан носулға* қайтган яра-лариндан қонлар оқиб турадур!..

Эй мунгли хотун, сен кимсан?

Эй ғамли она, нечук мундан айрилмайсан?

Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтара-сан, нечук кетмайсан?

Қайғу тутуңлар нчра ёғдусиз қолган кўзларинг, у ёш ёмғурларин нечун тўқадир? Зулм занжирлари билан боғланган кўзларинг нечун ҳар ёнга узатилгидир, нима тилайсан?..

Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли ҳаёли-сан.

Эй муқаддас Туронимнинг ҳаёли, кетмай тур, ай-рилима.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма.

Туроним, сендан айрилмоқ — менинг учун ўлганим. Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдир.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим!
Ёларинг сени шу кунгами соғдиглар?
Тилагим, истегим, саодатим!

Боғларинг сени шу ҳолдами қўйдиғлар?

Суйунчим, овунчоғим, ўчоғим!

Золиmlар сени кимсасизми кўрдилар?

Ўйқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, бутун бор-лигим билан сента кўмак қилдурга ҳозир. Мана мен чин кўнгли билан сенинг йўлингда ўлдурга рози.

Қоф тоғларни йўлимда тушса,

Тамуғ** оловлари қаршумдан чиқса,

яна сен сари кетарман.

Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса,

Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари

сорилса,***

яна сен сари кетарман.

Дунёнинг бутун бағолари бошимга тўқулса,

Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса,

яна сени кутқарарман.

Мен сенинг учун тиридим,

Сенинг учун яшарман,

Сенинг учун ўлурман.

Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи!

Ўлим сенинг ўлимингни истатанларга,

Нафрат сени кўмгани келганларга!

ЮРТ ҚАНГУСИ

(Темур олдинда)

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйним
букук.

Сенинг зиёратингга келдим, султоним!

Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним,

ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб кел-дим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўруб, ғам чекиб кел-гин туркнинг қонли кўз ёшларин этакларингга тўқар-га келдим.

Қоронғуликлар нчра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари

учун тулпоғингдан сурма олғали келдим.

Номусини бад кишиларнинг аёллари остида кўриб

турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай,

тимкут оловлари каби сочарағай.

Лекин ўз кучсизлигин англаб қайтиб ўтирган ва

қон йиғлаган туркнинг ҳолини айтарга келдим, хоқоним!

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.

Турк учун қўйдининг давлат битди, турк остига кўрдисинг хоқонлик ёғигами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золмларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди.

Туркнинг билгиси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди.

Сенинг қиличининг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Сенинг кучинг билан дунё хўжаси бўлган турк қардўқ темирларига * кирди.

Хоқоним!

Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини оқизмоқ сенинг мўқаддас одатингдир, ёма, тур!

Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдур!

Султоним!

Биламан, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ руҳониятинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласининг шу ҳолига ғазабли кулуб турубдир.

Биламан, шу чоғда сенинг тулқунли денгизларга ўшшган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлингнинг шу кўринишиндан нафрат қиладир.

Чунки юқорида айтдинг ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим,

Сенинг Туронингги ўзим талатдим,

Сенинг туркчилигингни ўзим эздирдим,

Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик ўғримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди.

Мен кулимга тоширдигинг қилични ташлаб, чолғунни олмаса эдим, Туроним таланмас эди!..

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас, ўз ёнқларимни икror этарга келдим, **ХОҚОНИМ**.

Мени кўйма!

Мен ёлғиз ёнқларимни икror этарга эмас, Туронга бердинг зарарларни тўламоқ учун келдим, **ХОҚОНИМ**.

Мендан нафрат этма!

Эй арслонлар арслонин!
Меним ёзуқларимдан ўт,
Мени кулимни тут,
Белимни боғла, мўқаддас фотиҳангги бер!
Сенинг дунёга сиғмаган ғайратингга онг ичаманки,
Туронинг эски шараф ва улўғлигини қайтармасдан
бўрун аёғларингда ўтирмасман.

«ЎЗБЕК ЕШИ ШОИРЛАРИ», ТУПЛАМИДАН

КИМ ДЕДИ СЕНИ?

Оппоним, худой асрағай сени,
Кўз балосидан сақлағай сени.
Сен жаҳоннинг энг нозанинсинен,
Қайғуларга ҳеч солмағай сени.

Кип-қизил гулим, ёп-ёруғ ойим,
Кетмай тур, бир оз мен кўрай сени.
Дарди жонимнинг сен давосимин?
Мунгли кўнглумнинг подишосимин?

Гулли сен, кўзим, жоним сен, кўзим?
Кўнглумнинг бутн ё худосимин?
Билмадим, гулим, айт ўзинг кулиб,
Ошиқинг нечук атағай сени?

ЫР ОЗ КУЛ

Кўз ёшларим букун тагин оқадимин?
Қизил гулим бошқаларга кулар-да.

Қизил гулим, борлигининг султонин!
Жоним, сенинг хаёлингга кучайди.
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечук менга марҳаматинг озайди?
Икки кўзим, малак юзим, севдингим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансун.
Қизил гулим, қора кўзим, тилатим,
Дунё сенинг боқилингдан ўргулсун.

Ёвуз ёрим, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгли дардин оёгингга тўқолмам.
Тупроқ каби йиқилмишам йўлингга
дед олмам.

Истар эсанг мента келиб гапурма,
енимда хеч ўтурма.
Елгуз йитлаб узоқдан турганимни
Кўрганимда, марҳамат эт, бир оз кул!

АЧЧИГЛАММА ДЕГАН ЭДИНГ

*Умидсизлик ханжари билан яраланган
бир юракнинг энг сўнги армуғони*

Эрка малак, аччиғланмам сенга,
Учирсанг-да кўкка юрак кулди.
Аччиғланмам сенга, нозли қуёш,
Ёндирсанг-да умидимнинг тулини.
Борсун, ёнсун умидимнинг тули;
Кўкка учсун юрагимнинг кули,
Сўлсун руҳим, борлигим-да битсун.
Ўқсиз кўзиниг ёши каби ишқим
Тупроқ узра тўқулсун-да кетсун.
Тилакларим, армонларим, шёрим,
Кўмилисунлар, керакмаслар мента,
«Ҳаёт» деган қопкон борсун,
Парацансун, битсун, йўқолсун.
Бироқ, сен... ким, ҳаслингга руҳим
Толпинадур — яша, бор бўл, туташ.

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА

Ўзад юлдуз, еримизнинг энг қадрли туқгани!
Нега биздан қониб мунча узоқларга тушибсан;
Туғганимга нечун сира гапурмасдан турибсан?
Сўйла, юлдуз, ҳолинг надири? Нечук тоқдинг дунёни?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи қучоғингда бўлурми?

* * *

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзги ишбузарлар, шайтонлар,
Ўртоқ қонин қонмай яқан зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоллонлар?
Борми сенда, ўқсуз йўқсунинг қонин —
Турунглашиб, чочир каби чаканлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қонингин тўлдирғали бузғандар.
Борми сенда бир ўлкани ёндариб,

Ўз қозонин қайнатғучи хоқонлар.
Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин, юртин, борин-йўғин сотқонлар?

ОВУНЧОҚ

Мирмуҳсинга бағишладим*

Тўсиб турган ойдинликнинг йўлини
Шу қоп-қора, эски, титрак бўғутлар,
Қучли бир ел кўрғач, турмас, йиртиллар,
Умид куни сенинг учун ҳам тугар.
Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!
Буқун сен
Эзилгасан билимсизликдан ортқ.
Шу қоронғу, юракларни (нг) бўғундай
Сўкиш, қарғиш, лаънат арғаш бўғиқ
Товушлари сенга тўғри юксалган.
Қувилгасен бу сезгусиз ўлкадан.

* * *

Кимсасизлик пучмоғида ёлғузча,
Ўтай она таёғи-да сурилган.
Йўқсун, ўқсуз қизлардай
Инграб, инглаб, оқиб турган бир сойнинг
Қирғоғида ўскан ўқсуз бир оғоч
Кўрғач, шунинг кўлкасига синарарсан...
Бироқ, ишон — шу ҳолларнинг барчаси
Эрта, индин бутун-бутун йўқолар.
Олимизни тўсган булут парчаси
Қучли бир ел кўрғач/турмас, йиртиллар.
Умид тули бизим учун ҳам тугар:
Қайғурмағил, сира, эй ҳақ туйғуси!

ИШҚИМНИНГ ТАРИХИ

(...2а)

Кўб кунлар сендан узоқда мен ёлғиз ўртана қолдим,
Ёндирдим икки кўзимдан ёмғурдек қонли оловлар.
Емингда кўнглим ўти-да тек сендан ўзга тилловлар,
Ишқингнинг қайғуларини жон янглиғ бағрима соқидим...
Лекин сен, эй, юрагимнинг бирдан-бир севғили ёри,
Кўркамлик боғчаларингда
бўлбўлдек сайраб учардинг.
Кўларинг ховиға ўхшаб, кимларнинг ўртаганини

Билмасдан ердатларнинг дунёсин нақ ёритардинг.
Қолдиқча бўйла хабарсиз ишқимдан, жон чечатим, сен
Қўнглимнинг туйғулари-да шонлиқ сезгуларимни
Бу йўлдан ўтга солардинг,
Бир қўлдан ерта улардинг
Ҳам йўқ етардинг фикримнинг тўплаганини.
Тун-кунлар йиғлаганимнинг асири бўлса керакким,
Сен энг сўнг менга ёндошдинг, руҳимни ўйната қўйдинг.
Чексиз бир тонг чирочи-да сургунлаб кечаларимни,
Юлдузли йўллари бирдан шеъримнинг олдига очдинг...

ЯНА ЕНДИМ

Юратимнинг қатин, қизғин, олови-да қайнаган
Қўз ёшларим! Қайдасиз?!

Куним каби узун, қора шу кечада кутиб мен
Эришмадим сира сизга... Нега бўйла қочасиз?!

Нечун мени сабабсизча унутдингиз — айтингиз?
Ўтинамен... ялинамен, қочмангиз — қайтингиз!
Дна бутун борлигимнинг негизлари емирилди,
Умидимнинг қўй чидамли тераклари йиқилди,
Хаёлимнинг тоғли, чуқуқ соатлари бутунлай
Ўзоқлашиб кетди мендан..! Тўсиб турар йўлимни
Умидсизлик қайғулари тонги отмас бир тундай,
Ўлим даҳи кутқаргани келиб тутмас қўлимни.
Кеча унинг нур тенгизан бўлган гўзал мангтайи
Толғаламниш кўрғач мен...

Ер юзида борлигимни кўрсатмакдан уялдим.
Юлдим бутун қайғуларинг, мотамларнинг оғусин.
Жон торттурси бўлган кўзн оғир, нозли сузлардан,
Бир оз бурун чочир чекан париларга ўхшарди.
Билмам нечун ўйларди..!

Каъба узра айланувчи кўтарчиндек* юратим,
Соатларча шул кўзларинг теграсида айланди.
Бироқ у
Менга сира боқмади.
Йиғладим,
Қўлдим,
Ялдиним —
Тушундим:
Биртаси ҳам мизожига ёқмади.
Йиғла, бир оз ўқсузланган тилагим:
Мен ҳам сендай бахтсизликка тутундим,
Умидсизлик ора тушиб йўқсул жоним ўрланди.

НЕГА БЎЙЛА?

Сен келгач...
Шеърим учун
Қизил туллар тўшалган,
Юлдузлар-да безалган
Энг кенг бир йўл очилди.

Сен келгач,
Қўнглимни
Қайғулар-да, мотамлар-да ўранган
Қора қатин пардалари
Йиртилди.

Сен келгач,
Хаёлим
Умид, армон чечаклари очилган
Учмоқ каби боғчаларда бўлбўлдек
Сайраб юрди.

Бироқ сен
Ишқингдан
Кеча-қундуз ёниб турган қўнглимнинг
Дардини
Хеч сезмасдан қула-қула турар-да
Ёнар бутун борлигим... нега бўйла?!

ШОИР

Буқун йиғлаб ўтирмишдим, сен келдинг,
Бир шoirнинг бир «сўзи»ни сўзладдинг,
Мен у сўзнинг руҳингдани изларин
Сенинг гўзал кўзларингга ўқидим.
Ўқидукча, у издан
Ўзим учун қўб умидлар тўқидим.
— Умидсизча яшай олмам, нетайин.
Эмиш... Шоир севтигисига ёзган
Бир ёзувда қайғуларини тўқмиш,
Сўзларининг энг охирида ондан
Рухи учун бир оз қўмак истамиш.

Биласанми? Шоир ишқнинг энг нозли,
Эрка, инжиқ ёғдусидир, туюрмас
Машуқидан кўрмаганча қулушли,
Марҳаматли, чин сезгули бир қўмак,

Мана шудир унинг учун бор тилак.

Шонр

Табиатдан сирли, теран маънолар,
Тириклик-чун очик, тўғри, чин йўллар
Излар — топар, ўзи учун сақламас.
Унларни

Ез гулининг япроғидан тўқилган

«Сўз»лар илан ўраб бизга топширар.

Шонр

Ишқ боғининг тентак, сингирли, ёнган,
Булбулидир. Башарият дунёсин
Кичик, нозли қаноти узра кўяр,
Кўклар сари юксаётгани талпинар.
Мана/шунинг ўксуз, йўқсул кўнглини
Кўтармак-чун, гўзалларга тегишдир.
Ким озғина қарағайлар, култайлар
Интраб турган жонини
Кўлгағайлар, бир оз кўмак эткайлар.

ВЕХВУДИЙНИНГ САҒНАСИН ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер узра олам тўсуғи,
Ўксузлик бойқуши қанот қоқарди.
Ботувада қизариб турган булутдан
Эзилган кўнглима мотам ёғарди.

Хақсизлиқ шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним тулидан бир япроқ узув,
Баҳорсиз чўлларга совуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлиб, сарғайиб,
Йўқсул қолганлардай ҳар ён юғурди.

Золимлар, мазлумлар, зулумларнинг-да,
Қайтулар, аламлар, ўлумларнинг-да
Барита учради, барчасин кўрди,
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.

Бир дарак топмагач, бирдан бир тикилди.
Бор кучин тўплади.

Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Кичкирдди:

— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!

Бот сўйла!...
Кириги тож кўб кўрқди ботур, товшидан,
Секаниб, титраб... ёшуринди
Бир жавоб бермасдан.

ПАРЧА

Ур, ур!.. Сенинг тирноқларинг нозли, нозли урдиқча*,
Юрагимнинг битиб қолган яраглари очилсун!
Чолги қили сенинг нозли тирноғинг-да титракан,
Умидимни қоллаб турган қора будут йиртилсун!

ЎТУТ

Оғир йигит, сенинг гўзал, нузли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.
Ўйлашнгда, туришингда ҳамда ўзунгда
Бу юрт учун қутулишининг борлигин кўрдим.

Турма — югур, тинма — тириш, букилма — юксал,
Хуркма — кириш, кўркма — ёпиш, йўрилима* —
кўзағал.

Ел йўлини тўсиб турган эски булутларни
Ендириб кўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт.
Киюлмасанг шу ишларни,
Сенинг учун хўрликдир бу...
Йиқил, йўқол, кет!

ШАРҚ

Қардошларим, мана сизга бир ўлка
Ким, топилмас ер юзиди сингари.
Ҳар ёнида кенг, ям-яшил учмоҳлар
Жон сувиндан етишкандир гулларни...
Оғочлари яшил кийимлар кийган
Эврилишар топинғали тангрига.

Оғир, юксак, кўркем, ҳайбатли тоғлар
Ўнгдан,
Сўлдан...
Ҳар ёндан
Ҳақ йўлида урушгучи аскардек,
Йсов тортиб, кўкрак кериб юксалган
Кўкдан даҳи ўз ҳаққини истардек.

Тенгизлардан қанот очиб табиат
Кучоқламыш бу севглик ёвдусин.
Тангри даҳи мўздан, сувдан ҳам тоғдан
Қуштамишдир кўрғон қилиб террасин —
Ким, ёввойи бир ҳайвон

Сүкүб қолмасун мунга
Ииртқич тишин, тирноғин.

Бунда турди ҳар улуснинг ҳар саси,
Бутхонаси, ўт уяси, қабаси,
Ҳам мунда ўқ яшади.
Бироқ бу кун, эсизларким, бу ўлка
Ҳар томондан таланишдир йўлсизча,
Маданият деган ғарбни олбостн,
Боқинг, бунинг кўрагидан ўқ босди.

Куш боқинш-да қарангиз,
Бунда бу кун не-тар бор:
Ўтлар аро ениб турған қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган тавдаси жонсиз,
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар,
Тинч турғандар таланадир омонсиз.
Тўрт-беш яшар бир боғанинг бошини,
Боқинг, кескин қилғич билан кесмишлар,
Йиғлаб турған онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар!...
Янгитина келди бўлган бир қизнинг
Кўрагини эри бўлган йигитнинг
Жонсиз ётган тавдаси узра кўйиб
Найза билан тешмишлар!...
Хотинларнинг пардаси,
Боғаларнинг юраги,
Қариларнинг тавдаси,
Ииртилган,
Ерилган,
Эзилган!...

Ким берган,
Бу ўғурли* ўлкага бунча ўттин?
Ким тўккан
Бу муқаддас ишта бунча қонни?
Билмайсизми?!

ТУПЛАМГА КИРМАГАН ШЕЪРЛАР ҲАЙДУВЧИЛАР ЮРТИГА

Орқалошлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали,
Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йирткали.
Биз эрумиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик, турк элига тўғри йўллар очқали.

Эллари маҳвдан кутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи кутқарур.

Биз эрумиз элнинг иссонлик қонин қайнатғучи,
Турк арслонин ўринсиз уйқудан уйғотғучи.
Маърифат байроғи остига йиғилдик барчамиз —
Ким, бизи отанларга ҳақ йўлларин кўрсатқучи...

Эллари маҳвдан кутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи кутқарур.

Ҳайданг, ўртоқ, кутқарайлик жаҳлдан Туронлари,
Ерутайлик маърифат нури-да Туркистонлари,
Илм ўчоғида етишкан эр-йигитлар, тўпланинг!
Қочирайлик жаҳл урдусин*, очайлик онглари...

Эллари маҳвдан кутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи кутқарур.

ҚОР

Қучсиз, титроқ, оппоқ, кичик томчилар,
Турмай, тинмай тупроқ уза ёғадир.
Ел бизларни, билмам, нечун қамчилар?
Кўкларда ҳам аёзликдан оқарған

Бир кўз бормиким, ёши
Бизнинг алам, ўлим билан сўғорилган
Еримизнинг кўчигига оқадир.

Бу кичкина, ўксуз, оппоқ бебақлар,
Уча-уча етмай қолган тилаклар
Эскан елнинг кўлларига ўзини
Ташлаб кўяр, борлигини унутар.

Ҳеч умайинг юқоридан кўзини
Титраб-титраб қора ер узра тушар!
Туштач, бутун тушқанлардай тоғталар...
Теккан ерин билмай босган оёқлар,

Пичратадар бунинг оппоқ бетини.
Босган пазн кўрмай ўтган туёқлар,
Тоғтаб-тоғтаб, оҳ... айтолмам кетини...

Йна бир кун кўк кўрагини очиб,
Кўла-кўла бунлар сари боқганда,
Йна бир кун қизлар каби табиат.
Қулғиға олтин ҳалқа тақганда,
Бунлар бутун пичроқлардан айрилиб
Кўклар сари қараб учиб кетадир.

Яна учин, яна ўйин, яна эрк,
Оҳ... у кўнлар!...
Шўр сувлардан чиқиб келган бу маймун,
Тулки, игон, шайтон, алдовчи малъун**,
Англизлар!...
Ҳамда унинг қўйруғини туткандар!

МЕНИНГ КЕЧАМ

Кеч бўлди, тиниб битди товушлар,
сўнди бутун ўйларда чироклар,
тебранмади ер узра оёқлар,
зулмат яна ҳар ён оқа қолди.

Толпинмади, сайрашмади қушлар,
жимжиткина нига кирди,
бошини солди кейинга,
сўлгун қаноти остига олди.
Учмоқ, яшмоқ қайғуларига
«чиқ» деб ўзини уйқуға солди,
ҳар дарди йўқолди.

Кўклар сари чаккон кўтарилган
тоғ тавдали ўйлар,
қўнқлар,
саройлар:
айрилди бутун дабдабасиндан,
бир қоп-қора ҳайкал тусин олди.
Кундуз сакиз-ўн ёққа югурган,
чоппан,

йиқилишган,
яна турган,
ўнг, сўл уни тепкан, буни...
нисон-да ётиб уйқуға тояди!
Сўлгун, қора, турғун лема. Кўрдим
мўнгли кечанинг мўнгли чоринда,
кўб мўнгли уйимнинг кирофинда
ёлғуз ики нарса ёндош-да:
бири шамъим,

бири...
кўнглим!
Бошқа ҳама тинч, жим,
ўчлаб узонинда.
Шундай кечаларни севаман мен,
бунда югурини йўқ,
сўрғилуш йўқ.

Юрмоқ-да, олдамоқ-да кўрулмаёс,
ёлғуз кўруниш,
сохта кўлиш йўқ.
Ёв шакли кўзимдан кўб узоқда.
Дўстлар эса/ундан-да йироқда.
Шундай кечадан ўрғуламан мен!

Ўзагим, бевафо гулистоним,
Бог умримда тоза райхоним,
Ғаму қайғуларим хужуминдан
Сен эдинг меҳрибон нигаҳбоним.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, тулим, кел, аёқингга йиқилай,
Бир замон қўй: тўлиб-тошиб йиғлай.
Қўй, бир оз қўйки, хоки пойингин
Сурмадек ёшли кўзумга сурай.

Кетма, тур, тингла арзи ҳолимни,
Арз этай ҳоли пурмағлолимни.

Қани ул дамки, сен эдинг ёрим,
Мунисим, ҳамдамим, мадакорим.
Сенинг оғуши илтифотингда
Роҳат этмишди жисми беморим.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, аёқингга қон бўлуб тўқулай,
Бир нафас дард-ҳажрдан қутулай.
Кел, тўзал дилбарим, кел, сочингин
Бир тарай, бир ўпай-да, сўнгра...

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

НАСРИИ АСАРЛАР

ҲИНДИСТОНДА БИР ФАРАНГИ ИЛА БУХОРОЛИ МУДАРИСИ
НИНГ ЖАДИД МАҚАЛАЛАРИ ХУСУСИДА ҚИЛГАН
МУНОЗАРАСИ

МУҚАДДИМА

Бухоронинг нажиб¹ миллати бўлган ватандошларим, бирмунча вақтдан бери жадид ва қадим ўртасида ихтилоф чиққан баъзн миллат хонларининг хато ва фасодларидан бошқа нарсга эмасдир. Муқаддас ватанимизни парчалаб, унинг аҳли жамоасини жадид ва қадим унвонлари остида икки фирқага ажратиб, уларнинг бирини иккинчисига душман қилиб қўйди.

Хор ва харобилигимизнинг асосий сабаби мусулмонлардан эмас, балки ўша маънисиз ихтилофдан экани маълум бўлди. Винобарин, ҳар ким ўзини дини мубинни исломнинг² хизматида билса, уйимизни бузғучи бу ихтилофни биз — бухоронилар орасидан кўтаришга ҳаракат қилсин.

Банда ҳам бу маслаки муқаддаснинг солиқларидан³ бири бўлгани ҳолда, шу кунларда бир ҳикоят ёдимки, бу бухороли бир мударриснинг Хажга бора туриб, Хиндистонда бир фаранги ила усули жадидда ҳам усули қадим хусусида қилган мунозараси бўлиб, мазкур ҳикоят ушбу масалани тугал ҳал қилгандир.

Шояд бир рисола суратида ва бухорониларнинг суҳбати тарзида тартиб қилиб, нашр қилмоқни ностеганим шу васила ила муҳтарам ватандошларим масъаланинг ҳақиқатидан огоҳ топиб, ўртадаги ихтилофларни тарқ қилиб, ҳаммалари иттифоқ билан ҳикоят йўлига қадам қўйсалар.

Бухороли Абдурауф Фитрат.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Фаранги: Аҳволингиз қандай?

Мударрис: Аҳвамуллоҳу, ала кулли ҳол⁴.

Фаранги: Жаноб, сиз қаерликсиз?

Мударрис: Аҳли Бухороийи шариф.

Фаранги: Қаерга кетпсиз?

Мударрис: Байтуллоҳга.

Фаранги: Бухорода нима иш қилар эдингиз?

Мударрис: Мен илм аҳлиданман, мударрислик қилар эдим.

Фаранги: Бухоро қандай жон?
Мударрис: Бухороийи шариф катта шаҳар, кўб турли илмларнинг маркази ҳам ширин-шарбат мева-ларнинг манбан.

Фаранги: Бухоро шарифлигининг боиси илмлар-нинг қўлигиданми ё меваларининг сероблигиданми?

Мударрис: Мен буларнинг ҳар иккаласини ҳам Бухоронинг шарифлигини кўрсатувчи мустақил сабаб-лардан, деб биламан.

Фаранги: Бир жойнинг шарифлигига мевалари-нинг қўлиги сабаб ўлмас?

Мударрис: Кўб яхши. Сиз илмларнинг қўлигини Бухоронинг шарифлигига сабаб деб билдинг.

Фаранги: Тузук. Аммо бир мулкнинг илм қув-ватини билмак, у ердаги уламолар сонини билмакка боғлиқдир. Бас, марҳамат қилиб айтинг-чи, Бухоронинг жами аҳолиси қанча?

Мударрис: Биродар! Мен бир банд одам бўлсам, Бухоронинг қайси кўчаларида юриб, унинг сдамларини санабман?

Фаранги: Йўк, йўк асло! Мен бундай деб тақлиф қилсам, магар Сизнинг юртингизда жүғрофиё ўқимай-ларми?

Мударрис: Мен бир мударрис бўлсам, кечалари китоб кўраман, кундузлари дарс айтаман. Қачон қўлим тегибдики, мундай ҳикоят китобларини ўқисам. Мундай китоблар Бухорода йўқ. Бўлганда ҳам қиссахоствлик қўралган бойларнинг уйларида бўлади.

Фаранги: Жўғрофиё ҳикоят китоби эмас, илмий китобдир. Жузда фойдали, бир неча қисмдан иборат. Унинг бир қисмини «истотистик»⁵ атайдилар: мунда ҳар мамлакатнинг аҳолиси баён қилинади. Масъаладан ўзоқлашдик. Сиз билмас экансиз, мен арз қилсам, Бухоронинг илгарилири ҳам ўн миллиён аҳолиси бор эди. Ҳозир унинг саккиз миллиён рустасарруфиди қолди. Икки миллиён, эҳтимол, уйдан камроғи (ўз худудиди) сак-китанган. Бу ҳисобдан етмиш минг нафари шеҳар ичиди-лар, қотанлари унинг теграсинда. Энди марҳамат қи-либ айтинг-чи, бу икки миллиён одамнинг ҳаммаси ҳам илмийми ё йўқ?

Мударрис: Йўқ. Ҳаммасининг илмли бўлиши мумкин эмас. Агар ҳаммаси олим бўлиб кетса, бошқа ишлар эгасиз қолади.

Фаранги: Уларнинг ярми илмийми?

Мударрис: Йўқ.

Фаранги: Тўртдан бири илмнинг?
Мударрис: Йўқ, ушол етмиш минг шахрийдан бошқаси илмдан бебаҳра авомдир.

Фаранги: Бу авомнинг зарурий хат-саводи борми?
Мударрис: Э, вой! Биз уларни одам ҳисобламаймиз. Мендан етмиш минг шахрийни сўранг.

Фаранги: Уша етмиш минг шахрийни ҳаммаси илмдан баҳрамандми?

Мударрис: Йўқ.

Фаранги: Уларнинг ярми илмнинг?

Мударрис: Йўқ. Бухоро аҳволи илмийсининг тафсилли йўқдир. У ерда турли синфлар мавжуд. Масалан, савдогарлар синфи, саррофлар турмуҳи, чойфурушлар фирқаси, баъзи мешқоб, такасалтанг, бир дастаси бекорчи ва илмилар жамоаси.

Фаранги: Айтишингиздан бу етмиш минг нафар, йигирма синфга бўлганиб, булардан бир қисми илм аҳли бўлса керак?

Мударрис: Боракалдоҳ.

Фаранги: Бас, бу ўн тўққиз қисмининг етарли хат-саводи борми ё йўқ?

Мударрис: Ҳаммалари эмас, лекин уларнинг озо-роқ қисми, алҳамдулиллоҳ, хат-саводга эга.

Фаранги: Илтимос қиламан, ҳазил қилмай, тўғри жавоб беринг.

Мударрис: Ҳар нима деган бўлсам, ҳаққи рост, тўғри сўздир. Ҳазил эмас.

Фаранги: Ажаб! Бундай фармойишлардан мурод не? Бухоро илм маркази бўлса ва аини пайтда, бунчалик илмсизлик не демак? Узуи соқоли кўса, обод бўлмаган жаннат, дейишдан қандай маъни бор? Бу исмисиз исмдан нима фойда? Дунёда шундай юрт бормики, унинг подшоҳи ва раияти бир динда бўлатуриб, унинг аҳолиси ўз динининг зарурий аҳкомларидан бе-хабар ва маҳрум бўлсалар? Ҳиндистон ва Миср маълум муддатдан бери бизнинг тасарруфимиздадир. Биз Сизнинг динингизнинг душмани бўлсак-да, у ерликларнинг орасида илмсизлик туғул, саводсизлик кўринмайди.

Бухоронинг бечора мардумлари, дунёнинг иззати ва охирагининг шарафи бўлган илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанлиқларки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?

Жаноби мударрис! Аввал айтганингиздек, «Агар

ҳамма одам таҳсил илмга рағбат қилсалар, бошқа ишлар эгасиз қолади», деган ақидангиз шуми? Ҳамонки, Сизнинг ақидангиз шу бўлса, бошқа ватандошларингизнинг ақидалари қандай?

Мударрис: Ҳа, менинг ақидам шудир. Юртдошларим ҳам шу ақидата шерқидирлар. Агар ҳамма кишилар илм таҳсил билан банд бўлсалар, бошқа касбу қорлар қолиб кетиб, дунё хароб бўлар.

Фаранги: Сизнинг ва юртдошларингизнинг бу ақидаси ботилдир?

Мударрис: Нега?

Фаранги: Шунинг учундирки, агар илмга рағбат дунё хароблиги ва баъзи ишларнинг эгасиз қолишига сабаб бўлса, Пайғамбарингиз «Утлуб-ул илма ва лав би-с-син», «Утлуб-ул илма мин-ал-маҳд ила-л-лаҳадн», «Агилму иззуд-дунйа ва шараф-ул-ахират», яъни «Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг», «Бешикдан қабргача илм изланг», «Илм дунёнинг иззати ва охирагининг шарафидир» ҳикматлари билан ўзининг барча умматларини илм таҳсилга даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳли илмги бўлганидан кейингина тартибга тушди: «Ҳал ястав ал-лазина йа-ламуна ва-л-лазина ла йааламуна», яъни «Билганлар билан билмаганлар баробарми?» Таассуфки, Сиз мусулмонлар тоифаси Куръон ва Ҳадиснинг маъноларидан жуда йироқлашиб кетгансиз. Шу илфоз билан Куръонни ўқиб, савобини фақат ота-оналарингиз руҳига бағишлаб ўрганиб қолгансиз. Бошқача фикр қилмайсизки, бу муборак макмуа (Куръони карим)ни Ҳазрати Ҳакими Азал (Аллоҳ) ўзининг буюк фариштаси орқали оламнинг оқилларига бекорга жўнатмаган эди.

Албатта, бунинг асрори бордирки, бунга диққат қилишимиз керак. У (Аллоҳ)нинг амрларини амалда қўллайлик, унинг таъқиқларидан сақланайлик. Биз фарангилар динингизнинг душмани эсак-да, диний хусусиятларимиз тақозо қилганидек, Куръон ва Ҳадисларингизни қуйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нукатин назардан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўрандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фикрулолда тараққиётга эришдик. Ва сизлар ғафлатда қолиб, Куръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушдингиз.

Агар икки юз йил аввал, ушбу минг нафар мусулмон

Куръон ва Ҳадис ҳикматлариға эга бўлсалар эди, ҳозир йигирмата ислом мамлакатидан ўн саккиз қўлдан кетмаган бўлур эди. Балки бизда кўриб, таажжубга тушаётганиғиз, нуқсониз зийнатиғиз бўлган тараққиёт дастоҳини ҳам Сизда кўрган бўлур эдик.

Энди, марҳамат қилинг-чи, Сизнинг илм толибларингиз қандай ва қайси илмлардан таҳсил кўрадилар?

Мударрис: Боғалар мактабни тутатган вақтлариди...

Фаранги: Тақсир, мени кечирадилар, мактаб нима? Боғалар у ерда нима қиладилар ва неча йил ўқиш бўлади?

Мударрис: Ҳа, воқеан, мактаб кўрмаган кишилар хийла беақл бўладилар, «Алҳамдулиллоҳи ала динал-ислом».

Фаранги: Илтимос қиламан, бу сўзларни кўйиб турайлик. Айтинг-чи, Сиз у ерда ўқиб ақлли бўлган ва мен уни кўрмай беақл қолган мактаб қандай нарсадир.

Мударрис: Мактаб шундай жойдирки, бир муаллими бор, уни «мактабдор» дейдилар, боғалар у ерда етти йилдан то ўн йилгача зарурий хат-саводларини чиқаргунга қадар қолдилар, ундан кейин хоҳишларига қараб мадрасага бориб, дарс ўқий бошлайдилар.

Фаранги: Неча йил дарс ўқийдилар?

Мударрис: Йигирма йил, йилгача олти ойдан.

Фаранги: Неча олти ой ўқийдилар? Қолган олти ойда нима қиладилар?

Мударрис: Қолган олти ойда қишлоқларға бориб, имомгарчилик қилиб, ифтиҳо¹⁰ сарфи учун пул топадилар.

Фаранги: Энди мушкуллимиз иккита бўлди. Ифтиҳо пули нимадир?

Мударрис: Муллабаччалар таҳсилнинг биринчи йилида, иккинчи таҳсил йилида ўқилиши лозим бўлган китоблардан дарс бошламоқ учун, ҳар ким курбн етганча, масалан, йигирма тангадан беш юз тангача чўпилаб, устоз ҳазратлариға етказадилар.

Фаранги: Энди тушундим, матар бу ҳазрати устозлар ўз ваазифалари учун манага эга эмаслар?

Мударрис: Эгадирлар.

Фаранги: Қанчадан ваазифалиги (моинаси) бор? Мударрис: Уламоларимиздан биринчи даражали бўлган охунд йигирма беш минг танга вақфи муқарар, атар у яхшироқ олми бўлса, яна «муҳр»¹¹ дан ўн минг танга ҳам оладир.

Фаранги: Сизнинг бу тафсилитиғиз, менинг назаримда, фот ажибдир. Аммо, кейинги иккинчи фикрингиз ундан ҳам ажиброқ. Биринчиси шунки, шундай ихши мартабага эришган бўлса-ю, яхши олми бўлмаслиги ҳам мумкинми? Иккинчидан, «муҳрдан ҳам ўн минг танга», дедингиз. Бу қандай маънога эга? Сизнинг юртингизда «муҳр» қандай қилиб пул беради?

Мударрис: Биродар, Сиз худд даштда катта бўлган одамга ўхшайсиз. Дунёнинг йўлини ҳам, расминини ҳам билмас экансиз. Бухорода мухоаз¹², яъни охундлик, уламолик, муфтилик, мударрислик мартабалири жаноб олми ҳазрати амир томонидан қозон калон востаси-га берилур. Шу тариқаки, мазкур қозон калон кимники бир мухоазликқа лойиқ топса, амирга прэ қилади, вақтики, унинг номига ёрлик келади.

Фаранги: Қозон калон ҳар кимнинг лаёқатига қараб уни мухоазликқа арз қиладиган бўлса, илмсиз киши охундлик мансабига қай тариқа эришадир?

Мударрис: Нотўғри тушундингиз. Ҳар кимни лойиқ кўрсалар-да, ҳар кимнинг лаёқатли бўлиши (шарт) эмас.

Фаранги: Бас, илмсиз кишини қандай ва қайси иждон билган охундликқа лойиқ кўрадилар?

Мударрис: (Эй худо, сўз парладан чиқиб кетди, сир фош бўлди.) Биродар, жаноб қозон калон ҳазратлари улў шахс бўлиб, олми ва уламоларнинг раҳбаридирлар. Ва шу билан бирга, ҳазрат Подшоҳнинг ишончига сазовордирлар. Кимники, қандай вазифага лойиқ кўрсалар, неча у кас(нинг номзоди) қабул этилмас экан?

Фаранги: Тушундим, аммо, мен айтмагани, атар у жаноб уламоларнинг раҳбари бўлса ҳам, «Ал-уламау уламини-уллаҳ»^{*} ҳукмича, илоҳий даргоҳнинг ишончли улўларидан бўлсалар, қайси виждон, қайси дидебат, қайси илм ва қайси муслмонликқа кўра илмсиз шахсини уламоликнинг хос мансабига лойиқ кўрадилар?

Мударрис: Ўйин, кимки кўброқ хушомад қилса, қар кўни уч маротаба уларнинг хузурларига бориб, рўку¹³, таъзим, балки сажда қилишни жойига қўйса, у нақтда қозон калон унга қараб соқолини ликилатиб, килибсини силкитиб табассум қиладилар, бундан маълум бўладикки, унинг номини манойиқлар¹⁴ дафтарига қиладилар, бундан икки-уч кундан кейингина унинг но-

* Ҳадиси шарифдан: Олмалар Аллоҳнинг ишонтанларидир.

мига ёрниқ келади ва у кишининг агар бахти чоңса, мударрис ё муфти бўлади.

Фаранги: Бу бечора Бухоронинг хароблиқ сабабларидан биридир. Аллоҳ дарёҳининг ишончи улуғларидан бўлган зот шу тариқа ноҳўя ҳаракат билан хиёнат қилса, ўзгаларнинг ҳоли не кечадир? Сухбатимиз шу таразда давом этса, Сиздан жуда ажиб маълумотлар олсам керак. Энди, марҳамат қилиб айтинг-чи, муҳрининг пули бериши қандай бўлади?

Мударрис: Ҳой, бечора фаранг, илминг йўқ, билмайсанки, муҳр пули жомаддир¹⁵. Жомад қобилин шитқоқ, яъни ишлаб чиқарилган нарса эмас, муҳр кишига пул бермайдир.

Аммо бир киши бир шаръий масъалага дуч келиб қолса, фатво берувчининг олдига боради, таҳрир этилиши жойиз масъаланинг ҳал этилиши йўлларини ундан сўрайди. Муфти масъаланинг аҳамиятига қараб, икки тараздан беш юз тангача пул олиб, муҳрини босиб берадир.

Фаранги: Бай, бай, бай! Бу нечук муеулмонлиқ! Бу қандай динест! Воқеан, муеулмонларнинг ўз шариатларини шунчалар таҳқирлашлари олдига биздан кўриб кутаётган заллат (адашш)лари ҳеч нарса эмас экан.

Мударрис: Ажаб содда одам экансан. Наҳот ўйламайсанки, фатвохон муфтилар ҳалқ ривоятлариға «фи сабиитиллаҳ»¹⁶ муҳр босиб берсалар? Бу қандай беодоблиқ? Агар бир муфти бир шаръий масъалани текин муҳрласа, шариатни таҳқирлаган бўлади. Шариатни таҳқирлаш эса, куфрдир. Бас, у муфти кофир бўлади.

Фаранги: Бу таҳқиротингиздан менинг ҳам кулгум, ҳам йнглагум келади. Пайғамбарингиз буюртмаларки: «Уламау уммати ка'анбийя-и бани Йсроил»^{*} ва «Ал-уламау варосатул-анбийя»^{**}. Қайси тарихда кўрдингизки, бани Йсроил Пайғамбарларидан бири илоҳий аҳкомларнинг ҳукми учун пул олганини ва ё кимдан эшитдингизки, Кўрьони карим ҳикматлари оят-оят бўлиб, ҳалқ зарурати учун Пайғамбарингизга нозил бўлган вақтларида у жаноб таблиг¹⁷ қилаётиб пул талаб қилганини? Булар бўлса «Варосатул-анбийя» ва

* Ҳадиси шарифдан: Менинг олимларим баян хушсуватларда бани Йсроил Пайғамбарларига ўхшайди.

** Олимлар пайғамбарларнинг ворисларидурлар.

«Ка' анбийя»-и бани Йсроил¹⁸ни ўқиб ҳам пул олишни лозим кўрсалар. Жаноби Пайғамбарингиз бу Ҳадисларни сизларнинг мажлис қуриб, тўрта чиқиб ўтиришингиз учун айтмаган. Бинобарин, унинг матбуби шул эдики, уламолар ҳам Пайғамбар атворини ўзига масъал тутиб, дарсфурўшлик, фатвофурўшлик, бошқача ибора билан иттианда, шариатфурўшликдан сақлансинлар. Токи, Сиз уламолар ҳавойи нафса мафтун бўлиб, муеулмончилиқнинг мақсадларига хилоф таразда ҳаракат қилмапсизлар.

Мударрис: Чой совудин, Сиз жуда ғавғоч экансиз.

Фаранги: Дарвоқе, матлабдан узоқлашдик. Хўб, бон айтаётганингиздек, жаноб охундининг ифтиҳох пулидан ташқари ўттиз беш минг танга кирими бор экан. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бошқа уламоларнинг киримлари қанча?

Мударрис: Яна бошқа бир мартаба борки, бу охундлик мартабасидан кичикроқдир, лекин даромади охундикидан кўброқ.

Фаранги: У қандайдир?

Мударрис: Аъламлик.

Фаранги: Аъламликнинг ҳам тафсили киримини баян қилсангиз?

Мударрис: Жаноби мустатоби қудуватул-уламо (уламоларнинг олди мартабаги раҳбар) ул-аълам ўз мадрасасидан ўттиз минг танга, муҳрона ва бошқа даромад жойларидан йигирма минг танга, жузакашлик-дин¹⁹ ўн икки минг танга олади.

Фаранги: Жузакашликни тушунмадим?

Мударрис: Ҳа, Сиз мадраса кўрмагансиз. Бунинг маъносини билиш учун мадрасага бормоқ ва дарс ўқимоқ лозимдир.

Фаранги: Илтимос қиламан, менга ҳам тушунтирсангиз.

Мударрис: Номин мадраса бўлиб, у ерда аълам дарс айтади, уни Товкушон²⁰ дейдилар. Ул мадрасада бир киши муайян маблағни вақф қилган, жаноби аълам ул маблағни муғлабачаларга улашиб беради ва вақф қилувчининг фармойишига кўра, икки минг тангани ўн олиб қолади.

Фаранги: Бу сўзингиздан маълум бўлдики, жузакашликдан икки минг танга олар экан, нега ўн икки минг танга дедингиз?

Мударрис (бир оз йўлаб олабодан сўн): Қолган ўн минг тангани муллабачалар ўзлари...

Фаранги (сўзини кесиб): Жаноби мударрис! Зоти Воҳидга²⁰ қасам бераманки, мента тўғрисида айтгани, Негаки, каминанинг бу сўроғлардан ҳеч ғаразими йўқ. Фақат азбаройи қизиққанымдан, бу умумий томошахона бўлган Бухоронинг аҳолидан маълумот олоқчинман, хонос.

Мударрис: Маэкур ўн минг танганинг тафсилли шуки, ул аъламининг ўн саккиз жамоа шотрди бор. Ҳар жамоанинг бир каттаси борки, уни қорини жамоа дейдилар. Жузкашликнинг тақсими пайтида қори ўз шерикларининг номларини ёзиб келиши лозим бўлиб, токи ҳазрати устоз шерикларининг ҳақларини ҳам унга топирадилар ва у (жамоа қориси) тақсим қилади. Шу суратда аълам маэкур қорига буйруқ бериб айтадики, шерикларидан бир нечтасининг исмларини ортиқроқ ёзиб, тақсимдан ортган пулни устознинг хизмати учун (ортиқчароқ ёздиргани учун) унга қайтариб берсин.

Фаранги: Жаноби мударрис! Бошим айланиб кетди, кўрқаманки, бир ваҳшатни мента юклаб қўйдингиз ва илго қаттиқроқ айтман: Бухоро уламодаларининг бу иши қандайин харакатки, матар булар Худодан кўрқмайдиларми, Пайғамбардан уёлмайдиларми? Матар улар Худонинг расули ҳаром қилган нарсани ҳалол деб билсалар, бу хиёнат уларни ўз (жаҳаннам) қарига тортмайдирми? Бечора жамоа қорисини бу пуноҳ ва бенафъ ишга мажбур қилмоқлик, бошқача қилиб айтганда, уларни ҳидоят ва раҳнамолик ўрнига залолат ва гумроҳликнинг қоронғу тубига отмоқликдир. Ажабо, бу икки турли қора сифат эгалари Пайғамбарнинг ўринбосарлари даъвосини қилишдан шарм қилмайдиларми? Айтнинг-чи, қолган муфтиларнинг мадоҳили²¹ қанча?

Мударрис: Қолган муфтилар мадраса ва муҳрдан олти минг тангадан то ўттиз минг тангача оладилар.

Фаранги: Ҳар қайсиларининг шуначадан даромадлари бўлатуриб, улар яна нима учун бечора муллабачаларга жабр қилиб, улардан пул оладилар ва у фарислар таътил пайтида ҳам шаҳарда қолиб дарсларини мукамаллаштиришга нега йўл қўймайдилар?

Мударрис: Сиз ғалати одам экансиз. Сиз аҳли фаранги Бухоро муллабачаларининг ғамини эмай қўй қолинг. Бу дардлар билан нима ишингиз бор? Ҳазрати

домладар кимнинг отасининг ҳаммоли ёки қайси бир муллабачанинг опасининг эридирки, кечалари ухлмасдан бедор қолиб, китоб кўрсатар, кундузлари текинга дарсўйлик қилсалар? Улар вақтида меҳнат қилиб, қанча машаққатларни ютиб, бу мартабага эришганлар. Эндан улар розн бўлмайдиларки, муллабачаларга текиндан дарс беришга... Уларнинг бунга ҳақлари ҳам бор. Чунки бу замонда шундайки, бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан қўзғалмайдир.

Фаранги: Секинроқ сўзланг, сўзини ҳалдидан оширмангиз. Аввадо, Сизнинг «бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан қўзғалмайдир», деган сўзингиз ботилдир. Зеро, бу замон маданият замонидир. Маданият деган муованат²², демакдир.

Тасаввур қилинг: Ниёзийбек, Анварбек Истанбул машрутаси²³ учун қилган меҳнатлари тараққийпарварлик бўлмай, нимадир? Эрон машрутасини сўраб чиққан Сатторхон ва Боқирхоннинг²⁴ ўз жонини қўлларига олиб, ҳар тарафга югуришлари эгининг осойишталиги учун бўлмай, нима эди? Абдурашид Иброҳим Нўғай уйидан ўн икки сўм ўрус пули билан чиқиб, ислом иттиҳодини таъсис қилиш учун то Чин ва Японияга қадар борди. Япониянинг пойтахти Токиода бир қанча яёнларни муслмон қилиб, бир ислом жамиятини тузди. Бунинг мақсади ислом динига фидойиллик қилишдан бошқа нима эди? Ҳатто ҳайбатидан тоғлар дарзага келадиган баъзи япон вазирлари бўш вақтларини ўз раиятининг боғаларига таътил беришга сарфлаб, яъни, Сиз айтишингизча, мактабдорлик қилдилар ва бунинг учун ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайдилар, балки ўз харжларидан қолган қисминини бу йўлда сарф этадилар. Бунинг кунда насронийлар орасида ҳам шундай одамлар борки, улар фақат ўз манфаатлари йўлида юрмасдан, ботиний умуминсоний ниятларини амалга оширишни лозим билмайдилар, бундай йўлда юрмаганларни эса инсон санамайдилар. Энди, инсоф қилинг: «Хайрун насиман йанфа' ул-наса», яъни «Инсонларнинг яхшиси инсонларга наф келтирувачилардир», деган Сизнинг Пайғамбарингиз. Сизнинг ўйларингиз қандаю ва Сиз қонир деб билганингиз бизнинг ақламыз қандай экан? Бундаги тафлуф қадардан қадарча? Ва бунга илова қилиб, у вақфдан олаётган пули отасининг ёки акасининг моли эмас, балки буни матрифатпарвар зоти қадимлар савоб ва Худо йўлида вақф қилиб қолдирандиларки, бирор олим бу ерга келиб, дарс айтиб, фақир

муллабаччалардан пул талаб қилмасин, деб. Шундай экан, атар ҳазрати уламолар текин дарс айтсадар, отасининг ҳаммаси ё почасининг шогирдлари бўлиб қоладиларми? Йўқ! Йўқ! Улар ўз ҳақларини олганлар, эли ифтиоҳ ҳақини олмасликлари лозим. Ё аксинча, вақф пулидан воз кечсинларки, уларнинг иккисидан бири ҳаромдир. Марҳамат қилиб айтинг-чи, у «авсофи ҳамид» (мақталган сифатлар) қандай дарс ўтатдилар ва мазлум муллабаччалар улардан нимани ўрганадилар?

Му д а р и с: Биринчи йили — «Аввали илм», «Бидон»²⁵.

Иккинчи йили — «Муъзӣ, Занжоний»²⁶.

Учинчи йили — «Кофия»²⁷.

Тўртинчи йили — «Шарҳи Жомий»дан «Ал-марфуъот...»²⁸.

Бешинчи йили — «Ал-мажрурот...», мазкур шарҳдан²⁹.

Олтинчи йили — «Ал-мансубот...», мазкур шарҳдан³⁰.

Еттинчи йили — «Ал-мабниййот...», мазкур шарҳдан³¹.

Саккизинчи йили — «Ҳамд» ва «Баҳси исм», мазкур шарҳдан³².

Тўққизинчи йили — «Кутубий» ҳошиясидан «Ва рот-таботуҳу ала муқаддима»³³.

Унинчи йили — «Ҳамди ақойид»³⁴.

Ҳн биринчи йили — «Баъд...», «Ақойид»дан³⁵.

Ҳн иккинчи йили — «Самава...», «Ақойид»дан³⁶.

Ҳн учинчи йили — «Ҳақойиқ ул-аййа...», «Ақойид»дан³⁷.

Ҳн тўртинчи йили — «Ҳамди таҳсиб»³⁸.

Ҳн бешинчи йили — «Таърифи илм», «Таҳсиб»дан³⁹.

Ҳн олтинчи йили — «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-ҳикмату истикмал ул-нафси»⁴⁰.

Ҳн еттинчи йили — «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-вужуди бадиҳи»⁴¹.

Ҳн саккизинчи йили — «Мулта Жағоло»дан «Ўлман ваффақана»⁴².

Ҳн тўққизинчи йили — «Мулта Жағоло»дан «Сатаф-тарику»⁴³.

Ҳн тўққизинчи йили охирида — «Саҳиҳ Бухорий»дан, «Иннамал-амалу бин ний йат»ни⁴⁴, «Тафсири Байзавий»дан «Муаввазатайн»⁴⁵ ўқилиб, хатми таҳсиб қилинади.

Ф а р а н г и: Нони келтирилган китоблар тамом ўқилурми?

Му д а р и с: Ўхў! Ҳаммаси қаёқда? Фақат айтилган жумлани ўқийдилар.

Ф а р а н г и: Ажабо, бир жумлани ўқиш бир кундан ортқ вақт талаб қилмайди-ку? Улар нима учун бир жумла келтирдан бир йил югурадилар.

Му д а р и с: «Ҳошия» ўқийдилар, «Ҳошия»! Ф а р а н г и: «Ҳошия»си нима?

Му д а р и с: Сиз жуда гариш одам экансиз. «Ҳошия», яъни шарҳнинг шарҳидир. У шундайки, мен айтган китобларнинг ҳар бирита қарийб ўн беш нафар одам «Ҳошия» (шарҳ) ёзганлар. Масалан, Мулта Жомийнинг шарҳига битилган «Ҳошия»лар: Абдуғафур, Асоиддин, Абдулҳаким Исмаилов, Шайх Жамол, Мавлавий Шариф, Охунд Шайх, Содик ва Ҳоказо⁴⁶.

«Кутубий»да Абдулҳаким, Мулта Аҳмад, Асом, Сайид Шариф, Кул Аҳмад ва бошқаларнинг шарҳлари бор⁴⁷.

«Ақойид»да Ҳасний, Мулта Аҳмад, Абдулҳаким, Асоиддин, Мулта Қосим Харпунӣ, Сарих ва шу кабиларнинг «Ҳошия»лари⁴⁸ ёзилган. Ҳоказо қолган китоблар... Ф а р а н г и: Бу китобларда нимага ҳақида баҳс юртилади?

Му д а р и с: Бу «Ҳошия»лардаги бутун мақсадлар икки амрга боғлиқдир. Биринчиси, шарҳ қилгучи суънинг таҳқиқи. Масалан, «Ҳамд»нинг «алиф» «лом»и нимадир?⁴⁹ «Ва роттаботуҳу» заминининг ўрни қаерда?⁵⁰ «Сатафарику»даги «син» қайси «син»дир?⁵¹ Иккинчиси, ҳақиқатан биринчининг ҳосиласидирки, қуйидагилардан нобратдир: шарҳ қилгуви суъига эътироз, мазкур эътирознинг радди, мазкур эътироз раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди радди ва Ҳоказо қанчалик дорор бўлса шу қадар (давом этиш мумкин).

Ф а р а н г и: Ажабо.

Ҳар че дарин парда нишонат деҳанд. Чун настони ба изонат деҳанд.

Мазмун:

Ҳар нарасаки, бу парда ичра сента нишон берадир, Ҳудди санчиқ каби сента озор берадир.

Мен бу «музаҳрафот»ни⁵² бировдан уйқудда эшитсам ҳам гумон қиламан! Бу не беҳудалик, нечук вақт ўтказишдирки, Бухоро мардуми бунга гирифтор бўлмиш? Ўттиз тўққиз йиллик қимматли ва азиз умрни бир муфти-

ға беҳудла сарф қилғач, кейин мазкур пуч ва бемаъни таҳқиқотнинг тадрисиға⁵³ машғул бўлдилар, аммо таъсирли вожиб бўлган Тафсири, Ҳадиси, Фикҳ, Усули фикҳунн ўрганиш вақти қачон келади ва яна бу йигирма йилда Наҳв, Мантик, Ақонд, Ҳикматдан ўқиган бўлсалар ҳам, фақат уларнинг дебояси экан. Мазкур илмларнинг аслини, фойдалиги асосий қисмини қачон ўқийдилар?

М у д а р и с: Тумоним борки, форейнни яхши билмас экансан. Мен айтдим-ку, таҳсил йилга олти ойди. Қолган олти ойда, яъни таътил пайтида агар ўқисалар монев йўқдир.

Ф а р а н г и: Ё мен (Сиз айтган) фореча сўзларни хато тушунипман, ё Сиз хато гапиряпсиз. Боя айтдингизки, «қолган олти ойда имомгарчилик қилиб, ифтитоҳ пулини топадилар» деб, энди лутф қилинсизки, «бу олти ойда ўқисалар, монев йўқдир». Бу олти ойлик таътил вақтида, бу зарурий дарсларни ўқиган тақдирда ҳам бу қандай номинсофликки, олти ой таҳсил пайтида пулларни, истак ва ғайратлари бўла туриб, у бечорагларни «Ҳамд»нинг «лом»ини таҳқиқи, «Тааммул» муродининг тайини «Фал-йаааммул»лардан⁵⁴ иборат бўлган пуч ва беҳудла нарсаларни ўқишга мажбур қилдилар. Агар у муллабаччалар зарурий дарсларнинг ўқитилишини талаб қилсалар, бир сўз билан «вақтим йўқ» деб, уларни маънос қиласизлар. Таътил кунларида пулсиз, ғайрат ва истаксиз «агар хоҳласалар, ўқийдилар», дейсиз! Мен уларнинг номидан айтаманки, ҳозирги таҳсил пайтида ҳам зарурий дарсларни ўрганишни хоҳлаймиз, агар таътил вақтидаги олти ойда ҳам шаҳарда яшаб дарс ўқиб, имомгарчиликка бормасдан, ифтитоҳ пулини топишга вақтимизни бермасак, келгуси таҳсил йилининг бошида бепул ёки Сизнинг нигитингиздан озроқ пул билан ҳозир бўлсак, у вақтда, наусибиллаҳ⁵⁵, нафрат ва ғазабдан тўлган кўзларингиз, чимирилган қошларингиз қаршисинда қандай чидаб ўтириамиз? «Жувон» марг, оқ қилдим», деб дам-бадам бақириларингизни қайси тоқат билан эшитамиз?

Энди айтинг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

М у д а р и с: Йўқ, аёллар таҳсил қўрмайдилар.

Ф а р а н г и: Нега уларни таҳсилдан бебаҳра қолдирганлар? Аёл ақли таълим ва тарбия ҳуусида эр-кадан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакимлардан бири айтдики: «Биз Америка ва Франция аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг

тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир». Ва Сизларнинг Пайғамбарингиз ҳам буюрдикки, «Талаб ул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни «Илм олтиш ҳар бир муслмон эркак ва аёлга фарзидир». Аёлларнинг тарбияти фойдалиги бўлиб, «Ман жаа бил ҳасанати фалаҳу ашу амалиҳа», яъни Кимки ихшилик келтирса, унга ўн баробар...» отининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар, яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайди. Яхши ахлоққа келинроқ эга бўлишлик ҳам «Мин баъди муқаддима-ул вожиб», яъни. «Вожиб бўлган амалларнинг биринчиларидандир». Бирор кимса ҳам тарбиясиз яхши ахлоқ соҳиб бўлмайди. Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия қўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳаминша ёмон ахлоқ эгаси бўлаемиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламни инсоният доирасидан ташқарида, деб билгидилар. Юртнинг бахтсизлиги, заминнинг саодатсизлигидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қилгидилар.

М у д а р и с: Ажаб содда одам экансиз. Беҳудла ишларнинг ташвишини қилисиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат «таволуд ва таносул» (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни туғатгандан сўнг, ёш 37 га бортанда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда, «сизилган таносул» (кетма-кет насл қолдириш) уланган бўлади.

Ф а р а н г и: Аммо, бу гапингиз, яъни агар аёлларни таҳсил эттирсак, таносул силсиласи узингиди, деганингиз ботилдир. Далил шунки, агар Сизнинг ушбу сўзингиз тўғри бўлганда, комил ақл эгаси бўлган, оламнинг изомини Сиздан яхшироқ билган Пайғамбарингиз «Талаб ул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни, «Илм олтиш ҳар бир муслмон эркак ва аёлга фарзидир», демас эди. Аммо, Сизнинг «биздаги таҳсил муддатини узун»дир деганингиз, бир таҳсил усулининг нодурустлигидирки, бу таҳсилни манъ қилишликни келтириб чиқармайди. Сизнинг бу таҳсил усулингиз мушкул ва нуқсонли экан, бошқа усулни ихтиёр қилингиз.

М у д а р и с: Фаранги биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Биз осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсилни учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни

ахлоқи бузқудир. Тездан уларнинг таҳсиллини фасодга йўлқутиради.

Фаранги: Бу ҳам ўзингизнинг камчилигингиз. Ахир Сиз уламосиз. Шаръий ишлар сизга топиригган, амри маъруф, наҳйи мункар Сизнинг вазифагиз. Нема у бечора эркакларнинг ахлоқини тузатишга киришмаяпсиз?

Мударрис: Ҳой, бечора фаранги! Сен шариатни билмайсан. Бизнинг шариатда амри маъруф ва наҳйи мункар фасодни тутатган тақдирда ҳам аслда тўғри бўлмас.

Фаранги: Бу масъала донмо эътино⁵⁶ бўлмаган, бироқ ёгондир. Амри маъруф, наҳйи мункар кабиларни эса бақариш керак. Чунончи, Сизнинг Пайғамбарингиз ҳам буларни бажарган.

Мударрис: *(қаттиқ тазабланган ҳолда)*: Ай, одам, озингги юм! Шаръий масъалалар ҳақида беҳуда гапурма. Магар сен кофиру мен мусулмонман, бу талларни эшитишга тоқатим йўқ.

Фаранги: Ажаб, мени гапуриш хужукдан манъ қиласизми? Асло хомуш бўлмайман, айтаманки, «мен-ямаш аз уҳда берун»⁵⁷, яъни бу масъала шаръий масъала эмас, балки тўқиб чиқарилган нарсалар.

Мударрис: Хомуш бўл, одобсизлик қилма. Сен кимсанки, бизнинг дини аҳкомимизни «бу тўқитган нарсас», «бу шаръий эмас», деб айтасан? Ахир қаердан биласанки, бу шаръий масъала эмаслигини?

Фаранги: Ваҳшат қилмангиз, дегил сўранг. Бу масъалани қаерда кўргансиз?

Мударрис: Китооба.

Фаранги: Ислоннинг хароб бўлиш сабаби шудир! Сиз ислом тоифаси умрининг таълифи билан шунчалар машғул бўлгансизларки, натижада ислом динининг ҳақиқатидан фарсаҳларча узоқлашгансиз.

Матар ўн йил аввал саккиз ёшли бола шўхлик қилиб, китобнинг ҳошиясига «мен офтобни туя суратда кўрдим» сўзларини ёзиб қўйгани туфайли, бутун Сизга офтобни ҳақиқий шаклини исбот қилишлик мумкин бўлмай қолди. Масъала Курьони карим ва Ҳадиси шарифдан равшан бўлаётган вақтда, қўшимча китобга қараб югурмоқ девоналикдир. Курьони карим возеҳ⁵⁸ усулида айтдики, амри маъруф ва наҳйи мункар лозимдирки, бу ишни Пайғамбар бажардилар, саҳобалари бажардилар, фитнадан кўрқмадилар. Сиз ахир уларнинг уммати ва назошларисиз, улардан улуг-

роқ эмасдирейсизки, нега йўқ фитнадан кўрқасиз? Шариати аҳмадий асло Сизнинг бу узрингизни қабул қилмас. Ислом тарихида фитна чиқарувчи бўлиб қолдингиз. Пайғамбарингиз бутун араблар тавҳид аҳлига душман бўлган ҳангомда Пайғамбарлиқ даъвосини қилди, қилифан аввал, Муҳаммад умматининг энг фазилатлигини Абубакар Сиддиқ хилофот маснадинга⁵⁹ ўтириганда ҳар тарафдан араблар иртидодга⁶⁰ тушдилар, яъни диндан қатъидилар. Абубакар Сиддиқ ислом лашкарларининг инфигитга қарамасдан, қомил бир азм билан уларни таслим бўлишга мажбур қилди ва бу қиёсга кўра, Сизнинг сагафларингиз асло ҳеч кимдан кўрқмасдан ислом муқтазойидлари, яъни тақозо этилган нарсаларнинг ижросига азму ҳаракат қилдилар. Ҳа, ислом динининг қоишши шудир. Сиз айтаетган бу масъала бир неча нафар таъматир ва шикампараст⁶¹ мусулмонлар томонидан ўртага қўйилган бўлиб, шариати аҳмадийга буларнинг алоқаси йўқдир. Муғлаваччаларнинг энг кичик бир нафари бесоқол бир болақай туфайли шаҳар катталарини ҳақорат қилишдан қайтарса-ю, уламоларнинг эса, бунчалик иқтидорга эга бўлганларига қарамасдан, амри маъруф ва наҳйи мункар фасод чиқаради, деган тилларини ким қабул қилади?

Булардан ташқари, биз амри маъруф ва наҳйи мункарни қўполлик билан амалга оширинг деб, қачон айтдик. Худо сактасин, ҳеч қачон бундай гапни айтмаганмиз ва айтмоқчи ҳам эмасмиз. Минбаъд айтмаймизки, мактаб ва мадрасаларда ахлоқни вайрон қилувчи ошқона байтлар ва «лом жинси»ни таҳқиқ қилишдек пуч нарсалар билан кўмилиш ўрнига, ахлоқ ўргатиб, матбиа оқиб, жаридалар воситасида халққа яхши ҳуқуқни тартиб қилинг. Яхши, Сизнинг тамоми араб тилида бўлган 20 йиллик таҳсилнингизда, наҳйи билмаса ҳам, араб тилида маҳоратга эга бўлишингиз керакми?

Мударрис: Ҳў, биз Бухоро уламоси араб тилини арабларнинг ўзидан ҳам яхшироқ биламиз.

Фаранги: Шуниси ҳам ғаниматдур. Марҳамат қилинг, бир оз биргаликда араб тилида сўзлашиб кўрилик, мен ҳам бу тилдан хабардорманми ё йўқ?

Мударрис: (Ай худой! Бу ногаҳон бағони қаердан бошинга юбординг? Мени аста-аста расво қилишга иккин қолди.) Биродар, афу этасиз. Биз, Бухоро уламоси, арабча таллашнинг билмаймиз. Бизнинг арабча билишимиз шу меъёрадаки, муғлабаччалар вақтимизда устознинг ёнида ўқиган эдик, арабча дарс китобларини

бир кечада машаққат ютиб, улардан саҳифасинингига мутолаа қила олардик.

Ф а р а н г и: Бай, бай! Сиз Бухоро уламоси хўб «арабийдон»⁶² экансиз. Бизнинг болалиримиз уч йил мактабда ўқиб, зарурий хат-савадни чиқаргач, 2—3 тилларни ва диний масъалаларнинг муқаддимаси, ҳукмлари, тарихи, ҳисоб илмини яхши ўрганадилар. Сиз 20 йил арабча таҳсилдан кейин ҳам ҳануз у тилда тақилум қилишга ожизсиз.

Уф!.. Абу Али ва Фиробий каби комил фарзандларин етиштириб, бундай кимсасиз ва қора кунда ўтирган шўрлик Бухоро, бетоналарнинг шўҳрати, илму фанга ногорасининг шовқинини шарофат деб кўтариб юришга мажбур бўлингки, бу жаҳолат ва фалоқат поёсига етиб қолганингизданми, бечора Бухоро!

Жаноби мударрис, ахир инсоф қилинг, бу илмсизлик қачонгача, бу нодонлик қачонгача? Илм мулк-мамлакат ободлигининг сабабчисиدير. Илм миллат тараққийсининг бонисидир. Илмдирки, Амриқо ваҳийларининг қайнашини ушбу даражадаги тақомул ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон замининда энгилларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отни таназзул ва энгилат чоғига кулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон⁶³ ва Арабистоннинг бир қисмига фармон раво қилган, ўруснинг энгил бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қарқаз мусулмонларига молик қилиб қўйган. Васир⁶⁴ усмонли мамлакатларини парча-парча қилиб, бетоналар қўлига тутқазган матар жаҳл, фаронча таслис аҳлининг⁶⁵ байроғини то форс муваҳхидлар⁶⁶ уйининг томига қадар тикиб қўйган матар жаҳл. Тоқай Сиз мусулмонлар, бу хонумонингизни ёқувчи дардининг давоси учун бирор тарадуд кўрсатмасдан, қайси чорани излайсизлар? Инсоният иқтисосига кўра айтаман: матар Сиз туркистонлиларнинг йўлигиз шу бўлса, яъни, азиз умрининг қимматли 37 йилини музаҳрафот парчаларининг таҳсилга сарф этиб, ўзингизни фойдали илмларнинг шарифидан маҳрум қилийсиз. Бир неча йилдан кейин Туркистонда исломдан ҳеч нарса қомайди, фақат тарих саҳифаларидагина унинг номи қолади, холос! Бу қандай таҳсил? Инсоф қилинг, «Томи ҳамдинг жинсиёти ва зиёлати дафъин салосин»дан нима матлаб ҳосил бўлмоқда? Афсус, бунга кетган вақтлар учун. Дариф, бунча ҳаракатлар учун! Агар шу ҳаракатни Куръоний маънолар ва рамзларни дарж ва кашф этмоққа сарф қилиб,

шодат аҳкоми учун ишни йўналтириганингизда эди, ҳонир «Ма аййуханнасу коджакум бурҳанумми-р-роббикум»ни ангазна илайкум нўром-мубийна», «Фааммаллазинна инану биллаҳу ва тасику биҳи фасойдуҳилуҳум» фироҳатин минҳу ва фазлини ва йахдиҳим илайхи сиротим-мустақийма», яъни «Эй инсонлар сизларга Парвардигорингиздан ҳужжат келди ва сизларга равшан нурин (яъни Куръонин) нозил қилдик», «Аммо шундай юзларки, Аллоҳга нймон келтирдилар ва унинг ҳукмларини маҳкам тутдилар. Бас, тез кунда уларни ўз таърифидан бўлган раҳматга ва фазилатга дохил қилди» оғти каримасининг ҳукмига кўра, бироз-да бўлсин, фазилатларингизни ортириш фурсатига эришган бўлардингиз! Ҳозир ҳам фурсат кетмаган. Тафсир ва Ҳадиснинг таълим ва таълим⁶⁷ учун ҳаракат қилиб, Куръонни каримнинг оғти сирлари ва ҳукми мутаволийсининг лиққат билан кузатинг. Шояд «Ҳаза китабун анзазна-ҳу мубаарокан фаттабиҳуҳу ла аллакум тарҳамун», яъни «Бу китобни (Куръони каримни) унга (Пайғамбарга) муборақ тариқада нозил қилдик, бас, унга тоб-бўлгинлар, шояд раҳм қилингансизлар» оғтининг равшан ҳидоятига кўра, молинингизнинг хурсон⁶⁸ ҳолига Ҳудонинг раҳми келиб, ҳосили натижасиз ва фалоқатли бўлган бу мазаллат ва асоратдан Сизга нажот берса на илмо, тақдор айтаманки, бир неча йилдан кейин Мо-маруннаҳрда исломни куффорлар зағолати остида нобуд ва кўзингизни очгуна, масжидингизни бутхона, фарзандларингизни насроний кўрасизлар.

Бас, кўлдан кетган ислом мамлакатларига назарий нораф билан қаранг, мусулмонларнинг ҳам ғамини еб, фирзандларингиз ҳолига раҳм қилинг.

М у д а р и с: Жаноби фаранги, Сиз хотиржам бўлинг. Бухоронинг соҳиб бор, унинг ўзи ҳимоя қилади. Биз аминимизки, то Баҳоваддин мазорининг бир гишти боқий экан, рўйи заминнинг тамом подшоҳлари Бухорон оғолмайдилар. Сиз беҳуда таъвиш чекипсиз.

Ф а р а н г и: Бу қандай қўпол хато, бу қандай исломни ёлтирувчи ақида? Баҳоваддин Бухорони ҳимоя қилдир? Бу нима дегани? Баҳоваддин?

М у д а р и с: (фурсат бермасдан камол тасдиқ билан): Ўй, ўй... Э одам, оғзингга қара, ислом улуғлари ҳақида беҳуда гап тапирма, сени шундай жазолаб, чоккага сурайки...

Ф а р а н г и: Бечора мударрис, Баҳоваддин ҳақида «Емон» тапирганим учун бу қадар ваҳимага бориёпсиз,

ишлардирки, минг Баҳоваддин ва ундан ҳам улғувроқ азизу авлиёлар ислом муҳофазаси учун жон тоширган. Ислому ҳукуқи масиҳий давлатларнинг беёб тажовузлари билан поймол бўлмоқда, (бунинг учун) ўзинингизни ҳамитсенгизлик ва ҳамдигликда айбдор деб билингиз!

Агар Баҳоваддинга нисбатан бўлган бу ҳамдардлик ва тарафдорликни исломга нисбатан ҳам даринг тутмасдан, уч ярим милйун ислом нуфузи биргаликда қўлни қўлга бериб, камолиттифок ва ҳамжиҳатлик билан, оламни тутувчи баланд овоз билан, бутун одам узра небот қилинган, «ониз, мусулмонлар тоифаси, дини мубинимиз ва мухтарам диндошларимизни ҳимоя қилишда жону дилдан тайёр бўлиб, то ҳар биримизни сўнгги нафасимиз бор экан, бизнинг биргаликдаги жонимиз узра азиз исломга ҳеч ким Ҳарриз қилишга муваффақ бўлгудайдиган. Шубҳасиз, ўз диндошларимизни қаерда асирлик бўлса, мусулмонлар ҳисобига бўлаётган бу қаро кунлардан ҳалос қилинган».

Мударрис: Сиз доно одам экансиз, ҳақиқатан биз, мусулмонлар тоифаси, учун иттиҳод ва ошқора ҳаракат зарурат даражасига етган, аммо, таасуфки, иттиҳод бизнинг ўртамазда маҳол, иттиҳодсиз ҳаракат ҳам мутлақ зарарли бўлади.

Фаранги: Буларнинг барчаси ақидангизнинг сўз-лингидандир.

Мударрис: Агар бизнинг бу ҳалокатли ҳасталигимизнинг иложи бўлса, айтингиз!

Фаранги: Агар исломий жаридаларнинг мутолаасини ҳаром демасдан, балки тоҳида бўлса ҳам ўқиб борса эдингиз, бутун ислом дардининг иложини мен кофирдан сўрамас эдингиз. Ҳозир нима дардингиз бўлса, унинг иложини бир-бир Сизга шарҳлаб беришлик меннинг иссоний бурчимдир. Лекин, аввал мақсадни тамом аниқлаб олишимиз керак.

Мударрис: Ҳақиқатан мақсаддан узоқлашиб кетдик, гап Баҳоваддин ҳақида эди.

Фаранги: Бале, жаноби мударрис! Мендан Баҳоваддин ҳақида беҳуда гаплар айтаётиндиган, деб гумон қилманг. Чунки ҳар бир динда шу тарика улғу кишилар бўлганлар, улар ўз ҳаётлари давомида дин ва миллатнинг саодати учун хизмат қилган, жаҳонда яхши ном қолдириб кетганлар. Гап шундаки, Сиз ўз вазифангиз бўлган диний ва дунёвий ишларингизни уларга ҳавола қилиб тинчгина уҳламастлигингиз керак, бинобарин, ислом шарияти ҳам бу ақидангизни қабул қилмайдиган.

Мударрис: Юз марта айтдим-ку, бизнинг диний масъалагаримиздан гапирманг, деб. Яна «Ислом шарияти бу ақидангизни қабул қилмайди», десиз. Қандай қилиб қабул қилмас экан? Авлиёларнинг қароматларини тасдиқ этмоқ бизнинг диний масъалагаримиздандир.

Фаранги: Мен авлиёларнинг қароматларини тасдиқ этманг, демайман. Айтмоқдаманки, ўз ишларингизни тамоман Баҳоваддинга тошириб қўйиб, ўзингизни танбаллик ва ғайратсенгизлик эшитига урушингиз на шаръан дурустдир, на ақлан.

Мударрис: Нега дуруст эмас?

Фаранги: Албатта, дуруст эмас.

Мударрис: Қайси далилга кўра?

Фаранги: Мен билдирган ўша далилга кўра.

Мударрис: Қаҳ, қаҳ, қаҳ... ҳеч билмайсан, беҳудадоллар урясан!

Фаранги: Биламан, лекин Сиз уларни эшитишга қобил эмассиз!

Мударрис: Мен одам эмасманми?

Фаранги: Билгаче, Сиз одамсиз, аммо одамийлик сифатларидан бири Сизда йўқ.

Мударрис: У нима?

Фаранги: Қаҳ гапни қабул қилмоқ.

Мударрис: Сизнинг гапингизнинг ҳақлиғи қаердан мавҷум?

Фаранги: Айтинг-чи, Аллоҳ улўғми ё Баҳоваддин?

Мударрис: Аллоҳ.

Фаранги: Пайғамбар дономи ё Сиз?

Мударрис: Бу саволларнинг маъносини тушунмайсизми? Албатта, Пайғамбар доно бўлганлар.

Фаранги: Пайғамбар Сиздан доно экан, у ҳеч бир шини Баҳоваддиндан улғувроқ бўлган холиқи Аллоҳга ҳавола қилмаган. Ўзлари сафарда ранж, бўғ, даҳмат, очлик азоби кўриб, газотларда қатлашиб, муҳораба⁷⁰ майдонига ҳозир бўлганлар. Кофирлар лези ислом вужудига ҳар тарафдан зарба бериб турган бир ҳолатда, бу суратдан унинг шарияти қачон рои бўлади. Сиз бир туну осуданпараст уламо бу қимматбаҳо тавҳари аҳмадининг кутқармоқни уйламасдан, билгаче, бу шини Баҳоваддиннинг вазифаси билан, ўзингиз ақли аёл билан, камолит осудаликда лезиз таомларнинг тановули билан машғул бўлингиз. Иккинчидан, Аллоҳ таоло «тужаҳидунна фи сабиллilhaхи биамва-⁷¹динкум ва анфусикум залпкум хойруллакум ин кунтум

таъламу», «Ва қотилул-мушриккйна каффатан кама йўқотилуна кум каффатан», «Ва қотилул-лазнийна даа йуминуна биллаҳ», яъни «Аллоҳ йўлида молларнингиз ва нафсларингиз билан жиҳод қиласизлар, атар билсаларингиз, мана бу сизлар учун яхшидир», «Сизларни қатл қилсалар, сиз ҳам мушрикларни бутунлай қатл қилингиз», «Аллоҳга иймон келтирмаганларни қатл қилингиз», оғти кармасини ҳидоят қилувчи ва бошқа оятлар ҳам жиҳод ва қитол⁷³дан мақсад исломни муҳофаза қилиш ниятида айтылган олғий қалиматуллоҳ⁷⁴ дирки, у тирикларга фарз қилинганим ё ўликларга?

Мударрис: Тирикларга.
Фаранги: Олғий қалиматуллоҳни қўйдук, Аллоҳ таоло равшан тарзда сиз тирикларга амр берган байзойи исломнинг муҳофазасини нега тажохул қилиб, ўликларга ҳавола қилибсиз?

Учинчидан, Пайғамбарнинг⁷⁵ вафот замони яқинлашиб қолганда, барча асҳобни жам қилиб, хутба ўқиб: «Эй менинг асҳобларим, мен тирикчилигимда Аллоҳнинг динига нусрат беришда нҳмол⁷⁶ кўрсатмадингиз, менинг руҳиат вақтим етиб келган. Дини мубини ислом ва шонини улуг Куръонни Сизга ва сизнинг авлодларингизга ва авлоддан-авлодларга омонат қолдиришман» деганларида, ўша вақтда Пайғамбарни тинглаб турган асҳоблар тирикчиликлари ё ўлиқчиликлари?

Мударрис: Тирик.
Фаранги: Бас, у соҳиби омонатларини тирикларга топширган экан, Сиз нега ўликларга ҳавола қилиб, ўзингизни чеккага тортибсиз?

Тўртинчидан, улкан Андалус қитъаси 450 йил муслмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг қўлини бўйича муслмон ўлкаларининг биринчиси эди. Ҳудда қўб уламон киром этказиб, бисёр авлиёи изом⁷⁷ этиштирди. Андак ғафлат шумлиги ва андишасизлик оқибатида, Испания насронийларнинг тасаруфига ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиённинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бутхона, ўша бутун ислом уруғларининг қабрлари бутпарастлар томонидан пиймол бўлган. Илгарги азон садоси янграган жойларда бутун кунтироқ овози жарангламоқда. Нега у жойнинг авлиёи қабрдан чиқиб, бу ислом ноҳиясини кофирларнинг дастидан халос қилмадилар? Улар ҳаётлик пайтларида ўз вази-фасини битириб, вафотидан сўнгра бу вази-фаларга мажбур бўлмаганлиги учун лозим бўлмади. Исломнинг муҳофазаси ўша сарзаминдаги тирикларнинг ниши эди.

Тириклар ўз вази-фаларини адо қилишда ғафлатга тушиб, кўрдикларини кўрдиклар, ғафлат уйқуси ва андишасизлик билан жаҳонни мунаввар қилувчи шарияти сароини аҳмадий қуёшининг саодати нурини бу маъмур раёдан шў қадар узоқлаштирдиларки, бутун у ерда бир муслмон масжиди тугул муслмоннинг ўзи ҳам топилмади.

Бешинчидан, Ҳинд ва Мисрға ибрат назарини солинг. Бу муқаддас ислом заминини инглизларнинг боққинчилиги томонларига билан поймол бўлган ва ҳануз у ерларда ўтган авлиёлардан бирортаси инглизни даф этмоқ учун бирор қаромат кўрсатмапти.

Нега кўрсатмапти?⁷⁸

Уларнинг вази-фаси эмас.

Қайси далилга кўра?

Мен айтган далилга кўра.

Олтинчидан, Сиздан сўрайман. Баҳоваддин улғуми Пайғамбарнинг амакивачасими?

Мударрис: Пайғамбарнинг амакивачаси.

Фаранги: Бир неча йилдики, Русия давлати Самарқандни эгаллаган,⁷⁹ бу зулм у ерлик муслмонлар учун ачинарлик эмасми? Айтишларича, ўруслар у ерда феош ишларни йўл очга, бошараф аёл ва қизлар, шир хоҳласалар, у ерга бориб ўтирадилар. Бу ишни ҳар ким манъ қилолмайди? Ҳам айтмоқдаларки, уламо ўрус законига мувофиқ бўлмаган ҳар қандай шарий масъалани ижро этишда оқнайдилар. Яна айтмоқдаларки, Самарқанд уламоси ўрусларнинг байрам кунини табрик учун черковга бориб ўтирадилар. Буларнинг ҳар бири ислом вужудига беришган катта зарба эмасми?

Нега Пайғамбарнинг амакивачалари ётган Шохинида ўрусларни у ердан даф қилмапти? Бу уларнинг вази-фаси эмасми?

Ниле, вази-фалари эмас.

Қайси далилга кўра?

Мен айтган далилимга кўра.

Еттинчидан, (узоққа бормайлик) Бухоронинг ўзини руслар эгаллаганларми ё йўқми? Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар кунни император томонидан амирга ё томонлардан кушбегига келадиган янги бир тақлифнинг босин нима? Шояд бу ҳукумлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан Сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор тақлиф бўлмапти?

Агар ўруслар Бухорони эгаллаган бўлсалар, нега бунга Баҳоваддин йўл қўйиб берди?

Бу уларнинг вазифалари эмасмиди?

Бале, вазифаси эмасди.

Қайси дадига кўра?

Боя айтган дадигига кўра.

Мударрис: Тўғриси шунки, бизнинг ҳеч қайсимииз ўрус давлатининг бизнинг ҳукуматиимиз билан муносабати қандайлигини билмаймиз. Фақат мен шу қадар билманки, марҳум подшоҳимиз амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин, ўрус давлати билан бизнинг ҳукуматиимизни асло йўқ қилмаслиқ ҳақида дўстона бир битим тузилган.

Фарангс: Жаноби мударрис! Бухоро илгарилари тутал мустақил ва икки минг йўл нуфуз бўлган бир давлат эди. Амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин холиқ тантанаси амриликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Ўша кундан то шу дамгача ажнабийларнинг қўли Сиз нодонлик саҳроси уйқучиларининг ғарлати дастурлигида бу ярим тутатилган амриликни ҳам тушун ҳолга келтириб қўйдик, унинг вужуди назарларда мавҳумлик мужассасаси⁷⁶ каби жигваланмоқда. Агар яна бир оз муддат эски ғарлатинингиз давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини эмасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламангиз, меҳрибон она Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонингизнинг шаъни ва иззатига ҳиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азал-абад ухлайказаксиз!

Мударрис: Биродар, мен ваҳимата қўйдимиз. Сузларингизнинг ҳайбатидан жоним тан қотибидан чиқиб, парвоз этиб кетишга оз қолди. Азбаройи худдо, айтгинг, бизнинг иложимиз нима? Бу дарди бедавонинг чораси қайси? Қаерга борайлик? Нима қилайлик? Қайси тупроқни бошимизга сочайлик? Қачон бу фалокат ҳолатидан ва истиқбол мушкулликларидан димғимизга ҳалос бўлишлик бўйи этиб кетадиги.

Фарангс: Сабр қилинг, айтаман.

Мударрис: Жуда сабрим қолмади, айтгинг.

Фарангс: Агар татаб қилмаганингизда ҳам айтардим. Энди бу қадар татаб этар экансиз, албатта, айтаман.

Мударрис: Тез-да айтгинг!

Фарангс: Айтаман, аммо...

Мударрис: Азбаройи «аммо»ингизни қўйиб ту-ринб, муддаони баён қилинг!

Фарангс: Жаноби мударрис! Албатта, бунинг иложини Сизга айтаман бироқ, кўркамани, қабул қилмасиз.

Мударрис: Сиз дарди бедавонимизни айтасиз-у, биз қабул қилмас эканмизми?

Фарангс: Иложингиз шунки, жадид мактабларини очингиз. Бу музаффаротин, яъни «Ломн ҳамдинг жин-сини ва энёдаҳуд лафз салосин»нинг ўрнини серман-фият, натижаси тез ҳосил бўладиган илмлари таҳсил қилишга алмаштирингиз. Пайғамбарингиз ҳалифасининг поштахти бўлган Истанбул. бутунда янги илмларнинг кубини ва санъатининг тараққийси билан машхурдир. Муаллимларни жалаб қилиб ҳаракат қилингаларки, то еттилар ҳам ундан намуна олиб, бирор нарсалик бўлин-лар. Насоролар шулар туфайли ислом устидан ғалаба қозонгандар.

Мударрис: Бай, бай, бай! Энди тушундимки, се-нинг мақсадинг нима эканини... Энди билдим, ислом учун буғиналик куюнчиларинг ёлгон экан. Энди англадимки, Бухоро тўғрисида қилган дўстликларингизнинг асли йўқ экан. Бизни алдамоқчимисан? Билгинки, сенинг фирио-рингизнинг пердаси кўбдан бери йиртилган.

Фарангс: Бу нима дегани? Мен нима дедимки, буғина танбеҳга сазовор бўлсам? Нима ҳимоятларки, мадид мактабнинг номини эшитишингиз билан бун-дай совуқ қаралсиз? Хўб, менга айтгинг-чи, жадид мактабни қачон, қаерда кўрансиз? Бу серфойда ил-лар манбан ҳақида нима эшитансиз? Агар ҳақиқатини айтсангиз, мен ўз томонимдан айтган танбеҳ—дўқ-чишга сузларга тавба қилиб, Сиздан уэр сўрайман.

Мударрис: Бечорал! Менинг ваҳшатимдан кўр-кунинг. Бу сен айтган жадид мактаблари бизнинг Бухо-ронга ҳам очилган эди, бир йилга давом қилди ...текин болнинг уламон бузруқворлар ишининг ҳақиқатини билгиб қолди, мажкур мактабларни тезда беркитдилар.

Фарангс (ўта ажабланган ҳолда): Мударрис, очинроқ гапиринг, яъни бу жадид мактабини Сизнинг Бухоронгизда очган эдилар-у, уламоғлар қўймадиларми? Мударрис: Ҳа, ҳа!... Бу мактабни бизнинг диндор,

шариатпараст улаоминиз анинг ҳақиқатини англаб қолгандан кейин беркигдилар.

Фаранги: Иттимос қиламан, менга ҳам тушултиринг, бу мактабнинг ҳақиқати нима эканки, улаоминиз бу қадар фойдали мактабни мавъ қилдилар?

Мударрис: Ҳой, нодон, яна фойдали мактаб дейсан. Ёмон қиласанки, мен ҳали сеннинг фирибингга алдашманми? Мечдан эшит, бу мактаб бир неча йил ичда бизнинг болаларимизни ҳам кофир қилиб қўйди.

Фаранги: Ажаб далилсиз даъвои ўртага қўйдингиз.

Мударрис: Неча далилсиз? Минг далилмиз бор? Фаранги: Хўб, аввало, марҳамат қилиб айтгинг-чи, бу мактаб Сизнинг болаларингизни кофир қилиб қўйувчи эканини қайдан билдингиз.

Мударрис: Сен Бухоро улаомини кўрмагансан ва билмайсанки, улар ғоят улуғ зотлар бўлиб, ҳар қайси минг нафар талабага дарс айтурлар. Олгарининг бўйнига беш сир⁷⁷ олгун тақарлар. Бизнинг улаом ҳазратимиз сафойи ботин билан анинг маъносини кашф қилган бўлсалар, бу олгинлар жон эмасми?

Фаранги: Бечора мударрис! Менинг Бухоро улаомини аҳволини билмаслигимни бекорта гумон қилиб, хато қиласиз. Бандангиз хўб хабардорманки, таҳсил давомида кундузлари кўчама-кўча бачаларнинг кетидан югурадилар, кечалари эса хужраларнинг бурчақларида анвойи мускурот чимликлар ичдилар. Узининг инсонлик шарафларини хатм қилиб, озгина муҳозз учун қозни уйининг остонасида туфроқ ялаб, қози ё раис бўлганларда бечора, бадабхт раиятининг молу жонини ўз оталари авлодларга қолдирган вақф сингари тасарруф қилардилар. Агар мударрис бузғу ё муфти бўлсалар, ўз ватанидан оворай фариб бўлиб кетган муллавачаларнинг қонини «ифтитоҳ» ва «совғалик» номи билан ичарлар. Бу жамоадан қандай кашфу каромат умид қиласиз. Айтасанки, уларнинг ҳар бири минг нафар талабага дарс айтурлар — муқаррардир⁷⁸. Бироқ, айтинг-чи, қандай дарс айтдилар, ўша минг нафар бечорага қайси илмдан таълим берадиларки, бу илмининг дунёдами ё охирагидан фойдаси бор? Бунинг ўрнига у фариблар йитирма йил давомида ўз молларини сотиб, устоз ҳазратларига пешкаш (совғалик) қилгандилар. «Ломи ҳамдининг жинсийати», «знёлати лафзи сулус», «қубҳу ҳусни замири маштамата»⁷⁹ дан бошқа нима ўқидилар? Мазкур музаҳрафотнинг таълимидан кейин

ҳам уларнинг дини ва дунёсига нима фойда етгади, аммо «олгарининг бўйнига беш сир олтин осадилар», деб айтганингиз, бу маъжусийлар афвол ва атворининг каромат оламига нима дахли бор?

Мударрис: (қамолди ваҳшат билан): Ай, беҳрали доистағўй (эси паст доишманд!) Сен бизнинг улаомини маъжус дейсанми?

Фаранги: Ҳаргиз, ҳаргиз... Мен улаомингиз ҳақида бундай адабсизликни ўйламайман, лекин айтаманки, оларнинг бу олати кароматларининг далили бўлмас. Ёнган илова шуки, бу олатга шариатингиз ҳам ҳеч вақт йўл қўймайди.

Мударрис: Неча йўл қўймас экан? Бу ишлар илм нозати, илм назатининг шариатда маъмур бўлиши яхшидир.

Фаранги: Ажаб шаръий масъалани ўртага қўйдингиз. Сиз, бухороилар, нафса алданиб, ўз дини мулозимингизнинг аҳкомлари ҳақиқатидан ҳам ғофилсиз. Пайғамбарингиз бутун умри давомида заруратсиз отта минган. Сизга қайдан етдики, отнинг гарданига «беш сир» олгун осмоқ ва олдинда бир неча мулозимларнинг югуриши. Ахир, ўз мазҳабингизнинг уламоси ва улуғларининг аҳволи тарихдан нобрат назари олингиз. Уларнинг ҳаёти қай равишда кечган, атворлари қандай бўлганини ўртангиз, токи «илм ул-яқин»⁸⁰, Сизга маълум бўлсинки, бу Сизнинг равишингиз эмас. Магар маъжусийлик шўъбаларидан бу номашуръ васфларнинг бутун нафси қай виқдон билан кашфу кароматни даъво қиларлар?

Мударрис: Хўб, кашфу кароматни қўйдук, бинобарин, бизга бунни мударрислик мансабига сарафроз бўлган, усули жадидга хўб диққат қилган мўътабар улаомлардан бир нафари тушунтириб қўйди.

Фаранги: Бинобарин, мен ҳам Сизнинг улаомининг бу «кизиби маҳз»ни⁸¹ далилсиз қабул қилганларидан жуда таасуфдаман. Менинг вазифам Сиздан далили несифсор талаб этмакдир, бироқ мақсадим Сизни кифоят уйқусидан уйғотмак бўлгани учун, бундай фойдали усули жадидани ҳаром деб, арбоби истоҳини кофир отган ул жаноби мударриснинг аҳволини очиқ кўрсатишим керак. Хўб, марҳамат қилинг, ул зоти муҳтарам Бухоро аҳлидани ё хорикий?

Мударрис: Хорижий.

Фаранги: Усмонли раиятиданми ё Эронданми? Мударрис: Ўрус раияти.

Фаранги: Қайси тоифасидан эканлар?

Мударрис: Тотор тоифасидан.

Фаранги: Унинг таржмаин аҳволини биласизми? Бошқача нбора билан айтганда, бу киши ўз миллати ва мамлакатига қанчалар буюк хиёнат қилганини биласизми?

Мударрис: Йўқ.

Фаранги: Бу шахс ўз ватандошларининг диний ва дунёвий ишларида бағоят буюк хиёнат қилгандирки, бутун ҳиссини соҳиб бўлган ҳар бир тоторнинг лавъатларига учрамоқда.

Мударрис: Яна бизнинг уламонимизга бадгўйлик қилишни бошлапсан?

Фаранги: Бадгўйлик қилмайдман, ҳақни тапир-япман. Айтмишларки, ҳақни япирмаслик лозим. У шахс хиёнаткор кишидир, ҳеч қачон, ҳеч бир мусулмон ҳақида ёмонликни дарит тутмаган, бутун ҳам сизларни жадид мактабнинг манъ қилишга қўзғаб қўйиб, шу васила ила мусулмонларга зарба бериб, ислом душманлари олдида ўзини тинчликсевар қилиб кўрсатмоқчидир. Агар истасангиз, ул шахсни ўз миллати ва Ватанига раво кўрган зарарларни шу онда бирма-бир айтиб ўтаман.

Мударрис: Йўқ, керак эмас! Нетаки, мен у мударриснинг аввалги ҳолатларини билмайман. Бинобарин, Сизнинг сўзларингизни тасдиқ қила олмайман. Лекин ҳар бир сўзга наздида буюхороли бир мударриснинг хиёнаткор бўлиши маҳол кўринади.

Фаранги: Жим туринг, чакаштирманг. Базинда саводсизни охунд қилиб қўйишган бир шахарда, бир мударрисни хиёнаткорга чиқарилса, бунинг нима фарқи бор? Нимаси маҳол бўлди?

Мударрис: Маҳол, демайман. Айтмишманки, олим ва диндор бир мударрис қайси виждон билан дин душманларига ёрдам учун ўз миллати ва Ватанига хиёнатни ва Буюхоро мусулмонларига зарарни раво кўради.

Фаранги: Мударрисни олим диндор деб васф қилмоқ ботилдир. Чунки бир охунд талабга жавоб бермаган бир мамлакатда қандайдир бир мударрис авло⁸² йўлда бўлмайди. Диндорликка қачон етсини? Иккинчидан, қайси виждон билан қабул бўлишини сўрайсиз. Қудлоқ солнинг, қайси виждон билан «Фалон аълам жузакшликка хиёнат қилди, фалон муфти рибо (пора) еди, фалон муфти фалон бесоқол бачага шарм-

онларга ҳаракат қилди, бу мударрис ҳам ислом оламини хиёнат қилишликни қабул қилди», деб айтасиз?

Мударрис: Булар билан жадид мактаби масъаласини исбот қила олмайсиз. Нетаки, Буюхоро уламоси, балки бутун аҳли Буюхоро бу жадид мактабининг ҳаром эканлигида бир фикрга келганлар.

Фаранги: Бир жамоанинг далилсиз ва ҳужжатсиз бир афри хусусида бир фикрга келишлilти деволатликдир. Ўлар бирор нарсани талаб қилмайдиларки, бунга ҳам ҳеч қандай эътибори йўқдир. Макка кофирлари ҳазрати Набонин тақаб қилмоқ⁸³ учун бирлашмаганларми, на-соролар зоти илоҳийни таслис қилиш⁸⁴ учун ҳам бирлашмаганларми? Ўлар бирлашганликларининг аҳамияти бўлмаганидек, Сизнинг бир фикрга келганликларининг ҳам аҳамияти йўқдир. Бир фикрда жамъ бўлишлик ақлий ва нақлий бурхонлар (ҳужжатлар) билан бўлиши лозим, тумон ва интизо⁸⁵ билан эмас.

Мударрис: Ай, одам, сен мадраса кўрмаган, бизнинг илмларимизни ўқимаган бўлсанг, бу гаплар билан нима ишинг бор? Ҳазрати Наби буюрадилар: «Ла тажамилу умматлагаз-залялат», яъни «Уммати залолатга жамъ бўлмасайди (ҳалма бараварига залолатга бормайди)», вақтинки, жамъ бўлган эканлар, бошқа гапга ўрин йўқ.

Фаранги: Бале, бале! Азбаройи ҳалол, бинобирин, жадид мактабининг лозим эканлигида шу Ҳалас кофир қилади. Узингиз биласизки, Муҳаммад умматин танҳо Сиз эмас, балки қаерда мусулмон бўлса, ўл жанобининг умматидир. Ҳинд, афгон, усмонли, араб, тотор, эрон мусулмонлари итифоқ билан бу мактабнинг зарур эканлигига иқдордилар. Сиз эса бу суратда нискор қилмоқдасиз. Гарчи ҳамжиҳатлик бўлмаса-да, нисор есинг, аксарият қайси тарафни ёқлайди?

Мударрис: Бизнинг назаримизда, вақтида собит бўладики, бу мактаб ҳаромдир, энди бу гапларнинг фойдаси йўқ.

Фаранги: Қайси далил билан собит бўлди?

Мударрис: Бу мактаб болаларимизни кофир қилди қўстанди.

Фаранги: Худди шу ўринда, мен айтаман ва бутун ислом олами ҳам айтмоқдандирки, бу мактаб болаларининг кофир қилмайдилар, балки ватанпарвар, боодоб, қомил мусулмон қилади.

Мударрис: Йўқ, йўқ! Бу мактаб болаларимизни кофир қилиб қўйиши мўқаррар.

Фаранги: Худо ҳаққи, агар қиёматгача ҳам Сиздан дағли сўрасам, «Фалоний дели»дан бошқа дағлининг йўқ. Шунга қарамай, сўраш мумкинки, Сизнинг шахрингизда бир йил давом этган бу мактабда билдин-тизми, нима дарслар беришар экан?

Мударрис: Бале, билдики! Бир йиллик ўқув дарслари тутатган, имтиҳон топширадидлар. Баъзи уламо, мен ҳам улар жумласидан эдимки, мажлисда ҳозир бўлиш. Форсий хат-саволдан ҳамда ахлоқий, тарихий, диний масъалаларнинг муқаддимоти, ҳисоб ва жуғрофиядан имтиҳон топширдидлар, ҳақиқатан жуда таҳсинга лойиқ имтиҳон бўлди.

Фаранги: Ўша вақт у боғалардан бирортаси кўф-ромуз калима ё нафратангиз ҳаракат содир қилдидларми?

Мударрис: Йўқ, йўқ! Боғалар у мажлисда жуда одобли ва мусулмон кўриндилар.

Фаранги: Ўша мактаб китобларидан бирорта кўф калима ёзилганини кўрдингизми?

Мударрис: Йўқ, бинобарин, у ердати бутун китоблар фойдали, вожиб ут-таълим эди⁸⁶.

Фаранги: Ўша боғалардан бирортаси мактабдан ташқарида мусулмонларнинг нафратига сабаб бўладиган бирор сўз айтганини эшитдингизми?

Мударрис: Асло, бунга илова, эски мактаб боғалари каби ўйинларни хуш кўрмасдан, нафрат қилардилар.

Фаранги: Бу мактаб боғалари таҳорат ва намозда суғлиқ қилдиларми? Ё уларнинг таҳорат ва намозлари бошқачамиди?

Мударрис: Ҳаргиз бундай эмас эди, бинобарин, бу боғалар таҳорат ва намознинг барча руқнларига амал қилиб, катталардан яхшироқ ҳаракат қилардилар.

Фаранги: Иттимос қиламан, ҳазилни кўйиб туринг. Етти яшар боғанинг етмиш ёшли кишидан таҳорат ва намозни қондироқ адо этишга қандай ишонини мумкин?

Мударрис: Мен айтган хусуслар ростдир, ҳазилги йўқ. Негаки, бизнинг катталарнинг аксарияти саводсиз-дирилар. Аларнинг саводлилари ҳам Хўжа Ҳофиз ва Навоийнинг икки-уч ғазалидан бошқа нарсга билмайдилар. Бу боғалар диний масъалалардан воқифдирлар. Шунинг учун аларнинг таҳорат ва намози катталарникидан қондироқ бўлди.

Фаранги: У мактабнинг муаллими кофирмиди ё номатлум бир шахс?

Мударрис: Билтас, уларнинг муаллими мусулмон ва мутадайнин шахс бўлиб, Бухоро фозилларининг бири эди.

Фаранги: Бас, Сиз ўзингиз иқдор бўлган бутун яхшиликларга қарамасдан, бу мактаб боғаларинингизни кофир қилиб қўётганини қардан билдингиз?

Мударрис: Яна мунозаранинг аввалига қайтинг. Мен бу мактабни яхши, демадим. Бинобарин, мақсадим шунки, хийла ва макр майдонда тўё обилисдан сабоқ биланган бу нобакор жадидлар боғаларимизни кофир қилмоқ учун, яхшилик билан марғуб бир услубни амалга оширганлар. Аввало, боғаларга машруъ илмлардан таълим бериб, ўзларини бизга хайрихоҳ қилиб кўрсатмоқдидлар. Ўша муфтига ўхшаб уларга алдансак, ўша нахоти боғаларимизни кофир қилмоқлик сари асл мақсадларини бошлайдилар.

Фаранги: Ажабо, нахотки бир нафар муфти ҳам ушун жадиднинг тарафдори бўлган бўлса?

Мударрис: Ҳа, ўзининг бир ўғлини ўша мактабга берган.

Фаранги: У муфти яхши олимми? Ё Бухоронинг ошадати муфтиларидан?

Мударрис: Ўхў, у бисёр мулладир. Бошқа катта мулладарга ўхшаб илмда танҳо бўлиб, мантқиқ ё наҳв, ё калом/дағина эмас, балки бутун масъалаларни хоҳ диний, хоҳ мантқиқий, хоҳ эътиқодий, хоҳ фалсафий бўлсин, тўла етгаллаган. Бундан ташқари, мутадайнин ва ислом жонкуярларидан ҳамдир.

Фаранги: Ҳали, жаноб, Сиз нўғай мударриснинг қиёмати ҳақида айтмиш эдингизки, у қайси виждон билан хиёнат йўлини қабул қилди, деб. Ўз айтганингизга кўра, олим ва мутадайнин бўлган бу киши мақдда ҳам, у ўз ўғлининг ҳам мусулмонлар жамоасининг кофир бўлишлигига қайси виждон билан рози бўлди, деб нега ўйладингиз?

Мударрис: У муфти бу мактабнинг ҳақиқатини билмади.

Фаранги: Нима бўлдики, «зараба зайд»нинг таринибон билмаган⁸⁷ бир мажхул мударрис унинг ҳақиқатини биллиб, мактабни ҳаром деб ҳукм қилса-ю, машхур олим ва мутадайнин бир муфти унинг ҳақиқатини билмасдан, бу мактабга руҳсат ҳукмин берса? Хўб,

билдингизми, бу мактаб неча йилдан кейин боғаларини
гизни кофир қилиб қўяркан?

Мударрис: Ҳа, тўрт йилдан кейин.

Мударрис: Бу мактабнинг прўғраманини⁸⁶ биласизми?
гапиринг?

Фаранги: Ҳўб, мактабни жадиди дарсларининг
фиҳристини биласизми?

Мударрис: Мен қачон бу ношаръий ишни кўриб
манки, билгайин?

Фаранги: Усули жадидаи ҳаром деган Сизнинг
бошқа бир уламоинингиз мунки билдирми ё йўқ?

Мударрис: Ажаб ақлсиз экансан. Бир одам бир
жадид мактабни очди, бошқа бир одам айтдики, бу
мактаб ҳаромдир, уламо ҳам мунки қабул қилиб, му-
ндай мактабни беркитдилар. Дунёда бундай усули жа-
дида мактабни борлигини билармидики, унинг китоб-
ларини билсинлар.

Фаранги: Магар сизнинг уламонингиз Аллоҳ табо-
рак таоло юборган мана бу «Вада тақулу дамма таси-
фу ас-сунат кумули кизба ҳаза ҳалағул ва ҳаза ҳаром»,
яъни «Тилларингиз бу ҳалоғ ва ҳаром деб сифатлаёт-
ган бўлсалар ҳам ёлгон айтманг» ояти қаримасининг
мазмуниндан тоғилманики, бир тариқа биллиб, таҳқиқ қи-
лмасдан, бир ажнабий одамнинг гапига қараб бир на-
рсани ҳаром десалар? Агар сиз ҳақиқатан илм арбоби
бўлиб, бир кимсага фосил ғаразингиз бўлмаса, аба-
тта, умумислом олами доим биллиб қабул қилган на-
рсани Сиз ҳам қабул қилиб, бу пуч таассуб ва бемаза
мухалифатлардан қайтинг ё таҳқиқ қилинг, токи эрта-
та қиёматда Ҳақиқат қозисининг ҳукмидан шарманда
бўлмангиз. Ҳозир бу мактабнинг зарарсизлиги ҳақида
ававалгилардан қувватлироқ бир далилга эгаман.

Мударрис: Гапиринг.

Фаранги: Бундай мактабни Истанбул, Бағдод,
Миср, Ҳинд, Нуғойистон ва Кафказда очилганига анча
бўлди. Ҳалигача улардан бирортаси кофир бўлмаган,
балки муслмончилик ва илмда қиммат даражага етган-
лар. Мулоҳаза қилиб кўринг, насронийлар бутун ҳим-
матларини ислом динини рад қилишга қаратган шу
вақтда, шариаги муҳаммадийга қарши қўнган бир неча
жадид китоб пикод ва нашр қилинмоқда. Истанбул, Ҳинд,
Миср уламоси соатма-соат уларнинг китобларига рад-
дий ёзишга киришганлар. Қўнма-қўн уларнинг тўлган-
ган муллаглари билан мунозаралар қилиб, аларни мағлуб

этомқда. Бухоро уламосидан бирортаси насронийларни
рад қилиш сифати билан ҳатто бирортасини мактаб
ёқилини ҳалигача эшитмадим. Бу йил 1328 да Афғонда
ва Пайғамбарининг шаҳарлари бўлмиш Мадина
мунавварада бундай мактабни очганлар. Хусусан, Ма-
динада бу мактабни шарифанинг очилиши катта байрам
бўлди. Сиз қаердан олиб гапиряписиз? Ҳеч қим «бу
мактаб ҳаромдир, боғаларимизни кофир қилиб қўяди»,
демади.

Мударрис: Бу жадид мактабни кофир қилишдан
ташқари бир неча вазҳудан ҳам ҳаромдир.

Фаранги: Жуда яхши, ҳозирнинг ўзида иқро-
р бўлдингизки, жадид мактабни боғаларингизни кофир
қилмаган.

Мударрис: Магар девона бўлибманки, мундай
иқрор қилайин. Албатта, жадид мактабни боғаларимиз-
ни тўрт йилдан кейин кофир қилур.

Фаранги: Қайси далилга кўра?

Мударрис: Далилнинг нима кераги бор. Нуғай
муларис айтдилар...

Фаранги: Бу нуғай одамнинг гапидан бошқа ҳуж-
жатингиз борми ё йўқми?

Мударрис: Йўқ.

Фаранги: Ажаб, фитнаангиз ва хиёнаткорлиги
қиммага маълум бўлиб турган ажнабий бир кимса ўз
монштининг таъминини учун ёлгон гап тарқатса-ю, Сиз
яънибор берсангиз. Ахир мен ҳиссий шохидлар кетир-
моқдаманики, неча қабул қилмайсиз? Масалан, мен
айтаманки, бу мактаб анчадан бери Истанбул, Миср,
Бағдод, Нуғайистон ва Кафказда жорийдир. Хануз қим-
сини кофир қилгани йўқ, балки уларнинг ҳаммаси ав-
валгилардан олимроқ, мутадайинроқ ва ватанпарварроқ
бўлганлар. Демак, тўрт йилда боғаларни кофир қилди,
деган нуғай одамнинг гап ёлгон эканлиги маълум
бўлган. Бундай мактабни бу йил Афғонистон ва Мад-
ина мунавварада очдилар, ҳеч қим, ҳеч нарса демади.
Демак, нуғай одамнинг гап фириб эди. Ҳозир ўзингиз
Ҳиндистонни кўрдингиз, инсоф юзасидан айтинг-чи,
шариати муҳаммадийи ҳукмларига бу ерлик одамлар
собиққадарроқми ё бухоролийлар?

Мударрис: Ҳиндистонлилар бухоролийларга қара-
ганда муслмонроқ экан.

Фаранги: Бу ерлик муслмонлар орасида бирор
нимса Аллоҳнинг бирлигини ё Ҳазрат Муҳаммаднинг
Пайғамбарлигини ва ё Қуръон ҳақиқатини ҳамда шари-

ит аҳкомларидан бирор ҳукмини инкор қилганини қуръанида эшитдингизми?

Мударрис: Йўқ, йўқ! Асло, бу ерликлар ҳўб қонимизга мушмон эканлар.

Фаранги: Ўнгирма йилдики, мактаби жадида бу заминда жорий қилингандир. Ўз айтганларингизга қўра, алардан бирораси кофир қилмаган экан, ҳали ҳам ўша нўғай мудариснинг ёлгон гапидан шубҳангиз қолдими?

Мударрис: Жадида мактаби боғаларимизни кофир қилмайдн, деб фараз қилайлик, бироқ бошқа бир неча сабаблар билан ҳам у ҳаромдир.

Фаранги: Ҳаром бўлишлик бошқа масъала. Хозирги менинг тақриротимдан сўнг ҳам ўша фасодчи нўғайнинг гапини тасдиқлашга мажолнингиз борми йўқми?

Мударрис: Ҳўб, Сизнинг тақриротингиздан билдимки, ҳақиқатан, бу мактаб боғаларни кофир қилмас, экан. Аммо бир оз шубҳам бор.

Фаранги: У нима экан?

Мударрис: Ўша нўғай мударрис нима учун бекордан-бекор бу бенаф ёлгонни гапирди.

Фаранги: Бу гапни аввало даф қилган эдим, ахир бир кунн у кимсанинг миллат хонин эканлиги собит бўлганди-ку! Демак, у ёлгонни ўз орқасидан гапирмайдн, бундан манфатсиз ҳам эмас.

Мударрис: Тўғри, аммо мулла бир мушмон қайси виждон билан ислом зарари учун иш тутадн?

Фаранги: Ўфф, неча марта айтдим, аксар мулларининг виждони йўқ. Қайси виждон билан фалон аълам жузакшликка хиёнат қилди, фалон муфти фолга олди, фалон муфти бесоқол бачага нобот ҳаракат қилди. Бу мударрис ҳам аҳли куфр тарафидан ислом зарари учун иш қилди. Энди нега гапиряпсиз? Жадида мактаби боғаларингизни кофир қилиб қўймаслигини тушуниб едингизми?

Мударрис: Ҳа.

Фаранги: Бу ёлгон гапни нўғай одам ислом душманлари тарафидан туриб ёлгонини фаҳмладингизми?

Мударрис: Ҳа.

Фаранги: Ҳўб, мактаб ҳақида не дейсиз?

Мударрис: Бу мактаб ҳаромдир.

Фаранги: Қайси далилга қўра?

Мударрис: Минг далилимиз бор.

Фаранги: Жуда яхши. Аввал бутун далилларингизни бир-бир айтиб чиқсангиз, сўнг мен жавоб берсам,

масъала равшанлашмапти... Яхшиси, бу далилларни битта-битта айтсангиз, таҳқиқ қилсам.

Мударрис: Биринчи далил шуки, бу мактабда боғалар курсида ўтирадилар.

Фаранги: Жуда яхши, бундан нима чиқадн?

Мударрис: Сен шариатни билмайсн. Пайғамбар, «Ман ташаббаҳа қовман фаҳума минҳум», деб буюргандар, яъни «Кимки бирор қавмга ўзини ўхшатса, бир, у ўша қавмдандир». Курсида ўтирмақ ўрнининг ишидир. Агар бизнинг боғалар ҳам курсида ўтирсалар, ўрселарга ўхшаб қоладилар, демакки, ўрис бўладилар.

Фаранги: Боракаллоҳ, ҳазрати муҳаддис, ўша ҳадисни айтган кимса мазкур ҳадисни ҳам айтганлар: «Ман қола ла йлаҳа иллаллоҳу лайахдхулун-нард», яъни «Кимки қалбман тавҳидни айтса, дўзахга кирмайди». Агар биринчи ҳадиснинг мавзуси Сиз айтганингизча бўлса, бу икки ҳадис бир-бирга зид тушмоқда. Бир ҳадисни адо-аждодларингиздан эшитасиз, лекин ҳадис китобларига боқиб таҳқиқ қилмайсиз. Муҳаддис иром мазкур ҳадисни шу тарикқа шарҳлайдилар: «Ман ташаббаҳо қовман муҳаббатан лаҳум, майдан ала дийнхум фаҳума минҳум», яъни «Кимки бирор қавмга муқобилти юзасидан ўхшаса, у ўша қавмдандир». Иккинчидан, агар кофир бўлмоқ учун бу қадар ўхшашлик ифой қилса, Сизнинг уламонингиз отининг боши ва бўйишларига тилга ва қумушлар осмоқдалар. Бунинг ўзи мажусий одатидир. Улар ҳам мажусий бўлишлари керак.

Учинчидан, Худованди карим Сизнинг кўз ва қулоқларингизни ўрселарнинг кўз ва қулоғи каби яратди. Бундан диннингизга нима зарар етди?

Тўртинчидан, курсида ўтиришни ўрислар бино қилмадилар, балки курсида ўтирган биринчи кимса саҳобининг улуғларидан Муавия бинни Абду Суфён⁸⁸ эди.

Бешинчидан, бирор марта ўз виждонингизга мурожаат этинг. Одам ва одамларнинг халқни тарафидан улуғ фаритаси воситасида яратилмишларнинг энг фалатлиси бўлмиш Расулиллоҳга нозил бўлган Қуръонни нега ҳар ким ҳар ерда ва ҳас-хашак устида ўқиса мушмонун ва кимки қамолни эҳтиром билан курсида ўтириб ўқиса кофирдир?

Олтинчидан, агар боғаларнинг курсида ўтиргани учун бир ислом мактабини беркитсангиз, нега ўрис мактабини очиб қолдиряпсиз. У ерда ҳам курсида ўтирадилар ҳамда ўрис тилини ўрганадилар.

Еттинчидан, амирлик раиятининг қонини ичаётдан энио, уламоси ейдинта рибо, талаба ҳукукига ҳиснат, муслмонлар ўртасида нифоқ, муллоҳи мускарот ичим, лият истаъмон қиладиган, бойлар закот ва намозни тарқ қилган ва аксар таъқиқ қилинган ишлар билан машғул бўлаётган бир мамлакатда (исломни) ҳеч ким ҳалигача манъ қилмаган ва қилмайди. Қандай қилиб фойдали бир мактабни курсида ўтириш баҳонаси билан манъ қилсалар? Агар уламонинг ҳақиқий уламо бўлсалар, «варосат ул-анбиё»⁹⁰, «ка анбиен бани Исроил»⁹¹ бўлишлари керак. Бас, Худованди карим «ва маллоҳу йурийду зулман лил-оламиин», «валлоҳу лайҳидил-ковмаз-золимийн», яъни «Аллоҳ тамоми оламга зулмни хоҳлагувчи эмас», «ваҳоданки, Аллоҳ золим қавмларни ҳидоят қилмайди», оғи қарималарига кўра, зулмдан қайтарар экан, нима учун Бухорода кент тарқалган зулмининг асосини очиб ташлашга ҳаракат қилмаптилар? Зулм учқун ва фалон ҳокимнинг истибодоли улкан... қитъасини беҳад ёндирганига қарамасдан, бутун 20.000 Муҳаммад уммати у ердан кўшни мамлакатларга ҳижрат қилганлар. Ҳеч ким Сизга нима бўлипти, нота ўз Ватанингизни тарқ этписиз, хонхукумингиз ҳаробилигининг бойиси ким, деб сўрамади. Балки золим бир шахсни...нинг давлатхоҳи қилиб қўйдилар. Фалон қознинг ситам... маъмур мамлакатини хароб қилди. Аллоҳ яратган осийиш асосини юлиб ташлаб, олму мутадайнни жаноби эшон ном билан... дорилхукумани унга топширдилар. Субҳоналлоҳ, Марда...нинг истибодидан қочганлардан бири билан мулоқот қилганим ва унинг ҳижратининг сабабини сўраганим ҳануз ёлмдан кетмади. У деди: «Соҳибжамол хотиним бор эди. Ҳокимимизнинг катта ўғли мунг эшитиб, нафе ва шаҳват кўйида хотинини унинг олдида жўнаштишини мендан талаб қилди. Мен унамадим. Ҳар қанча ширин ваздалар ва даҳшатли таҳдидлар билан талаб қилган бўлсалар-да, мен кўнмадим. Ночор мени кўйиб юбордилар, лекин тўрт кундан кейин жаҳаннам мувакиллари-дек ҳоким ясовули келиб, дасту тарданнига ўғирлик тўхматини осиб, мени олиб кетди. Ҳоким ҳам менига тўғ унинг бандилигидан бир неча бор қочгани учун сўроқ-саволсиз ҳибста олтинган, деб қаради. Зиндонда бир муддат ётганимдан кейин мажбуран ҳокимга икки минг танга, унинг одамларига минг танга ҳади қилиб халос бўлдим, бир оз осийиш умиди билан уйга шопилдим. Уйга етиб келгач, ҳайхот, кўрдимки, эшик очик,

ни аслимдан хабар бор, на амвои ва асбобимдан асар, амонга бўлиб ҳар томонга югурдим. Ҳамсоғларимдан бири айтиб берди. Мени ҳибста олишгандан сўнг, ҳокимнинг худодан кўркмас ўғли хотинимга одам юборган. У бечора ғариба кўркувдан бировга маълум қилиш уриниши йиғлаган ва у золим бўлса, фоят ғазабланиб, унинг ашёрарига эгалик қилибди. Бунни эшитиб, у сарзаминда ортқ яшашга тоқат қилолмасдан, бошқа бир қишлоқдан аслимни топиб, уйимни бир оз оқчага сотиб, шу тарафга келдим». Ажаб! Бу бечоралар на-ҳоким инсон эмаслар, матар Муҳаммаднинг умматлари эмасми улар? Матар Аллоҳ адолатни буларнинг осийиш учун қурмадими? Матар шарияти аҳмадий уларнинг истироҳати учун зулмни наҳий⁹² этмадими? Камол инсон билан айтаманки, бу кун Бухоронинг ҳар бир қишлоқида минг турли зулм жафо мавжуд, буларнинг энг осони мазкур ҳидоятдир: инсон ҳар қанча бағри тош, ваҳший, бераҳм бўлса ҳам, аёдан йиқилаётган бу миллатнинг хароб ҳолини кўтаришга мадад қилмаслиги мумкин эмас. Вагё, ўрислар ғалабасининг боиси шулардан мужассамдир. Бухородек маъмур ва обод бир давмининг дунёнинг энг хароб еридан ҳам хароброқ қилган шу зулмдир: агар ҳамсол ва мешкобдан тортиб то Бухоронинг улуғ аъёнларигача сўрасак, алаиттифоқ ислом душмани бўлган ўрис хукумати бу дийнатсиз муслмонлардан кўра таржеҳ қилдилар. Агар уламонинг чин уламо бўлсалар, илоҳий амрларни ижро этиш ҳаёлини қилсалар, Алоҳнинг номи билан ҳоли қолган мафдонга чиқсинлар, исломни тараққий эттирсинлар. Бу тонфа Муҳаммад умматини зулм юки остидан халос этиб, ислом динини кофирларнинг тасаллутидан қутқарсинлар ё нажот берсинлар: йўл қўймайсинларки, бир нифар ҳоким на худодир, на пайғамбар, на авлиё, на малюкка, на унинг тўрт кўзи бор, на саккиз оёғи, на диний ишларни биладилар, на мухтасар сиёсий фанларни ва на зарурий хат-саводлари бор! Раиятнинг шарафли кишиларидан бирини зиндонбанд қилди, хотинини олиб қочди, мол-мулкни талон ҳолга келтирди.

М у л а р и с: Бу уламоларнинг ваифаси эмас, амрининг ишидир. Уламонинг не ҳади борки, амрининг қаринсига бирор гап қилсинлар.

Ф а р а н г: Хато гапиряписиз, муборақ амири олий ҳазратининг раён ҳаргиз ҳеч ваҳждан бу тамои зулмларга ва ранаткашликка розилик бермайдди. Зоти Ҳумон бу ишда шу қадар танҳодирки, инсонийлик тақозо-

сига кўра, ҳар раётининг аҳволини ўз кўзи билда кузатиб тура олмайдди, шунга кўра, бир шахсни муайян бир жамоага ҳоким номи билан юбориб, байт ул-мои хукуқини улардан бажаришқини талаб қилди, шунинг учун у раёат аҳволи ва ҳокимлар интизомини қўриқлай олмас. Ҳоким ўзи ишонган уламодан икки нафарини қози ва раис тайин этиб, ўзига йўлдош қилди, улардан ҳеч бири ҳоким ҳаракатларининг назоратчисини бўлиб, у ғайри машруъ бирор амрни содир этган заҳоти уни ҳайдаш учун арз қилгилмайдди. Бу икки нафар уламо ҳазрати ҳокимнинг ҳар бир номашруъ амри тугул, уни хунҳўрлик йўлидан ҳам қайтара олмайдди: бу уч нафар инсоният душманининг жафо ўқларидан яратилган раёатнинг уйқусини кўтарашга ҳеч кас ботинмас. (Улар) ҳазрат подшоҳга ҳарз қилдирилдики, аҳвол осойишталик бешигида беланган; фалакада мазлумларнинг ногис арши аълодаги соқинларнинг қўлорини қар қиларкан, улар кундан-кун ортиб бораётган абад ул-давлат дуосидан бошқа ишлари йўқдир, деб хабар қилади. Агар баъзан ўша мазлумлардан бир нечтаси бизнинг ҳам подшоҳимиз бор, подшоҳимиз одил ва мушфиқдир, бориб арзи ҳол қилэйлик, шояд бизни бу дўзах моликиннинг набиралари азобидан халос қилса, деган мулоҳаза билан ҳазрати Ҳумоюн дароҳига келсалар, истибдодпеша бўрилар подшоҳ олий ҳазратининг атрофини маҳкам ўраб олганларки, ундан ўтишнинг иложи йўқ. Агар раёатнинг аризаси тақдим этилса ҳам, уларнинг назаридан ўтиб, Ҳумоюннинг мутолаасига етиб бормоғи маҳолдир. Ёнибоддин, аларнинг аризасини ярим йўлда йиртиб ташлаб, «ёлгон ёзгани» учун аминнинг номидан бир шайлоқ уриб, яна ўз жойига қайтарилар: бечора раёатнинг ҳоли аввалги кунидан ҳам сиёҳроқ бўлиб қайтиши аниқдир. Энди айтнингчи, амир олий ҳазратнинг бу ўртада гуноҳи нима? Қарши ҳокимлигига ўтиртган Тўра хўжа 1327-йилда (милодий 1909 й. — Х. Б.) қозиларнинг зулмини ҳазрати амир (марҳум) га арз қилди: Ҳумоюн дастхати содир бўлдики, қози ўз мулозим, хизматкор ва ранслари билан вазифасини бўшатсинлар. Аммо бадбахтликни қарангки, ҳеч қим мазкур дастхатнинг ижросини жойига қўймайдди. Агар сиз уламо ҳам ҳокимларнинг зулмини зоти Ҳумоюнга эшиттириб, золим ҳокимлар подшоҳ олий ҳазратнинг номини ёмонотлиқ қилмоқдалар деб арз қилсаларингиз, золимлар салтанати «Ва ма лиз-залиминийна мин ансар», яъни «Золимларга ёрдам берувчилар йўқдир», олти

кўрмасига кўра, Сизнинг арзингизни поймол қилмайдди, абаддир. Сизнинг талларингизни қабул қилмади, аммо илорикки, Сиз, Бухоро уламоси, ҳаминша нафсоний ҳафизлар билан машғул бўлиб, ислом тараққиёти ва илоҳий ҳукмларнинг ижросини ҳаётга ҳам келтирмасаиз... Йосебан, масъаладан узоқлашдик. Бу мактабнинг даром эканлигига Сизнинг бошқа далилингиз борми?

Мударрис: Агар бу мактаб Бухорода ўн йил давом этса, бутун мадрасалар хароб бўлиб, таҳсил дарс бирҳам топади.

Фарангс: Бу талдан мақсудингиз «илим Бухородан кўтарилади», демак бўлса, буни бошқа ибора билан, «бу мактаб аҳли илм таҳсилни кўфр ё гуноҳ билдирлар», деб айтиш мумкинки, бунинг ўзи ботилдир. Зеро, юқорида айтдик: бу мактаб Ҳинд, Бағдод, Миср, Кафказ, Қўзонда бир неча йиллардан бери жорийдир ва бу мамлакатларнинг аҳолиси Бухоро мардумидан бир неча бор илмилроқдирлар. Ўзингизнинг иқдорингизга кўра, қанда аҳли Бухоро мардумидан илмилроқ ва мутадайлроқдир. Агар айтсангизки, «бухороликлар мубтало бўлган мазкур дарс ўқитиш равиши барҳам топиб, ўрпача бошқа бир равиш шойё бўлади»⁹³, деб. Бундан ислом оламига нима зарар? Матлабимизни муфассалроқ баён қилэйлик. Ўз иқдорингизга кўра, таҳсил қадимнинг равиши шу тариқадир: бола етти ёшлигида мактабга бориб, ўн йил ўқиб, форсий хат-савод чиқариб, ундан сўнг машаққатлар чекиб, ҳар не топса устоз қаратларига тақдим қилиб, йигирма йил таҳсил қилалар. Бу муддатда «жинсийати лояи ҳамд» «энедлати лафз ва лисо»дан бошқа ҳеч нарсани билмасдан тугатади. Катто йигирма йиллик таҳсил тамоман араб тилида бўлгани ҳолда, ҳануз у тилда тақаллум қилишга ожизларлар. Хатми таҳсилдан сўнг бориб исломга хизмат қилиб, мардумни рост йўлга ҳидоят қилиш ўрнига у ўз инсонлик шарафини озғина «муаҳазз» учун жинсдошларининг кўзи ўнгига поймол қилади. Бир мудarrisлик масъабиди учун бир саводсиз қозининг уйини «каъбан мулазма» ва дарбонларини⁹⁴ «магонкан раҳмат» деб танигани.

Таҳсил қадимданнинг равиши шунки, болани олти ёшдан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида ислом, мутадайлнинг, ватанпарвар, диниўст, миллатпараст, шайхлик, одил, таом истомий, амрларга мутий, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, инсоний қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан

бирга ўттиз йил, таҳсил жадиди муддати эса ўн уч йилдир. Таҳсил қадимнинг кайфияти: талаба аввало ўн йил қоронғу хона андуҳини чекиб, зиндон тўшатириб жуда ўхшаш бўлган заҳ ҳавода, ё ҳайвонлар яшаётган жойларга ўхшаш ўринларда ўтириб, «малак ул-мавт» (ўлим фарштиси) бир муаллимдан каттақ ва ҳақоратлар кўшилиб, ҳар кун икки сабоқ олади, у ҳам «ўқин» ва «ўт» тариқиди, унга ҳеч қим парво қилдиришмайдики, кечаги сабоқ ўзлаштирилгани, бу тунги сабоқ тушунари бўлгани ё йўқ?

Таҳсил жадидининг кайфияти: боғалар фараҳбахш, ҳамма бисоти муҳайё, кенг иморат ва ҳифзи сиҳат (гипиена) қондаларига мувофиқ бўлган бир хондаи Эрам боғларининг ўртасида, жаннат қасрига ўхшаш жилваланаётган мактабга келиб, фаршта каби хушфел, хушсыймо муаллимларидан бир кунда уч даре имтиҳон шарт билан пешонасини тириштирмай, ҳар дарс ўртасида чорак соат танэффус қилиш усули билан таълим олади.

Таҳсил қадимнинг фойдаси: талаба таҳсил давомда қўлини ишта урмайди, кўп вақтларини камол қашшоқлик ва қарздорлик билан ўтказадилар. Қашшоқлик иллати туфайли хотун ҳам ололмайди. 37 ёшдан то 40 ёш орасига мадрасани хатм қилгандан кейин, ақдан уч йил «муҳазз» талабиди дарбадар кезинадилар. Равшандирки, аксар мардум умрининг замони кирқ ёшдир: шундай қилиб, кўпинча, хатм қилувчилар хотун олоқ туғул, қарзини адо ҳам қилолмасдан ўлиб кетадилар! Шу туфайли ҳам муслмонлар ўртасида наса қамаймоқда, бир неча муслмон ўз шариятларига хилоф равишда мардумнинг ҳаққини бўйинда олиб кетадилар.

Таҳсил жадидининг фойдаси: бойларнинг боғалари пулли мактабларда, бечораларники пулсиз мактабларда камол осудалик билан таҳсил олиб, хатмдан сўнг мударислик, сипоийлик, тижорат, хунармандлик, кимдир деҳқончилик, умуман, хоҳлаган ишга дарҳол қийналмасдан киришиб олиб, ўз вазифаларини уддалай оладилар.

Таҳсил қадимда мударат узоқлиги учун аёлларни илм олиш шарафидан маҳрум этиб, «Талабул илму фаризатуни ала кулли муслимин ва муслиматини», яъни «Илм олиш ҳар бир муслмон эркак ва аёлга фарздор» ҳадиси шарифига риоя қилмайди.

Таҳсил жадидида қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, атар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт

йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олма қилиб, куёвга бериладилар. Ҳозир маълум бўлдики, қаерда жадид таҳсил ўн йил давом этса, алобатта, таҳсил қадим бирқан тонадди, аммо бу исломга зарар эмас, беҳад фойдалидир.

Мударрис: Нега исломга зарар эмас? Бизнинг муқтаҳидлар, олимлар, ота-боболаримиздан қолган тақдир орадан кўтарилиб, унинг ўрнига кофирларнинг иктироси бўлган янги усул юзага келмоқда.

Фаранги: Авало, жадид мактаби кофирларнинг иктироси эмас, кофирларнинг иктироси бўлган тақдирда ҳам муслмонларнинг бутунлиги ҳолатида ғоят фойдали бўлгани учун иктиёр қилсангиз, дунёнинг қаери вайрон бўлади?

Мударрис: Дунёнинг ҳеч қаери вайрон бўлмайди. Атар бу усули жадидани усули қадимдан афзал бўрсақ, «таржеҳи куфр бар ислом», яъни исломнинг ўрнига куфрни танлаш лозим келади.

Фаранги: Чунончи, усули жадиди кофирларнинг иктироси бўлмаганидек, Сизнинг таҳсил усулингиз ҳам ислом улугълари ва муқтаҳидларининг таҳсили эмасдирки, «таржеҳи куфр бар ислом» лозим келса: фараз қилдик, Сизнинг таҳсилнинг ислом улугълари ва муқтаҳидларининг таҳсили бўлган, бугун ундан осонроқ ва фойдалироқ бир усул топдингиз, буни қабул қилсангиз, исломга нима зарар етди?

Масалан, отагларимиз, улугъларимиз, муқтаҳидларини ҳажга хизмат қилишдан аввал, от ёки эшак миниб, ишга ой давомида Бухородан Бағдодгача борар эди. У ердан елканли кемага ўтириб, бир йил давомида Маккага етиб, ҳаж қилиб, Бухорога келгувча уч йилу бир неча ой ўтарди. Ҳозир кофирлар ўт-ароба ва оташ-кемадар курғандлар. Ҳамма бир бор ўз дини улугъларининг ҳаж қилиш тарзини тарқ этиб, кофирлар оқган бўлган 25 кун мударатди Маккага бориб етдилар: падинингиз қўлдан кетди, на дунё вайрон бўлди, балки Бухородан қадимда йигирма киши Қабба зиёратига бўрига етиб борган бўлса, ҳозир йилга минг киши ҳажга бормоқда.

Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир: эски усулда бутун аёллар илм олиш шарафидан маҳрум бўляпти, эркакларнинг аксари хат-саводсиз ҳаёт кечирмоқдалар. Ҳар асрда бир ёки иккита улугъ олимгина етишяпти, буни жадидида кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар.

Чунсончи, Куръони кармини Пайғамбар ва унинг асхоблари замонда кўйнинг терисига кўфий хат билан ёзардилар. Ҳозир асрлар ўтмоқдаки, қўғайлиқ учун қогозга наҳх хати билан ёзиптилар. Ҳануз осмон узунлиб ерга тушгани йўқ. Таҳсил масъаласи ҳам шундан-дир. Шарияти аҳмадининг асоси тавҳиди бўлади. Ҳақ таоло Парвардишорининг розилиги билан бўлади. Ҳақ таоло айтдики: «Ўридуллаҳу ан йухафифа анҳум на холақот инсана заифа», «Ўридуллаҳу бикум ул-йусро вага йуриду бикум ул-зуро», яъни «Аллоҳ таоло Сизларга енгилликни хоҳлайди, машаққатни эмас», «Аллоҳ таоло Сизларга енгиллик хоҳлайди, ваҳоланки, инсонни заиф яратгандир».

Мударрис: Бошқа далилимиз шунки, жадидлар алифбони 25 ҳарф қилганлар, бу бизнинг мазҳабда дуруст эмас, жадидлар кофирдирлар.

Фаранги: Алифбон форсийни 25 ҳарф қилганларми ё алифбон арабийиним?

Мударрис: Алифбоннинг форсий, арабийси йўқ. Боталар мактабда ўқийдиган ўша алифбон.

Фаранги: Жаноби мударрис! Сиз ҳам воқиф бўлингиз керакки, инсоният бирор маъно ифодалаш учун тақаллумга муҳтож бўлган вақтда азбаройи ўша ифодаларининг сақланиши учун ҳам шу қадар таҳрифта эҳтиёжлари бор эди. Бас, ҳар қавм азбаройи ҳар бир нав товушни ёзиш учун бирор шакл ваъ⁹⁶ қилдилар. Масалан, тақаллум вақтида оғизларида 29 тараз садо чиқадиган араблар 29 шакл, таплаганида оғизларидан 25 ҳарф чиқадиган форслар 25 шаклни ёзмоқ учун тайин қилдиларки, биз у шакллارни «алифбо» деб атаймиз. Бу тақрирдан уч нарсани тушунган бўлингиз керак. Биринчиси шунки, ҳар миллатнинг ўз тилига мувофиқ алифбоси бор, иккинчиси — алифбон арабий 29 ҳарф, алифбон форсий 25 ҳарфдир, учинчидан — ҳар қавмнинг алифбоси⁹⁷ ўз тилларига тобеъдир, дин ва мазҳабга алоқаси йўқдир. Жадид мактабиди алифбон форсийни алоҳида, алифбон арабийни алоҳида таълим берадиларки, шу тараздадир:

Алифбон форсий
 ا ب پ ت ج ح خ د ذ ر ز س ش غ ك ل م ن و لا
 Алифбон арабий
 ا ب ت ث ج ح ...
 Охиригача шу тартибда

Бу тақрирдан билдингизки, жадид мактабиди алифбонни камайтирмаганлар, балки алифбон форсийни алоҳида, алифбон арабийни алоҳида ўргатганлар. Токи бола кетга бўлгандан сўнг, дарс ўқиб мударрис бўлиб ҳаж йўлида бир фаранг олдида ўз тилининг алифбосини бошқа бир тил алифбосидан фарқ қилишдан ожиз қолмасин. Бас, бечора жадидлар кофир ҳам бўлмаганлар. Алифбон 25 ҳарф қилиб қўйганини қабул қилган тақдирда ҳам, қандай қилиб, Сиз Вухоро уламоси Худованди карим кўёғина оятлар билан фарз қилган жихот ва бийзойи исломнинг муҳофазаси масъаласидан танбаллик ва роҳатпарастлик билан кўз юмдингиз, рибо, нусаяваста монев қилишдан ташоҳул қилиб, маҳзари шаръийда қонуний васиқалар билан муомала қилдингиз, вақфларни шаръий ижозатсиз олди-сотдиға чиқардингиз, Туркистон ислом миллатларини, ислом подшоҳларининг қавзани тасарруфидан чиқариб ташлагдингиз? Анэз исломни — задил, ёғлиб исломни — мағлۇб, жуъъй олувчи исломни — жуъъй берувчи қилдингиз. Қар қувнати билан кофирни титратган исломни анвойи таваддулга дучор қилдингиз.

«Аслуҳа сабитун фил-арз ва фаруҳа фис-саматъ», яъни «Ислом шариятининг асли [томири] етти қават ерда мустаҳкамдир, унинг шоҳлари осмонда» бўлган исломни йўқ бўлиш ҳолатиға етказиб қўйдингиз, меҳрибон она-Ватани бегоналарнинг онушиға ташлагдингиз, бироқ кофир бўлмадингиз. Энди жадидлар алифбондан тўрт ҳарфни камайтирганлари учун кофир бўлдиларми?

Ай, рафлотадалар! Токайгача тажохут? Қачонгача худписандлиқ? Исломни ғариб кунга солдингиз, исломни кимсасизлик ҳолиға келтириб қўйдингиз, бир оз мушингизга келинг. Етар танбаллик, етар худписандлик, етар ваҳшийлик! Бир оз мулоҳаза юритиб қаранг, Сизнинг вужудингиздан исломнинг латиф пайкарига нима зарбалар етмаган, шаръий матини муҳаммадий бошига Сизнинг ваҳшатингиз воситасида нима бағолар ётмаган? Ай, беҳабарлик водийсининг тумроҳлари, матар қисқа муддатда Арабистондан тортиб, то Ҳинд, Чин, Тотористон, Туркистон, Рум, Эрон ва Андалусни моланият нури билан равшан этган бу ислом эмасми? Ваҳодирлар тарафдорлари ва жасур ҳимоятчиларнинг ҳайбатидан замин замони титратган матар ислом эмасми? Исломнинг иззати, шуккуҳи, давлати ва шиккати бор эди. Ислом азамат ва устунликка эга эди.

Ислом қудратли ва забардаст эди. Фаранса қалъаларини титратган Андалус султонларининг тўп садақлари ва ўрис қалиса (черков)ларини энру забар этган Темурий суворийларининг туёқ дарагалари ислом туфайли эди. Эрон ва усмонли султонларини Фарангистондан қўлини бағалди қилган, ўн саккиз буюк подшоҳини ҳамишалиқ Хиндистоннинг тождори қилган ислом эди. Ай, мусулмонлиқ ҳақиқатидан беҳабарлар, исломнинг қувван ғайбийасига ким барҳам берганини ўйлаганмисиз?

Ислом маданияти қани? Илмга нима бўлди? Жасур ҳимоятчилари қайта кетдилар? Уларнинг баҳодир тарафкашларига нима бўлдики, ислом тарафдорлигини тамоман тарк этдилар? Иззат ва шарафини ким фасб этди? Давлат ва шавкатини ким яқсон қилди? Нима бўлдики, улар баҳодирлиқ ва ғойиблиқни қўлдан бердилар? Нера қудрат ва забардастлиги нобуд қилинди? Андалус заминидан фотимий султонларининг номини, ҳинд тулроқларидан тождор подшоҳларининг асарини ким йўқ қилди? Қайси тасаллут қўли усмонли ва Эрон подшоҳларини заиф ва тазалзул кўнға солиб қўйди? Темур набираларининг тарданга ўрсининг итоат арқонини ким боғтаб қўйди?

Қамоли итминон билан⁹⁷ айта олмадики, буларни Сиз қилдингиз. Ҳа, ислом азаматининг барараф элиши, ислом давлатининг заволи, диннинг яқсон бўлишга йўлиқини — ҳаммаси Сиз туфайлидир. Эртага исломнинг барбод бўлиши ҳам Сиз сабабид бўлади. Зеро, агар Сиз тараққий ва маданият эшикларини Муҳаммад умматларининг юзига ёймаганингизда, агар Сиз ваҳшийлик бисотини буларнинг орасига ёймаганингизда, агар Сиз ҳарб асбобини шамширу эгри қамон ва етмиш яшар мафлук⁹⁸ сарбозлар билан чекланиб, «Фаманеътада алайкум фатадуъ алайхи бимисли маътада алайкум», яъни «Бас, кимки Сизларга тажовуз қилган бўлса, Сиз ҳам уларга шундай тажовуз қилинг», ояги қаримасининг мазмунича, бир оз мулоҳаза қилмай, тўп, мийтиқ, бўмба, динамит ва бошқалар ясашни ва илми низо⁹⁹ таҳсилни ҳаром дематганингизда, агар Сиз «Ватъасиму биҳабиллаҳи жамъийн ва ла тафарруку», «Иннамад муръинуна ихватуң фаслау байна ахавайкум», яъни «Жам бўлган ҳолатда Аллоҳнинг иппидан тутинглар ва ажралманг», «Албатта, тамоми мўминлар бир-бирларига биродарлар, бас, бир-бирларингизни садаҳиятга келтиринглар» номаи шарифасини топиригидан кўз юмиб, қучли ва бирлашган умматини Муҳаммадининг шиа, сунний, зайдий, ваҳҳобий номи билан фирқа-фирқа қилиб, бирини бирга душман қилиб қўлмаганингизда, агар Сиз Қуръони қарим амрларининг асариятини шаҳватпараст ҳавойи нафсингизга фидо этганингизда, агар Сиз мигдат ҳуқуқини фасб қилувчиларга тамаллук¹⁰⁰ билан муованат этмаганингизда, алоҳитта, ислом бутлуғи ҳоғта тушмасди. Агар ислом ҳуқуқ ҳозир нажот йўли мавжуд бўлса, у ҳам ушбу мажид мактабидир. Ибليسнинг дасиса дўкониди¹⁰¹ туқилган бир неча ёлгоннинг асосий сабабини қабул этганига, токи буни ҳам ёпиб қўйиб, ислом номини Туркистон саҳифаларидан ўчириб ташласинлар.

Инсоф шунчамикки, Сиз ислом вужудига зарба берувчи бўлдингиз ва шундай бўлмоқдасиз¹! «Айявму нахтиму ала афвахуҳим ва туқаллимуна айдиҳим ва тошҳаду аржуглуҳум бима қану яқсибун», яъни «Қиёмат кунда уларнинг онгларини муҳрлаймиз, ниманки қилган бўлсалар [бу ҳақда] қўллари гапирди ва оёқлари тошоқлик беради». Дининг хосиятларидан бир лавҳа бўлган қиёмат кунни, агар Аллоҳнинг расули Сиздан юз ўтириб: «Эй душманлар ва менинг нурли шариатимнинг бидхоҳлари, Аллоҳдан кўрқмадингиз, менинг бутлуғи мулоқотимни мулоҳаза қилмадингиз. Сизга омонат топширилган шариати матинимга¹⁰² хийнат қилдингиз. Бу қавий¹⁰³ диним асосининг тамҳиди учун қилган меҳнатларимни зоес этдингиз: боринг, эй шариат ҳуқуқининг хонларини, эй, Аллоҳ амрининг ўғилларини, Ҳазрати жаҳаннам ул-лати кунтум таъадун», яъни «Сизлар кўрқитилган дўзах мана шудир», — деса, шармидалиқдан бошқа нима узрингиз бўлади? Аллоҳнинг алоҳитта гирифтор бўлишдан бошқа, бошингизга қайси тулроқни сочасиз? Ўйлаб кўринг, Сизнинг садаҳингиз буида эмаски, «Фаҳкум байнаннаси вала татабаъ ул-қина», яъни «(Пайғамбарга) Одамлар орасида ҳукм қилинг. Ҳавойи нафсага тобей бўлишнинг тарк этиб, шохсий ғаразларни оёқ ости қилиб, илм талабига тартиниб қилиб, ҳақиқатан ҳодими диний мубини ислом бўлган бечора таҳсил тариқини осонлаштирувчи ва мусулмонлар тараққийотининг сабаби бўлган мажид мактабларини очингга ёрдам кўрсатипсизми?

Му д а р и с: Йўқ. Мамлакатимизда бу мактабни қарниз очмаймиз.

Ф а р а н г и: Нима сабабдан?

Мударрис: Зеро, бу мактаб харом бўлмаган тандирда ҳам бидъатдир.

Фаранги: Ҳа, бидъатдир, аммо бидъат икки хил бўлади: бидъати ҳасана¹⁰⁴, бидъати саййина¹⁰⁵. Масалан, Куръонни қозоға наҳх хати билан ёзмоқ, оташ арани ва ўт-кемада ҳажга бормоқ, мадраса бино қилиб, вақф тайин этмоқ бидъати ҳасанадир. Муайян вазифалини (маош) бўла туриб, ғариб муллаваччалардан даро ҳақи сифатида пул олмақ, отининг тарданини тилла тақинчоқлар билан зийнатламоқ, баҳмал, фаранги анжомлар, кимхоб киймоқ, сайр кунларида катта салолар билан, узун-узун тасбеҳлар билан ўрус аёлларининг ўйинхоналарига кирмоқ бидъати саййинадир. Мусулмонлар тўп ва милтиқ ясашни билишлари керак. Негар? Чунки, бу бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, бутун исломнинг муҳофазаси тўхтаб қолган.

Уламо ифтитоҳ олмасинлар. Негар? Чунки бидъати саййинадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, ислом буюкларидан ҳеч бири муайян вазифалини (маош) бўла туриб дарс ҳақи олмагандлар.

Мусулмонлар жадид мактабни очмоғи керак! Негар? Чунки бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Бир қанча далилга кўра. Биринчи: Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарз айн бўлган илм ва илм фоида шарафини кўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар [бир] илмсиз тарбиясиз бўлган каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Матлумдирки, ким тарбиясизнинг кўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолгансиз ҳам. Учинчи: Сиз насронийлар устингиздан ғалаба қилиб, номинатизни олам саҳифаларидан ўчириб юборишга восита бўлган илмларни таҳсил олмоғингиз лозим. Агар бу илмларни ҳозирги дарсларингизга қўшиб усулни қадим билан ўқисангиз, олтинчи йилда хатм қилишингизга тўғри келадди, бунинг эса фойдаси йўқ. Агар ҳозирги дарсларни тарқ этиб, фақат жадид илмларини ўқисангиз, бу ҳам маҳолдирки, зеро, дарсларнинг аксари диний илмлардирки, уларни тарқ қилиб бўлмайди. Демак, таҳсилнинг учун янги бир усул топингки, ҳам қадимги илмлар, ҳам янги фанларни камоли осойиш билан ўн икки йил давомида ўн саккиз ёшда хатм қилиб, ундан сўнг ислом муҳофазасининг асбобини ҳозирламоққа ки-

ришинг. Демак, собит бўлдики, усули жадида шунга кўра бидъати ҳасанадир ва жонзидир, лозим ва вожиб ҳамдир.

Булардан қатъи назар, кўрайлик-чи, Худованди карим қитол ва жиҳодни кўпгина оғитлар билан нега фарз қилди экан?

Ҳифзн ислом¹⁰⁶ ва илқойи калиматуллоҳни¹⁰⁷ қўзғиди, бироқ байзоий исломнинг муҳофазаси бутунги мусулмонлар учун ҳам фарзани ё йўқ?

Мударрис: Албатта, фарздир.

Фаранги: Фараз қилдик, насроний давлатлар исломни парчаламоқ учун бирдан ҳужум қилиб қолсалар, чораси нима?

Мударрис: Матлумдир, ул вақт мулофаа барча мусулмонлар учун фарз бўлади.

Фаранги: Насроний давлатлар ҳарбий аскар, славон ҳарб кўроллари тўп, милтиқ, динамит, бўмба сингари, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва бронепоездларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур исбобга энг мукаммал таразда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номухтазам лашкарини тек, тинчроқ, ҳанжару эгри шамшир, тиғри камон билан кўролланиб, ўт арбабларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаринликсиз ўзини қоғирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳкум этадиларми?

Мударрис: Албатта, лозимдирки, аҳли ислом ҳам янги ҳарбий кўроллarga эга бўлсин, зероки, булардан ташқаридан мулофаа бўлмайди.

Фаранги: Қарорингизнинг изоҳларидан матлум бўлишча, мусулмон кишиларига бу вожибдир. Бироқ ҳозирга насроний давлатларидаги каби тараққиётни кўлга киритишга машғул бўляптими?

Мударрис: Ҳа, бинобарин, насроний давлатларидан ҳам ўз мавқеини зиёдароқ мустаҳкамламоқ вожибдир.

Фаранги: Муддао равшанроқ бўлсин. Масалан: жумладан, тараққиёт асрида насроний давлатлари ўларнинг ҳифзи шарафи учун, номусини ҳимоя қилмоқ учун, нуфузининг ортиши, сарватнинг таъмини ва ўз тинчлиги учун ўртага чиқаргани тўп ва милтиқдир. Мусулмонлар ҳам мазкур мақсадлар мулоҳазаасига кўра, тўп ва милтиққа эга бўлмоғи вожибми?

Мударрис: Албатта, вожибдир.

Фаранги: Мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқларни насроний давлатлари ясаган йўл билан ясайдиларми

ё аввалдан ўзи янгича тўп ва милтиқ ихтиро қилганларми?

Мударрис: Агар мумкин бўлса, аввалдан насронийларнинг молидан яхшироқ қилиб, ўзига янги тўп ва милтиқ ясамоғи лозим.

Фаранги: Насроний давлатлари нишгаётган курул-яротлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиҳодининг¹⁰⁸ натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, ҳануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясаганини эшитмадик. Ва аминимизки, бундан кейин ҳам ясамасалар керак. Матар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумини қомилликка етказса.

Ҳозир нима дешсан, мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқни фаранг ҳақимларининг илму фанлари орқали ясашлари керакми ё мусулмонлар ўртасида ҳам янги ихтиро зоҳир бўлувчи мунтазир ўтирсинларми?

Мударрис: Дониш интизом ҳалокатни тақозо этганидек, ўз дини ва Ватанинг муҳофазаси асбобини ҳозирги илму фанлар билан тезроқ тартиб беришлари керак мусулмонларнинг.

Фаранги: Бас, ўзингизнинг иқдорингиз билан ақл исломга жадид мактабини очин ва ҳозирги замонавий фанларнинг таҳсил вожибдир. Кимки буни манъ этиш учун қалқса, шариятга мункир, исломга душман, маҳбуби Ватан хонин бўлиб, дунё ва охирагда ҳазрати Ҳақ таолога матъуб ва мақхуур¹⁰⁹ бўлади.

Мударрис: Нақадар бисёрроқ гапирсанг, шу қадар бемаънроқ бўляпти. Қуръон қаримнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух¹¹⁰ бўлган насроний китобларидан биз учун таълим бериш дуруст эмас, бу гапларнинг билан уларнинг таҳсилни бизга вожиб қилмоқчимисан?

Фаранги: Қани айтдинг, нега яна қочипсан? Хато қиласиз. Қуръонингизнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух бўлган у китоблар йнжиқ, Таъвоф, Забур бўлиб, бизнинг диний китобларимиздир. Уларнинг ҳеч бирида тўп ва милтиқ ясаллиши ҳақида бирор сатр мавжуд эмас. Мен Сиз вожиб таҳсил дейётган бу илмлар шундайки, уларнинг асосини насронийлар мусулмон ҳақимларининг асарларидан олган. Булар дин ва миллатга даҳли бўлмаган иқтисодий фанлардир. Бу илмларни Сиз ҳам таҳсил кўрсатгиз телеграф сими тортасиз, оташ ароба қурасиз. Ўлтирма кунда юз минг сарбозни бу дунёдан унинг бошқа чеккасига етказасиз, Қуръоннинг асрорини тушунасиз, Ватанингизни бегоналар-

нинг дастидан ҳалос этасиз. Ҳифзи ислом ва илқойи калиматулдоҳ учун тўп ва милтиқ ясангиз. Мулкдорлик, усули тижорат, зироатни ўрганиб ўз мамлакатингизни обод қилинг, ўз миллатингизни асратат закиридан ҳалос қиласиз. Исломни аввалги ҳолатига келтирасиз. Ўнжонимга қасамки, исломнинг боқийлиги бутунга боғлиқ. Агар бу илмларнинг таҳсилдан яна ҳам чекинсангиз, ортқ юз йил ислом номини Туркистон сафаларида сақламоғингиз маҳолдир.

Мударрис: Тоқай бу бўлмаур илмларнинг манфиатидан озангизни тўлдирасан? Матар хоирламайсанми, мусулмон султонлари Амир Темур Бухорий¹¹¹, Маҳмуд Ғазавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг тараққиёт дамонлари биз эга бўлиб турган мана шу мадраса, мана шу мактаб, шу мулкдорлик усулида бутун оламни олганлар, уларнинг ҳеч қайсиниси сенинг бу бўлмаур илмларингизга на ўқиган, на эшитган!

Фаранги: Қайси замонни айтасиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлган? Қани ағларнинг тараққиёти? Улар эгаллаган одамлар қаёққа кетди. Амир Темур Бухоро ҳодисаларининг ахбори бир кечада Ҳинда етиб боради, деб қачон тумон қилган? Бир нафар одам йўлнинг яқини минг қадамдан бир соатда эгдик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўтганми? Амир Темур замонида Бухородан Ҳиндача лашкар тортиб бориш муддати бир йил эди, ҳозир йигирма кундир. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндан Чинга қадар қабзайи тасарруфига олганига шубҳа йўқ, лекин улар ўттиш билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатига қайтган, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Ойрупа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир, аеро ўша вақтда мусулмон подшоҳларининг салтанати ўз раёига тобей бўлган. Бутун Ойрупа султонларининг ривчи ушбу илмларга тобейдир.

Мударрис: Менинг гапим буларда эмас, балки илтананки, инчунин, собиқ ислом подшоҳлари замонида ушбу мактаб, мадраса, илмлар тараққий этиб, бошқа давлатлардан устун келдилар. Ҳозир ҳам ушбу дастур¹¹² тоқимиз билан Ойрупа давлатлари каби тўп, милтиқ ва аскар тўйлаб, тараққий этишимиз мумкиндир.

Фаранги: Ислом подшоҳларининг тараққиёт замонини бу вақтга тенглаштирманг... Сарбозларингиз инзомсиз эди, ҳатто насронийлардан ҳам низомсизроқ, илмларингизнинг доираси чекланган, таҳсил усулингиз

мушкул эди. Насронийларда эса, шу қадар ҳам йўқ эди. Бинобарин, подшоҳларнинг насроний давлатлари устидан ғолиб келиб, иккинчи калматуллоҳга муваффақ бўлганлар. Лекин аста-секин кофирлар бу қадар мағлубиятга тан бермай, сайъ ва тараддуд йўлига тушиб, ислом уламосининг китобларини Бағдод ва Андалусдан жамлаб, уларнинг асрорини таҳқиқ қилишга тушдилар ва салтанат асосини Куръоннинг аҳкомига кўра белгилаб, «Ва ман йўғал-ҳикмата фақат утйи ҳайран касира», яъни «Кимгаки ҳикмат ато қилган бўлса, батаҳқиқ унга қўб яхшиликлар ато қилингандир», «Утлуғул-илма валав бис-син» — «Илми Чиндан бўлса ҳам изланг» ҳукмига кўра, бутун илму ҳикматни қўлга киритиб, аслаҳани таъдид этиб, яъни шамширу найзани тўп, милтик, бўмба қилиб, аскарни низоом остига олиб, оташ ароба ва ўт-кемата миндириб шу васила билан исломий ҳукуматлардан устун келдилар ва мусулмонларнинг ақсарини маҳкум ва барбод, баъзиларини мағлуб ва яқсон қилдилар. Агар ҳозир Сиз ҳам таассубни бир тарафга қўйиб, мунтазам жадид мактабларини очиб, олам тараққиётини асоси бўлган ушбу илмларни [и] таҳсилни оқсангиз, фабиҳалмурод бўлади. Ва ақсинча, агар мактабларнинг таҳсил усулининг, мулкдорлик равишнинг шу бўлса, фаранглар каби аскарга эга бўлишлик тутул, буғта ҳам эга бўлишнинг маҳолдир.

Мударрис: Сиз хийла донишманд одам экансиз. Боқсан, бизнинг Ватан ва миллатимизни дарахларини топиб, илжанин ҳам яхши баён қилдингиз. Зотан, бизнинг ҳам «биринчи нажот йўли илмдир» хусусида мухолифатимиз йўқ. Бизнинг иштибоҳимиз жадид мактаб ва замонавий илмларнинг таҳсил эдики, буни ҳам камоли яхшилик билан юксак эканини кўрсатдингиз. Сиз жаноб мусоҳабатидан кўп масрур бўлдим. Энди бизга рухсат.

Фарангс: Хайр, Аллоҳга омонат!

ҲОТИМА

Ушбу ўринда қаламни бухоролиларни меҳрибон отаси, олий ҳазрат ҳам миллатпаноҳ подшоҳ «ваффақа-хуллоҳу битайид ил-ислом»¹³га қаратиб, араз қила-мизки: Эй, ҳазрати Қирдикор (Аллоҳ) томонидан мусулмонлар жамоасининг молик рикоби қилиб қўйилган Зот! Исломи салтанатининг заифлиги меҳ-

рибон қалибига, очик ва баёнган давримизнинг асосига маълумдирки, бутун ғ эрта дини исломнинг ашмаллари биз мусулмон халқини қаро аспрдик кунини дучор қилдилар. Вазифан аввали дини исломга ҳукумат бўлган бу разиллар йқин замонларда биздан анимизни тарқ қилишнинг талаб қилдилар. Имомимизни аламштрмоқдан бошқа чора қолмас. Ахир муборак фирингги ишининг бу томонига ҳам машғул қилиб кўрин, бу ҳолда биз бечораларнинг иложимиз нима бўлади? Бизнинг халоскоримиз ким? Бизнинг ожиз қўли-мидан тутиб, бу бағо гирдобидан ким кутқара олади? Бизнинг изтироби нодаларимизни дилсўзлик қўлоти билан ким эшитди? Бу кун зоти муқаддаси ҳумоюн, меҳрибон отамиз, хуш фармонлар чиқарғувчимиз, оқил подшоҳга эга эканлигимизнинг ўзи бизнинг энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюн вужудининг бақоси нажотимизнинг энг буюк василаларидан эмасми? Ҳошо... виқдон билан қарасам, сенинг муборак энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюн вужудининг доим бўлса, бирор кутганш йўли кўринса, биз уни қўлаймиз, бас, нега ва қайси хотиржамлик билан ишни келган меҳмон каби осуда ўтирибмиз? Токи, бу фурсат ҳам қўлдан кетмасин. Агар раийт ҳаракат қил-мисалар, айб эмас, улар фойдалирларки, оламнинг тараққиётдан хабарлари йўқ. Аммо сен, зоти муборак, бирра тараққиёт асроридан нуқтама-нуқта оғоҳирсан!

Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси! Раийт қолган тушуниб раҳм қилгин, муборак вужудинингга Ҳақ таоло тарафидан топширилган Мухаммадининг нурли шариатига хизмат қилиб, йиқилган миллатининг нурли фикрларига ва маориф тараққиётининг тиссиясига қўдом қил.¹⁴ Ҳа, «чанни кунулд бузургон чу кард бояд кор» («улғулардан бирор иш доим бўлса, шундай қилдилар»).

Иккинчидан, барча азиз ватандошлар, муҳтарам дин-дон биродарлар! Сизларга хитоб қилиб камоли одоб билан айтманки, биродарлар, жуда қўб кунларни ва кунда фурсатни ғайлатда ва танбалликда ўтқаришмиз. Ёис, эйди! Ҳозир ғайлат вақти эмас. Ҳар қайсингизга маълумдирки, насронийлар ҳар тарафдан исломга ҳу-қум уюштириб, ҳар соат бизни нобуд қилмоқ учун, анимизни йўқ қилиш учун баҳоналарни қўлга кирит-моқдалар. Ўзингиз инсоф қилинг, ким рухсат бердики, шундай бағо сели агрофимизни ўраб олган бир пайтда,

бўудалик билан ўтириб, ҳеч вақт, ҳеч ваҳҳдан қўли оёқни ҳаракатга соймайлик, токи кофирлар бизни нобул этиб, динимизни орадан кўтариб, муқаддас Ватанимизни, бир қанча муддат нозарвар оғушида парварин қилган обод юртимизни поймол этмасинлар, нега уларга қарши ҳаракат қилишмиз. Агар сиз иккилансангиз, тараддуслангизнингиз боиси «ислом очиқ диндир ва Аллоҳ унинг кўриқчиси» бўлса, мен ҳам сизнинг ақидаларингизга шерикман, бироқ айтаманки, Аллоҳ динининг кўриқчиси ва носиридир, аммо у сизнинг ҳаракатингизга боғлиқ. Агар Сиз ҳам азиз жонингизни қўлга олиб, нусрат учун кўтарилмасангиз, аниқдирки, Сиз на муслмондирсиз, на Аллоҳ Сизга нусрат этар! Аллоҳ ва унинг Расули бизга жиҳодни фарз қилганларининг далили билан, агар бизнинг унга ўтиришимизни ҳам Аллоҳ нусрат қилар экан, нега унинг Пайғамбари нусрат нафси билан ғазотга борганлар, ҳамма асҳобларини нега кишанга тутгандир. Ҳозорқа бормайлик, агар менинг ақидам рост бўлмаса, нега ҳозирга қадар нусрат қилмаган? Агар Сизнинг тараддуслангизингизнинг сабаби «қўлги ёвмин батар», яъни «қўлдан кун баттар бўлади»,¹⁵ ёлгон ҳадиси бўлса, бу пайғамбарнинг ўз ҳадиси эмас, балки сохта жумладир, ёлгон муҳокамадирки, Сизнинг танбал, шикамтараст уламоингиз унн ўз осудалиғи учун иблис дастёрлигига тўқинганлар. Тошу васила билан ҳақиқатбин кўзингизни боғлаб, ҳавоин нафсингизга мувофиқ яшамокдасиз. Бале, танбал уламолар шу қадар ҳам танбалдирларки, форси «батар» («баттар»нинг қисқаргани) калимасини арабидан нотўғри талқин қилиб, ўз ёлгон мўддалари учун буни ҳалос йўли сифатида тузганлар!¹⁶ Биродарлар, ислом қадимдан тараққий қилган. Нимаики, қўлга киритган бўлсалар, бу муслмонлар сайъ-ҳаракатининг барақоти билан эди. У пайт жузъ¹⁷ олар эди, муслмонларнинг танбаллиғи ва ғайрисиэлиғи билан бу кун у жузъ беради. Ҳа!

Кофирлар жамияти бизнинг паршонлиғимиздандир, Булхоналарнинг ободлиғи бизнинг вайронлиғимиздандир. Зотан, ислом аслида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай.

Қандай айб бўлса, бизнинг муслмонларимиздандир, Ислом бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир, Ислом бизнинг сарафрозлиғимиз боиси, ислом осийшталиғимиз сабаби

шечандир. Исломни бизга Пайғамбаримиз омонат топширганлар. Бухоро бизнинг муқаддас ватанимиздир, Бухоро бизнинг меҳрибон онамиздир, Бухоро бизнинг пайту намо жойимиз, Бухоро бизнинг саждагоҳимиздир, Бухоро бизнинг азиз машуқимиздир, Бухоро бизнинг жонимиз-ла баробар маҳбубимиздир, Бухоро биздандир, биз Бухородан. Бас, бу қадар ғафлат ва танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирганимиз. Бу дини мубинимизнинг нобуд бўлишини, бу муқаддас ватанимизнинг поймол этилишини камолти шарафсизлик билан қабул қилганимизни на шарнат, на урф-одат қабул қилмайдн. Балки, олам оқиллари, жаҳон жамият-бандлари бизни даянат қилиб, инсоният йўлидан четда қисоқламоқдалар. Биродарлар! Бироз хушнингизни йининг, Инсон ер юзидати маҳлуқларнинг энг шарафлисидир. Инсоннинг бошқа маҳлуқотдан шарафи шундаки, инсон тараққиёт ва танааззулга қобилдир, бошқа ҳайвонларда эса бу йўқ. Ҳакимлар инсон тараққиёти ва танааззули учун ун оламини ажратганлар: ҳайвонот олами, жамодот¹⁷ олами ва инсоният олами. Кимки ўз инсонлик даражасини бу муайян ҳолатга маҳкамлаб қўйса, ҳайвонот оламига дохилдир, бошқа ибора билан айтганда, ҳайвондир. Кимки инсонлик даражасини муқаррарлиқ мақомида танааззул қилса, жамодот оламига дохилдир, яъни жамодидир. Кимки ўз инсонлик даражасини асли ҳолатидан тараққий қилдирса, бу унинг инсонлиқ оламига киришиндир. Ҳакимлар уни **ИНСОН** деб атаганлар. Ахир, инсоф қилинг, кофирлар тараққий қилсалар, биз нега танааззулда? Кофирлар бутун олам оқилларининг илдиди ўз номини **ИНСОН** ёдирсалар, биз нега жамодд? Кофирлар камолти давлатмандлик ва осудалик билан ҳаёт кечирсалар-у, биз нега гадойликка роизи?

Уялмайсанми, ҳар кунни насронийлар оташ ароба, ўлка ва телеграф сымлари каби минг тур хунарача на сопол офтоблар билан четланмоқда. Тфу, бу қадар қаро кунимизга, эшиту девордан ҳам ҳижолат чекмоғимиз лозим. Насронийларнинг энг кичик амирлари ҳам бир лак домий сарбозга эга бўлган бир пайтда, биз ўн минг ўғрини агрофимизга тўплаб, ис боталаримизнинг ўйинчоғи қилиб қўйганимиз. Эй, менинг бу китоб-чанинг ўқувчилари! Агар динга, Ватанга, молга, жонга, авлодга муҳаббатингиз бўлса, агар диннинг ҳалос бўлиши, шариатнинг ривожини, Ватан ободлиғи, авлоднинг тинчлиғи, яхши ном қолдиришининг чорасини хоҳласан-

ғиз, сизнинг иложингиз, аввало, касби маорифдир. Қобилиятлиларни таҳсил учун ўқишга юборинг. Қобилиятли суётроғини Бухорода яни мунтазам мактабларини очиб тоширинглар. Иккинчидан, исломдаги ҳамма фирқалар иттифоқи, яъни кимки «Ла илаҳа иллоллоху Муҳаммадун расулуллоху» қалимасини айтса, қай-чи маҳзабда бўлса ҳам, муслмон деб билинг, аниқроқ айтсам, шиа ва суннийлар ихтилофини орадан кўтариб. Сизни ушбу вазифа ила муҳолиф қилиб ажрататганлар ислом хонларидир. Уларнинг фирибларига уйраманглар! «Биллоху валлоху», яъни «Аллох номин билан қасам!», на замонавий илмларнинг таҳсисин ҳаромдир, на ислом иттифоқи! «Вас-саламунъ-ала мин табавъ ал-худай!» — «Ҳидоят йўлига тобеть бўлганларга салом бўлсин!»

ҲИНД САЊЕҲИ БАЕНОТИ

Бундан бир неча вақт муқаддам бухороли бир киши билан учрашиб қолиб, бу шаҳарнинг қанақа эканининг сўраган эдим. У шунчалик мақтов сўзларини айтган эдики, ўша пайтдан бошлаб бу шаҳар энгиретида боришни кўнгулга туғиб қўйгандим. Бу йил, ниҳоят, ниятимга етдим. Бухоро сафарига отландим. Шаҳарга киргунга қадар бутун йўл давомида ҳикоя қилишга арзигulik воқеага шўхид бўлмадим. Бухорода бўлиб, неча ойлар давомида Бухоро шаҳри ва бухоролиларнинг аҳволи-руҳинини ўргандим. Уларнинг қаринб барча ишларидан ороҳ бўлдим.

Ушбу бир таассуф билан айтиш мумкинки, бухоролилар фақатгина исломнинг умумий емирилишига «ҳисса» қўшмаганлар, балки ислом оламининг айрим қавм-қабилаларини ҳам рафлат оламга тортмишлар!

Саёҳатимиз тафсилтини баён қилишдан аввал Бухоро ва бухоролилар хусусинда ўзумда пайдо бўлган фикримни қисқача билдириб, ҳурматли ўқувчиларимизни мухтасар равишда аларнинг аҳволдан бохабар қилишни зарур, деб биламан. Бухоро аҳолисининг жамъи уч тоифадир: уламо, умаро ва фуқаро. Бу ўринда аларнинг ҳар бири хусусинда алоҳида-алоҳида энкр этиб ўтамай. Уламо: Маблумунғизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузалю аҳлини тарбиялаб, воғфа етказган. Ҳар кунни бир Абду Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улугбек кабиларни жаҳонга ҳада этиб, шу тарик ўзининг шарафли доврғини жа-

ҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини бўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг² келиши билан Бухоро уламолари «зиедатни лафз салосин»³ маънисини таққиб этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Ўзбекистонлиларнинг кўбчилиги айна шунда таҳсил кўратиб босиб бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳонда ва рафлат ботқоғига ботмишлар. Алаг-оқибат қилиб на фафлат ботқоғига ботмишлар. Дала-оқибат қилиб осмоннинг порлоқ юлдузи, инсоният китоби-нинг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдига эшитиш ва гапуриш боида уятлик бир ҳолга етказмишлар, ҳаёкатга мубтало этмишлар.

Бухоро руҳонийларидан энг мўътабар мақомга эга бўлиши бир жамоа кишилари бутунги кунда ҳақиқий илмдан мутлақ хабарсиз қолмишлар. Илтирма йил таҳсил олоб, яна йилгирма йил дарс бериб, андин сўнгра муфтилик мансабига эришганлар, яна арабча китоблар муталисига қийналмишлар, ўзларининг форсий фикҳ иттилоқларини афзал билиб, оти қарималарни қандай иттилоқлар, шундай тафсир қилмишлар. Ҳадислар туқноб қилмишлар. Масалан, ўрни билан шунинг ҳам таъкидланмишки, ўзлари чексиз гуноҳларни содир этганлари қандай ҳеч нарсани кўрматгандек, яна бечора авомни кўнгул сатир⁴ учун «кофир» атаб, тепкилаштишлар. Бу авом ҳар тарафдан Бухоро вақфларин қилгучининг парварига эид равишда иштаҳа билан келмишлар, бошқа тарафдан эса, фойдали илмининг номини ҳам интиган мискин аҳолининг бор-йўғини шогирдлик йўли билан ўзларига таслим қилимишлар.

Умаро: Бу даҳшат тўла жамоа онгсизлик ваҳшидан бахтга эришган тўдалар ёрдами билан бир-бирларини қувиб, ҳукмронлик отига мингач, бечорая бад-баът халқнинг моли ва жони, ирзу⁵ ному ва шарафини шифқатсизларча поймоғ этмишлар. Бу «садоҳиятлик»⁽¹⁾ қилмишлар тўдаси ҳеч бир замонда ҳеч кимнинг ҳурмат-этиборига сазовор бўлмаган икки тоифадан тузилмишлар. Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, ота-доннинг ҳукмронлиги даврида фикку фуқужур ва бемаъ-нафари маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто зарурий хат-саволдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, қар неки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳраманд-лик етказмишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан билдишлари, ҳаммалари бирлашиб,

турлгча йўллар билан ҳокимликнинг олғи мартабасини етмишлар.

Ушбу «азнэлар» мактаб кўрмаганлар, ҳокимлик қонунчилигини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг ахлоқ қондаларин билмаганлар. «Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдирш мумкин» каби масъалалар аларнинг ҳаёлларига келмагани. «Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидagi вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражадаги» каби аниқшавларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Аммо бирор бир вилоят ҳокимлигига тайинлансалар борми, ўша ер ҳокимлигини дўзах оловининг бароти ёхуд босқинчилик манбаи деб билишлар. Агд-оқибат ўзларини қарашли кишилар ва бор дўстлари билан баҳо лаш-кари мисол ушбу ерга қўнув, бадбахт аҳолининг молини нафслари истеганча оладилар-да, подшоҳ хазинасига эса инсофлари етганча топирадилар. Ҳеч бир ким улардан бу дарёсимон қоратчилик ва тэмчидай топириш сабабини суринтирмайдн.

Ф у қ а р о. Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишга қодирдилар. Бироқ айблар шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар. Эмди уларнинг асли аҳолининг асарининг моҳиятига бослаб, арзанини бошлашни маъқул билдик.

Бошланғич

Когонда вагондан тушиб, юкларимни бир фойтунга ортгач, Бухороин шарифга йўл олдм. Йўлда божхона назоратидан ўтдим. Шаҳар дарвозасига бориб, арани тўхтади. Сўрадим:

— Нима гап?

Бир киши жавоб берди:

— Кўёш ботганидан сўнг тўрт соат вақт ўтган. Шунинг учун шаҳар дарвозасини беркитмишлар.

Аравадан тушдим. Кўрдимки, шаҳарга киролмаган кишилар бир кишининг атрофига тўпланишиб, унга ёлбормоқда эдилар. У кўполлик билан бир нарсалар деб тўнғилар. Шу пайт «йўл беринг» деган овозни эшитдим. Миришбелар одамларни ҳайдаб четга суришди. Дарвозани очдилар. Олдинги икки-уч аравадаги арманилар ичкарига олингач, дарвозани яна беркитдилар. Дарбондан сўрадим:

— Биролар, арманиларга-ку ҳеч нима демай рухсат беринг, биз муҳлимонларнинг айбимиз нима?

Дарбон жавоб бермай, бошқа тарафга қараб кетди. Шу пайт яна: «Йўл беринг»,— деган товуш эшитилди. Одамларни кетга суриб, дарвозани очдилар. Эмди яху-айи тўла бир неча аравалар шаҳарга киритилди. Бундан жуда изтироб чекиб, баганд овозда: «Ераб, Муҳаммад ўмигларининг гуноҳи нима?»—деб қичқирдим.

Истарилиқгина, чеҳрасидан нур ва ақл ёғилиб турган бир йипит орқамдан келиб: «Жаҳолар!»— деди.

Бу орада яна шаҳар дарвозасини очдилар. Бояти арманилардан бири ичкаридан чиқиб, баганд овозда юманидир (ниманидир) чақирди. Шунда бир ит чопиб келиб, эгасининг эгалини искаб, ғингилди. Маълум бўлдики, у боғти арманининг ити бўлиб, дарвозанинг ичкарисига қолган экан. Итнинг эгаси унутган нарсасини эслаб, ярим йўлдан итни олиб келиш учун қайтди. Ит ҳам армани билан ичкарига киргач, шаҳар дарвозасини яна ёлдилар. Эмди бу ерда қолишга тоқатим қолмади, бурчакадаги бир чойхонага қўнув, тонтани донг қотиб ухладим. Эрталаб турганимда атрофимда жуда кўб одамлар ҳам ухлаб ётардилар. Демак, бу ер ҳеч қимни шаҳар ичкарисига қўйишмабди. Таҳорат олиб, навоз ўкув бўлганимдан кейин, юкларимни бошқа бир аравага ортиб, аравакашдан итмос қилдим.

— Бу шаҳарга биринчи бор келишим, баганд-пас-ини билмайман, мени бирор қарвонсаройга олиб борсангиз.

М «Жуда яхши»,—деб, йўлга тушди. Бозорнинг ўртасига келганда аравамиз тўхтаб қолди. Манзилга етганимиз деб ўйлаб, тушмоқчи бўлдм.

Аравакаш: «Ҳали етмадик»,— деди.

Бўлмаса, нега тўхтадинг?

Қаршимиздан ҳам арава келипти.

Фойтундан тушиб, икки-уч арава ва фойтун билан юмалоқ бўлиб тўхтаб қолганимизни кўрдм. Йўл жуда тор, ўттиш мушкул эди.

Аравакашдан сўрадим:

Нима қилиш керак?

— Бир томондаги аравалар тисарилиб, пича кен-гир, жойга бориб туришлари керак.

Мен: Биз билан юма-юз келганлар нега орқага тисарилиб турмайдилар?

Аравакаш: Ор қилдилар.

Мен: Бўлмаса, сиз тисаригиб туринг.
Аравакаш: Нима, бизда орият йўқми?
Мен: Сизда ҳам, уларда ҳам орият бор, бироқ бини
нима қилайлик?

Аравакаш: Бир пас ўтириб туринг.

Шу пайт гада-говур бошлаганиб кетди. Нима бўлса бўлди, деб аравакашни шу ерда қолдириб, олдинги юртим. Қарасам, икки аравакаш юзма-юз келиб қолганидан. Қабих сўзлар билан бир-бирини ҳақорат қилмоқдалар. Баногоҳ улардан бири араваасидан тушиб, қамчисини кўтариб беритининг бошига туширди. У ҳам аривадан тушиб, наригининг юзига икки мушт кўйиб кетди. Бошқа аравакашлар ҳар тарафдан буларга ёрдамга келишди. Ҳаял ўтмай, «ушла», «кўйма», «ушладингми?», «ур!» деган товушлар ҳаммаёқни босиб кетди. Томошабинлар жанжалчиларни бўш келмасликка ундаб бақирар эдилар. Ёнимдаги бир кишидан сўрадим:

— Биродар, ҳокимият одамлари йўқмикин, уларни ажратса?

У киши менинг гапимдан ажабланиб, деди:

— Ҳокимият одамларининг булар билан нима иши бор? «Ҳокимият одамларики бу ишга аралашмас экан, ўзумни нари олай» деб, аравакта бориб ўтиришни ўндаб, оркамга қайтдим. Бироқ бетартиб оломон йўлнинг тўсиб қўйган эди. Кўб машаққатлар тортиб бир дўконнинг суфасига бордим-да, жанжалнинг туташини шу ерда кутдим. Одамлар орага тушиб, жанжалчиларни ажратдилар. Енгилган томон аравааларини чорраҳатда қайтариб, йўл берадиган бўлди. Биз бошқа йўл топиб, улардан ўтиб кетдик.

Нихоят, арава бир карвонсарой олдига тўхтади. Саройбон юкларимни тушириб, мени бир қоронгу хужрага бошлаб кирди. Нарсаларимни хужрада қолдириб, шаҳарни томоша қилиш учун чиқдим. Бу шаҳарда ҳеч кимни танимаганим учун зерика бошладим. Икки-уч кун чидаб, сўнг саройбонни чақириб, дедим:

— Менга бирор қизикроқ диққатторлар жойини айтсангиз, бориб вақтимни хушласам.

У: «Ҳавзи Девонбегига⁵ бординг», — деб, йўлни ҳам кўрсатиб берди. Бориб кўрдимки, ҳовуз жуذا катта экан. Унинг атрофида сартарошлик дўконлари. Одамлар чойхонада йиртиқ гиламлар устида чой ичиб ўтирар эди. Мен ҳам у ерда ўтирдим. Ҳовузнинг қибла томонида кент бир майдон, майдонда бағланди ва катта бир маҳит қад тиклаган эди. Бухоро аҳолисининг кўбчилиги

намозчи шу маҳитда ўқир эканлар. Намозхонларнинг ёғини шу ҳовузда таҳорат олар эканлар.

Ҳовуз атрофидаги суфалардан бирида бир пас ўтирдим. Бухоро муллаларидан икки киши келиб ёнимга чекди. Афти-ангоримдан мусофирлигимни биллиб, қараб-қариб қўйдилар. Ёнизақ жонимга тегди. «Будлар билан бир суҳбат кўрай» деб, яқин бориб, сатом бердим. Улар билан олиб, бир пиеда чой узатишди. Чойни ичдим, улар сўрадилар:

— Сиз қаердан?

— Хиндустондан.

Улар яна ўз суҳбатига тортилишди. Ўзлари билан бўлиб, мени эсларидан чиқаришди чечи, мен ўзумни эслаганим, сўрадим:

— Анчадан бери кузатиб турибман: одамлар катта меҳаларда ҳовуздан сув олиб кетиб, яна бўшатиб келалар. Бунча суви қаерга ташир эканлар?

Мулла: Хонадонларига олиб борадилар.

Мен: Нима учун?

Мулла: Ичмиш учун.

Мен: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулла бир аччиқ билан сўради: Бу суви нима қилди?

Мен: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

Мулла: «Ва жалга минга маъи кудли шайъин хай», ичми «Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик», дейди Курон қарим⁶. Сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, инаник зарари бўлса?...

Мен: Албатта, сув инсон учун зарарли эмас. Аммо бу ҳовузнинг суви ҳеч-да сув эмас, багичи ва ифлосдир.

Мулла: Нета ҳаммаси ифлос бўлар экан?

Мен: Қаранг, кўпчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чаядилар, лой оёқларини ювадилар. Атар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва баглик-пизаларинг ҳам чиқиндиларининг ҳисобини олсак, ҳар кун бу ҳовузга ярим ман⁷ ифлос тушар-ди.

Мулла: Бу билан нима демокчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

Мен: Сув ичмангилар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат оладилар, бурун ва оёқларининг ювмангилар, ахлат ва чиқиндиларини бунга ташламангилар демокчиман.

Чунки пизалган сув тоза бўлиши керак.

Шу пайт азон айтилди. Мен ҳам маҳитга кириб, намоз ўқидим. Намоздан сўнг карвонсарой томонга юр-

дим. Йўлда бир йигит келиб, салом берди. Бу ўша мен шахар ташқарисидан учратган йигит эди. Таниб, яқин олдим.

Айтди: Мулла билан ховуз тўғрисидаги баҳсингиздан қониқиб, мамнун бўлдим.

Айтдим: Ташаққур. Бандас бу юртда мусофирман, ҳеч кимни билмайман. Агар мағол келмаса меникига келиб кетиб турсангиз.

Айтди: Таклифингизни розилик билан қабул қилдим, қасега тушингиз?

Мен яшаб турган манзилимни айтдим. Хайрлашдик, йигит кетди. Қайтиб келгач, саройбондан «бу шахарда яна қизикроқ бошқа жой борми?» деб сўрадим.

Айтди: Эртата сешанба. Ҳазрат Баҳоваддин мазорини боринг.

Тунни ўз хужрада ўтказдим. Тонгда ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, эшик тақиллади.

Айтдим: Марҳамат кираверинг.

Кечга йигит бир шериги билан келиб экан.

Айтди: Сизни уйимизга олиб кетмоқчиман.

Айтдим: Бандангиз бу тонг Ҳазрат Баҳоваддин мазорини ихтиёр қилиб эдим. Бирга бўлсангиз, кўб яқин бўлур эди.

Айтди: Албатта, борурмиз. Аммо жаноблари, бундан кейин бундай қарвонсаройларда турмасликлари жоиз, Уйимнинг тўри сиега таслим. Юқларингизни дўстимга берайлигиз, уйга олиб бориб қўяди. Биз биргаликда Ҳазрат Баҳоваддин зиёратига борурмиз.

Айтдим: Жула яқин.

Юқларимни шеригига топшириб, янги дўстим билан кўчага чиқиб, аравага миндик. Манзилга етиб, яна бир оза пиеда ҳам юриб, кент бир саҳнга чиқдик. У ерда янги курилган минор бор экан. Маҳит майдонидан ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кириб, шуларни кўрдик: кент саҳни, ўртада Баҳоваддиннинг қабри бўлиб, одамлар уни зиёрат қилар, бир-бир, икки-икки кишилашиб унга тазим қилар эдилар. Мен ҳам зиёратга тутиндим. Баъзи жойларда икки-уч кўчкор шохини кўрдим, бошқа жойларда от думи қилидан ялов ясаб, осиб қўйган эканлар. Хожалар кишлоқлардан келган зиёратчиларнинг ёқасидан ушлаб, «Пирингизни зиёрат қил» деб, ўша шохларни ўлтирар ва шу йўл билан пул олар эдилар. Мўъмин киши лоқилтар бу шохларни астойдил ўпар, ялов қиларини кўзларига сураб эдилар. Шу вақт хожалардан бири от қилидан ясалган яловни олиб, «Зиёрат қил!» деданда,

қолимга суркади. Ҳазабим келиб, унинг қўлоген тагида бир мушт туширдим ва ўтиб кетдим. Қузатишимча, қабр зиёратидан қайтган ҳар мўъмин бошини мазорнинг байрон кўтарилган чўпта теккизиб, уни ўпар, кўзларига ясолиб ва йиғлаганча беш дақиқа чўпдан бошини олмас, кўраб ва йиғлаганча беш дақиқа чўпдан бошини олмас, қилиб, хожат чиқармоқчидек эди. Ташқарига чиқдим. Дўстимнинг таклифи билан чойхонага кирдик, ўтирдик. Икки-уч бухороли келиб, бизнинг сўрита ўтирдилар. Бирга чой ичдик. Улардан бири мента қараб, айтди:

— Ушбу файзли мазорни қандай топдингиз?

Мен: Нақшбанд Ҳазратларининг мазори туфайли бу жой готт файзли ва эҳтиромга лойиқ. Фақат унинг зиёратига қалбимни қоронғулик босди.

У киши: Нима қоронғулик?

Мен: Ана у қабр устига кўтарилган чўб нима?

У киши: Бу мазорнинг байрони.

Мен: Баҳоваддиннинг ўзидан қолганими?

У киши: Йўқ... бу чўб муқаддас қабрларнинг алоқидир. Уни ора-сирада янгилаб туришадди. Баҳоваддинга бунга даҳли йўқ...

Мен: У ҳолда нега мўъминлар бу чўбга сажда ва тилладо қиладилар?

У киши: Сажда қилмайдилар, фақат бошларини кўлиб, ҳожатларини сўрайдилар.

Мен: Шунинг ўзи сажда эмасми?

У киши: Сажда қилиш, бироқ бу ибодатдаги сажда эмас, шунчаки хўрмак юзасидан тазим қилишдир. Бунинг гуноҳлик жойи йўқ.

Мен: Унда насронийларни нега кофир атайсизлар?

У киши: Улар бутта сифинувчилардир.

Мен: Йўқ, улар бутта сифинувчилар эмас, улар китоб

қўлидилар. Ҳазрати Масиҳ умматидилар.

У киши: Улар бутта ўхшаган бир нимарсаға сифиндилар.

Мен: У нимарса?

У киши: Чўнтагидан қалам ва қоғоз чиқариб, қоғозга хон расмини чизди ва деди:

— Мана бу!

Мен: Бу ниманинг сурати эканини биласизми?

У киши: Бутнинг сурати.

Мен: Бутун дунёда ҳеч бир аҳмоқ топилмайдикки, бир маънисиз шаклга худдо деб сифинса. Насронийларнинг таълимоти барча жойда маълумдирки, бу шаклга улар ҳеч ҳам худдо номини бермадилар. Сиз бут деб

айтган бу сурат хоч шакли бўлиб, насронийларнинг эъти қодита кўра, у Исо пайғамбар танига теккани учун табаррук бўлган. Шунинг учун насронийларнинг бир тоифаси унга таъзим қилганлар. Ибодат учун эмас, шунчаки ҳурмат юзасидан таъзим этадилар. Макка кофирлари ҳам муслмонликдан аввал бутун худуд деб билар эдилар, гўёки ўша бутлар қиёмат қойимда улар ни асрар эмиш. Чунончи «Ҳа улан шуфъа уна индида даҳи», яъни «Бўлар Аллоҳнинг олдида бизларнинг шафват қилгучиларимиздирлар» ойти бу маъининг далилидир. Ҳовт ҳайратланарли жойи шундаки, сизлар бош қаларни хоча сажда қилганлари учун кофир деб атай сиз, ўзингиз бўлса мазордаги ялов чўпларига сажда қилиб, ҳожатингиз иложини Баҳоваддиндан сўрайсиз ва яна ўзингизни муслмон деб айтасиз.

Тарсам нараси ба Каъба, ай аъроби,
К-ин раҳ ке ту мерави ба Туркистон аст.

Яъни: Эй мусофир, мен кўрқаманки сен Каъбага етол майсан. Сенинг бу юртан йўлинг — Туркистон йўлидир. Сажда қилиш эса, уни таъзим деб атасалар ҳам, ибодат деб атасалар ҳам, бизнинг шариятимизда Аллоҳдан бошқасига жониз эмас. Сизга ислом тарихидан оғина арз айтсам: Мухаммад Пайғамбар ҳазратлари Макка кофирларининг муруватсизликларидан ҳафз бўлган вақтларида ўз яқинларига Ҳабашга йўл олишларини буюрди. Саксон икки эркак ва йигирма бир аёл йўлга тушиб, Ҳабашга етдилар. Нажоний⁹ ислом муҳожирларининг ўз мулкига келганларидан хабар топиб, уларни хузурига чорлади. Муҳожирлар Нажоний хузурига кирдилар, бироқ унга сажда қилмадилар. Дарбор аҳли уларнинг бу ҳаракатларидан ҳайрон қолиб, сўрадилар:

— Биз одатимиз бўйича ўз подшоҳимизга таъзим ва саждалар қиламиз. Сизлар нега бундай қилмадинглар?

Ҳазрат Алнинг биродари Жаъфар бинни Абду Толиб уларнинг орасида бўлиб, бундай жавоб берди:

— Биз Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч кимга сажда қилмаймиз. Пайғамбаримиз бизни кишиларга сажда қилишдан маън этмишлар ва Худованддан ўзига сажда этмаслигининг амр этганлар.

Нажоний Жаъфарнинг бу жавобидан қониқиб айтди:

— Аллоҳ номи билан айтаманки, мен учун Аллоҳдан ўзига сажда қилмайдиганлар энг қадри кишилардир. У киши: Сиз Ҳазрат Баҳоваддин ҳаққига ҳурмат-содлиқ қилайсиз.

Мен: Аллоҳ асрасин, банди ҳеч вақт авлиёлар ҳаққига одобсизлиқ қилмадим ва қилмаймен ҳам. Мен Ҳазрат Баҳоваддин ёмон одам эди ва одамлар ҳам унинг ибратига келмасинлар, деб айтмайман. Пайғамбаримиз Ҳазрат: «Қабристонини зиёрат қилингиз, у сизга охиратни эслатади», — деб буюртанлар. Албатта, мазорларни зиёрат қилиш, атар ўлим ва қиёматни эслаш учун бўлса, бу яхши ишдир. Аммо масъала шунки, зиёратни бутта-пастлик даражасига етказмаслик жониз. Инсоф қилинг! Ҳазрат мазоротида номоз ўқийсиз, мазор яловининг чўлига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳоваддиндан сўрайсиз. Бугун Бухороини шарифда кимса йўқки, «Е Аллоҳ!» ўрнига «Е Баҳоваддин!» деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариятда жониз эмас. Мана қаран, Ҳазрат Пайғамбаримиз нимани буюртганлар: «Қотадиллоҳу-л-йаҳуд иттиҳозу кўбуро анбийайҳим масжид», яъни Аллоҳ тоғдо яҳудийларни қатл этади, улар Пайғамбарларининг қабрларини маңит қилиб олганлар! Биз Ҳазрат Баҳоваддинни яхши кўрамыз, унга эҳтиром қиламиз, зиёратларига келамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва ширатимиз бизни шарият қонунларидан чиқариб, баҳоваддинпарастликка олиб келмасин.

Шу вақт биз ўтирган чойхона рўнарасига бир киши келиб, йўлнинг ўртасида тушунарсиз шева билан ба-дони овозда байт ўқиб, ҳамманинг диққатини ўзига тортиди. Дустимдан сўрадим:

— Бу ким?

Дустим: Малдоҳ. Вониз ҳам дейишати.

Мен: Ҳа... Вонизлар яхши кишилар бўлалдилар, муслмонларни Ҳақ йўлига даъват қилдиларлар. Унинг айтишларига қулоқ солиш керак.

Дустим кулиб айтди:

— Матар ундай бўлса, қулоқ солинг!

Малдоҳ кулгилги оҳанда қиссасини бошлади. Аммо кимдир қисса дент? Бу унинг маймунона ҳаракатларидан ҳам култироқ. Бу қиссани ўқимоқчи бўлсангиз, бирон бир китобдан тополмайсиз: бўш, бемаъни, ёгон, кулгилги. Масалан, бундай деб айтарди:

— Ҳазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсах ериш дарағига солиди... У ювиқсиз тумроҳни белбонидан кўтариб, осмонга иритган эди, у хатойиқ кўз ўнгидан

буткул йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан шалоб
лаб тушди. Яна қўл узатиб белбоғидан олдлар. Боши
узра айлантириб ерга чунонам урдиларки, у сурма
сингари уқаланиб келди.

Солда одамлар ушбу сафсаталарни эшитиб, Хазрат
Алини ўзларича тасаввур қилиб, ғолиб табассум билан
унга таҳсин ва офаринлар бағишлар эдилар. Тўсатдан
бу малдоҳ ўз ҳикоясини ярмида тўхтатиб, Эрон торчи-
ларининг ўйинчиси¹⁰ каби жазавида ётиб-туриб, турдан
қилиқлар бошлади, ўзини ерга урди, югурди, қийқар-
ди, чапак қилди, кўрақларига мушталди, сагдларини
ерга отиб урди. Бу ҳолни кўриб, уни чиндан «каққили
озди», деб юбордим.

Дўстим айтди: Пул истаяпти.

Мен: Ҳади қиссаси тугатгани йўқ-ку?

Дўстим: Тўғри, агар қиссаси тугатиб сўраса, ҳеч
ким бермайдн-да. Шунинг учун қиссанинг энг қизиқ
жойида тўхтаб, пул сўрайди.

Ўримдан турдим. Дўстим ҳам менга эртаниди. Қол-
ган вақтимизни атрофин томоша қилиш билан ўткар-
дик. Кечаси хожалардан бирининг уйида тунадик. Эр-
валар бекатига келдик. Ўнг томондаги чойхоналардан
ҳар хил овозлар қўлоққа чалинди. Дўстимдан сўрадим:
Нима гап?

Дўстим: Хофизлар газал ўқинаяпти.

Мен: Бориб кўрайлик.

Дўстим: Қўришга арзимайдн.

Мен: Нима бўлса ҳам, кўрмасдан кетиш бўлмайди,
дедим.

Дўстим ноилж ортимдан эртаниди. Беш-олти қадим
бостанимни билламан, нимани кўрдим, денг? Хайҳот!
Бу шарафли жаннатнинг ёнида жаҳаннам дарвозалари
очилмиш. Бу муқаддас мазорнинг ёнида Лут қавми-
нинг разолати¹¹ кўкармиш! Одамлар чойхона ўртасида
беш-ўн кишилик давра тузиб, ўртада ёш болакайни
ўтиргизган. У кўҳликкина бола уятчанлик билан ёл-
олган икки-уч байтини айиб беради. Атрофдагилар
нинг ҳар бири худди бўлсдек унинг атрофини ўраб
олиб, ўзларининг шаҳват тўла нигоҳларини бечорага
қадаган эдилар! Ушбу ваҳима ва кўфр томошадан
бутун вужудимни титроқ босди. Девоналарча ҳаракат
оёқ-қўлимни босди. Ўзимча айтар эдим: «Ё Муҳаммад!
Атар мумкин бўлса, тикка (кабрингдан) тургин! Эй,
маданит тузукларининг ношири, ушбу ваҳшийларнинг

қаракатига бир назар сол! Эй, оламни ҳалқ этганининг
муаллиҳ ҳомиёни!¹² Ё буларни тарбиялашнинг бирор
шароити топ, ё Лут қавми каби ер остидан уларга жой
кўрсат! Бу шармиз шармандаларнинг ифлос вужуди
қўрқон қаримнинг обрў-эътиборига путур етказиш-
ларига йўл қўйма!»

Дўстим қўлимдан туртиб, «Кетайлик» деди.

Таклифга қўшилиб йўлга тушдим. Биз фойиунга ўти-
риб, дўстимнинг уйига келдик. Кечам жуда нотинч
кечди. Тонгда дўстим уйғотди. Номоз ўқуб, таом тано-
вул қилдик. Дўстим сўради:

— Бугун қаёққа боришни мўлжаллапсиз?

Мен: Атар фурсатингиз бўлса, мадрасалар энёратига
борсак. Дўстим таклифимни қабул қилди. Қийиниб таш-
қарига чиқдик. Катта бир мадрасага етиб ичкарига кир-
дик. Бу олий мадрасалардан эди. Дўстимдан мадраса
кўрсинида сўзлаб беришларини сўрадим:

Айтди: Буни Қўқалдош мадрасаси дейдилар. Бир
юз қирқ хужраси бор. Дархона, кутубхона, масжид
ва умумий ошхонаси ҳам бор. Йиллик вақф пули бир
юз эллик минг танга бўлиб, ҳар йили унинг минг тан-
гаси кутубхонага берилади. Йигирма тўрт минг танга-
ни мадраси олади. Қолган қисми эса имом, сўфи, фар-
рош, мешиқоб, сартарош ва хужра эгалари ўртасида
тоқсимланади.

Ташиқарига чиқдик. Қаршимизда яна бир мадраса
юксалган. Дўстим айтди: Бунисини «Девонбег мадра-
саси» атайдилар. Етмиш беш хужраси, Қўқалдош мад-
расаси сингари умумий ошхонаси, масжид ва дархона-
лари бор. Йиллик вақфи бир юз эллик минг тангани
таникил қилади. Ушбу маблагдан йигирма тўрт минг
мударрисга тегади. Қолганини эса муаззин, фаррош,
мешиқоб, сартарош ва хужра соҳиблари бўлиб олади-
лар.

Дўстимнинг бу сўзларидан қувониб:

— Алҳамдулиллоҳ, Бухоро бу вақудан ўзининг ша-
рифини тўла ҳимоя қилган экан,— дедим.

Дўстим тавсирланиб, сўзларим жароҳатини янгила-
тандек, галгин нигоҳини менга қадади-да:

— Оҳ... кошки! — деб қўйди. Катта машаққат билан
ўзини босди.

Мен яна қувончимни яширолмай дедим:

— Ҳақиқатан шундай олий мадрасалар ва катта
мударрис вақфларга эга бўлишлик ҳар бир мулкнинг
шароити ва саодатлик белгисидир. Бухороликларнинг

юксақ тоғея ва Бухороға таҳсил учун келадиган талабаларнинг хушбахтлигидир.

Дўстим бу сўзларни эшитиб яна паршон ҳолга тушибди ва ўз ҳолини сездирмеслик учун кўлимдан тутиб, тушқун руҳда:

— Кетдик, — деди.

Уч-тўрт соат шаҳар бозорини тамоша қилдик. Бу шаҳарнинг дўконлари эскича услубда қурилган. Айрим расталарда ғарб услубида қурилган бир-икки дўкон ҳам кўзга ташланган. Бу ўлканинг тижорати каби тараққий этмаган бўлса-да, аммо ҳануз умуман аҳолининг кўлидан чиқмаган. Агар ислоҳ қилсалар, Бухоро аҳолиси жуда катта давлат ва бойлик эгаси бўлишилари мумкин. Эронга муносабатдаги каби Ҳафсияз такаллуфлар бу мулкда камдир. Илло, бесоқол болаларга нисбатан таълим ва эҳтиромни ҳам бандлик даражасига етказишлар. Агар йўлларидан бирон бесоқол бола ўтадиган бўлса, атрофини таъзим ила бўкиган гавдалар ўраб олади ва уни давраларидан ҳаёсиз сўзлар оҳ-воҳлар билан кузатадилар. Абу Али ва Форобий фазандилари учун нақадар пасткашлик бўли! Дўстим мени ушбу шармизлик мусобақаси аро олиб ўтиб, яна икки-уч мадрасаларни зиёрат қилишга ёрдам берди.

Кун ботарга яқин уйга қайтдик, хуфтон намозигача дам олдик. Менинг тарифимни дўстимдан эшитган икки киши бир маҳалда кириб келди. Танништанимиздан сўнг бирпас суҳбат қурдик. Дўстимга айтдим:

— Сизнинг илтифотингиз баракати туфайли айрим мадрасаларни тамоша қилиб, жуда мамнун бўлдим. Дўстим: Албатта, сизни мамнун этиш бандангизни бурчидир. Агар истасангиз, эртата ҳам мадрасаларни тамоша қиламиз.

Мен: Барака топинг. Сиздан умидим ҳам шу эди. Аммо Бухоронинг барча мадрасалари хушсунда олдиндан бир оз маълумот берсангиз жуда мамнун бўлар эдим.

Дўстим чой қуйилган пиёласини ерга қўйиб, ҳикоясини бошлади:

— Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, улар уч тоифага бўлинади: олий, ўрта, кўйи.

Олий тоифага қўйиладиганлар кирадил:

Мадрасаларнинг номи	Ииллик вақфи
1. Қўқалдош	150 000 танга
2. Жамфархўжа	250 000 танга
3. Жўйбор	130 000 «—»
4. Мури Араб	150 000 «—»
5. Муҳаммад Али Ҳожи	150 000 «—»
6. Туреунжон	140 000 «—»
7. Девонбег	150 000 «—»
8. Говкушон	190 000 «—»
9. Абдулғанизхон (икки мадраса)	120 000 «—»
10. Мирзо Улугбек	60 000 «—»
11. Калобод	80 000 «—»
12. Хожа Порсо	50 000 «—»
13. Иброҳим Охунд	40 000 «—»
14. Фатхуллоҳ Кушбег	80 000 «—»
15. Биби Халифа	50 000 «—»
16. Халифа Ниёзкул	55 000 «—»
17. Муалла Муҳаммад Шариф	60 000 «—»
18. Фаробий	40 000 «—»
19. Хитбон	60 000 «—»
20. Жўйборча	60 000 «—»
21. Абдуллоҳ	50 000 танга
22. Моларихон	40 000 «—»
23. Асприй	40 000 «—»
24. Хожаниҳол	50 000 «—»
25. Шодимбий	40 000 «—»
26. Дорушшифо	40 000 «—»
27. Чорбакр	70 000 «—»
28. Бадалбек	40 000 «—»
29. Хожа Давлат	120 000 «—»
30. Мискин	60 000 «—»
31. Довулто Шер	40 000 «—»
32. Дўстчеҳра Окоси	40 000 «—»
33. Иқноб	120 000 «—»
Жамит:	2 815 000 «—»

Ўрта тоифа (мадрасалари) қўйиладиганлар:

1. Хушр	25 000 танга
2. Афтон	15 000 танга
3. Раҳмонкули	30 000 «—»

4. Уткур Кушбеги	25 000 «—»
5. Хусайнбой	30 000 «—»
6. Олимжон	20 000 «—»
7. Атолик	25 000 «—»
8. Исмоилхўжа	30 000 «—»
9. Модари хони хурд	30 000 «—»
10. Рашид	25 000 «—»
11. Ғозиён	25 000 «—»
12. Ғарибони чок	30 000 «—»
13. Чучук ойнм	25 000 «—»
14. Шарофатбону	30 000 «—»
15. Нақиб хурд	25 000 «—»
16. Чубини калён	30 000 «—»
17. Болои хавз	30 000 «—»
18. Миржон Али	30 000 «—»
19. Аскарбий	30 000 «—»
20. Садрий	25 000 «—»
21. Эски Бадалбек	25 000 «—»
22. Қўнгирот ҳофизи	35 000 «—»
23. Искандархон	35 000 «—»
24. Чорбаққолий	22 000 «—»
25. Сартарош	30 000 «—»
26. Мирзо Ғузайл	25 000 «—»
27. Тўпчибонн	20 000 «—»
28. Сайид Камол	22 000 «—»
29. Абдушуккурбой	20 000 «—»
30. Карбос	24 000 «—»
31. Чукур	30 000 «—»
32. Қози Латиф	18 000 «—»
33. Бадриддин	16 000 «—»
34. Пушаймон	22 000 «—»
35. Эрназар	35 000 «—»
36. Домулдо Ҳасан	15 000 «—»
37. Эшон пир	16 000 «—»
38. Миркамол	14 000 «—»
39. Жўрабек	12 000 «—»
Жами	961 000 таंगा

Кўйи тоифага мансуб медресалар юздан ортуқ бўлиб, уларнинг вақфи минг тангадан ўн минг тангачадир. Бу медресаларнинг умумий вақф миқдори 500 минг тангата етади.

Бухорода уч юзта кўйи мактаб ва ўн битта кутубхона бор.

Кутубхоналар мана булар:

Кутубхонанинг номи	Уларнинг йиллик вақфи
1. Жаъфархўжа	18 000 таंगा
2. Говкушон	5 000 «—»
3. Хожаниҳол	8 000 «—»
4. Қўқалдош	1 000 «—»
5. Абдулазизхон	2 000 «—»
6. Мирзо Улугбек	800 «—»
7. Бадалбек	800 «—»
8. Дор уш-шифо	3 000 «—»
9. Бозори тўсфанд	1 500 «—»
10. Болои хавз	1 600 «—»
11. Жўйбор	1 400 «—»
Жами:	43 100 таंगा

Бухорода йигирмадан ортуқ йирик ва кичик умумий ошхоналар бор. Йирик ошхоналар: ҳар бирининг йиллик вақфи ўн мингдан қирқ минг тангача. Кичик ошхоналар: ҳар бирининг йиллик вақфи эса тўрт мингдан тўққиз минг тангачадир.

Булардан ташқари, беш ё олтига корихона ва қирқ-ча яқин таҳоратхона ҳам бор. Уларнинг ҳар бири учун «ўб миқдорда йиллик вақф тайинланган.

Ўнқон шу ерта етгач, дўстим тўсатдан жим бўлиб қолди. Мен ушбу тафсилдан мамнун бўлиб, Бухоро ва бухороиларни макташ ниятида бошимни кўтардим. Йироқ, таассуфки, мен ҳам нондож сукут қилишга мажбур бўлдим, чунки дўстимни жуда қаттиқ ҳаяжонга туғиш, юзи алам ва ғазабдан қизарган, кўзларида ёшдан чиқнаган ҳолда кўрдим. Ў ўн дақиқа сукутдан сўнг бирдан «ўх» тортиб, айтди:

— Оламга тўрт юз олминни берган Бухороий шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, аям, оҳ! Булоқ бадбахтлик билан икром бўламанки, ҳозир бу маърифат кўёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур элладони, бу маърифат оламининг дарехонаси тараққий учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, меҳнатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирлигига эва қолдишти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишга қарамай, ёқсини ажал панжасига топ-тирмашди!

— Ўо ажаб! Нега? Бас, шунинг учунки, юқоридagi барча хайрли масканлар, ҳисобсиз маблағлар халқ

мулкнинг таъовчи бир тўда разолатпеша худобехиборларнинг жаҳолат уйига айланиб, иккинчи ўз қоринини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсаларга эътибор, бирининг бирини енгил қилмаса, улардан халққа қандай нифо? Бизнинг ота-бизимиз «Хал ғайбавиллазайна йаъламунна валлазайна ла йаъламун»¹³ юксак ҳикматиининг нолм олишдаги аҳамияти ва даражасини тушуниб етиб, иккинчи мадраса, ҳар мадрасада эса ўнгандан ўн бештача ҳужралар қўралар. Мударрис ва шогирдларнинг кундалик харжларини ҳисобга олган ҳолда, йилга турли миқдор таътидан ортуқ вақф пули ажратганлар. Бу билан ҳам қиёсланмай, илм тоғлибларининг таҳсилнинг тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона қўлдириб, ўз давридаги жами китобларни шу ерда тўплаштириб, Илму урфоннинг кундалик тараққийотини инобатга олиб, ҳар йилги китоб ва турли мажмуалар чоп қилиш учун қирқ минг танга вақф ажратмишлар. Шарқият илмида алоҳида аҳамият бермишлар. Мадрасалар билан қўлланмай, беш ё олти қироатхона қўриб, уларнинг ҳам йиллик вақфини тайинлаштиришлар. Биз — бу ҳиммат эгаларининг азиз фарзандлари эса, шунчалик бахтли шароитга қарамай, бадбахт, жоҳил ва мискин қолдик. Мадрасамиз бор, кутубхонамиз бор, аммо юртимизда Тафсир ва Ҳадиснинг бир саҳифасини, ҳатто бир байтнинг ҳам ардо тилида хатосиз ўқиб, қомил равиш билан тушутиришларчи биронта алломага эга эмасми? Оҳ, ё раб! Шароф соҳиб бўлмиш бир қавм учун қанчалар хўриқ...

Шу пайт дўстим ҳам тўқинганиб кетиб, кўз ёши қилиб олд. Йилларинини мен билмаслигим учун бир оз сукут қилиб, иккинчи дақиқадан сўнг титроқ ва йиллар сираган овоз билан сўзини давом қилдирди:

— Ҳа, иккинчи юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси турли миқдор таътидан яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақфларнинг ҳаммаси иккинчи бўлгани, бир қисми «ҳаққи ул-тадрис»¹⁴ номи билан дарс берувчиларнинг «ҳамияти» чўнтагига кирди. Иккинчи қисмининг эса, ҳужраларга қараб тақсимлаганлари учун, ҳеч шубҳа қилмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига десак бўлар. Бадабхтликни кўринтириб, ушбу ҳужраларнинг ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатмандларнинг ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатмандларнинг ҳам муфтиларнинг мулкларига айлантиришган. Зеро, муллабаччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар. Ҳатто ҳужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангача нархда сотмишлар.

Уларнинг қиладиган саховатлари шундаки, тоғлиб маъра пулини тўламаса ҳам унинг шу ҳужрада яшашига рози бўлурлар. Бироқ савоб ниятида эмас, балки бу бир неча бор фойда қилишни кўзлаб қилинган ишдир. Биринчидан, уларнинг ҳужрасида яшовчи муллабачча ҳамма вақт ҳаммом сингари хожасининг хизматига бўлиши шарт. Иккинчидан, ҳужра эгаларининг оғини ва жоҳилликларидан қатъи назар, улардан дарс олишлари жоим. Бу эса, уларнинг «шогирдлар» бор, дарс берман», дейишларига асос бўлади ва каттароқ мадрасаларга мударрислик қилишлари учун йўл очиб беради. Учинчидан, ўша фақир муллабачча «устоз ҳазратлари» ҳужрани бошқа кимсасига бермасин», деган мувоҳада билан ифтиҳо пулини¹⁵ кўброқ бериб, тоғлибда соғла шаклида турли нарсаларни ҳужра эгасига тақдим қилади.

Ўғри, кутубхонамиз бор, бироқ китоб қани? Ҳамма китобларни ўша тоғлиб уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлантирганлар. Муайян вақф пулига эга китоблардан бўшган кутубхоналарнинг ўринларини мударрисликка муносиб қози ва муфтийларнинг ўғилларига топширишлар. Ҳазрат маҳдум ушбу кутубхоналарнинг вақфини ўзлаштириб, иморатининг бир бечора муллабаччага беради. Бу ҳам иккинчи шарт билан: биринчидан, муллабачча кечало кундуз эшон маҳдум хизматидан ҳозир нозир бўлиши жоим, иккинчидан, жаноблар бора-бора бу маҳдумни ҳам «дарс берадилар» бекхона билан мударрисликка кўтармоқчилар.

Уч юзта яқин қуйи мактабимиз бор, аммо буларнинг бири саводсиз муаллимларнинг разолатхонасига айланиб, Оҳ, ё раб! Қандай ажиб тилсимлар бу мулкнинг иқволи! Бугун дунёдаги мулкдорлар ўғрилиқ, бадхуллик, разолат ва ғарибликни йўқ қилиш учун мактаблар очилар, матар шаҳарларида бирор бир мактаб очилмас бўлса, дўппиларини осмонга отадилар. Бизда эми, уч юзтадан ортуқ қуйи мактаб бўла туриб, болаларнинг ўғрилиқ, бадхуллик, разолат ва ғарибликка манкумидир.

Қорихоналаримиз ҳам бор, аммо бутун бир Бухорода бирор бир киши «Аллоҳ» деган қалимни жалдлаган «Аллоҳ» ёки «Аллоҳ» демасин¹⁶. Ахир, саодатимизни тоғлиб тароқ қилган, истиқболимизни баҳо оловининг ўғрини ташлаган бу уламо жамоеси бизга қандай таълим берадилар? Фикр қилган: ҳар ким таҳорат пайида чоп қўли билан оғзига сув олиб неча, ёҳуд таҳорат

ратда ўн оёқдан бошламаса етмиш минг йил дузақ оловида ёнмиш. Ҳар ким илм аҳлига икки марта салом бермаса, кофир саналмиш. Ҳар ким олим кишини оғри теккан кўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олмиш... Ақо й и л л а р д а н: тўртинчи осмонда етмиш бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғизда етмиш минг тили ва тилининг ҳар бири етмиш минг луғатда сўзлашувчи маълика мавжуд.

Худобехабар! Сен Бухорода туриб Самарқанд аҳволдан беҳабарсан-у, тўртинчи осмондан қандай қилиб хабар берасан?

Ҳайхот!... Ислоҳ дини қаерда-ю, бу музаҳрофот! қаерда? Эй, бечора миллат! Бўларнинг ҳаммаси мажбуран шаръий қилинган ҳуқуқ. Ҳар бўлиб, сен ҳозир ана шу зўравонлар—қонингни сўрувчи, хону монингни поймол қилувчи, шараф ва номусинг бунёдига ўт қўювчи кишилар тарафдорисанки, ҳали ҳам буни тушунмайсан! Наники тушуниш, билъақс, бу масалани англаб етган, аҳволингни жиддий суратда ислоҳ қилишга ҳаракат қилаётган, ўзининг кўб маблагларини эл равнақа учун сарфлаганга интилаётган бир донишманд жамоани¹⁸ кофирлар қаторига қўшасан. Таасуф, таасуф!

Дўстим суҳбат асосида ичолмай қолган пиеладати чойин олиб ичди ва жуذا узоқ сукутга чўмди. Билдимки, эмди сўз навбати менга етганди. Ҳар туғул, бу бечорага тасалли берай деган ният билан сўз бошладим:

— Ҳақиқатдан ҳам Бухоро ва бухороликлар ҳоли жуذا ачинарли бўлиб, воқеан, бу худписанд уламоларнинг ишлари бу миллатнинг танааззулига сабаб бўлган. Аммо, биродар, бундан жудаям қайғуга ботманг. Фақат сизнинг уламонингиз эмас, ислом оламидаги барча уламолар ҳам сўнгги уч юз йил ичида шунга ўхшаш хиёнатларга йўл қўймоқдалар. Кўни кечатгина усмонли, татар, Эрон ва Ҳиндустон уламолари ҳам, сизнинг уламонингиз сингари, ўзларининг маълум халқининг қонини ичиб келдилар. Фақат бу миллатлар сиздан олдинроқ ушбу ҳақиқатдан огоҳ топиб, нисмон борица бу уламоларнинг томирига болта урнишга интилмиш, қисқа вақт ичида миллатпарвар уламоларни қорни йўгон уламолардан фарқлаб, биринчиларини бошларига тож қилиб, иккинчиларини эса оёқ остига олмиш. Илоҳий қонуни булур; магар бирор бир қаам ўзининг ишларини Аллоҳ фармойиши асосида олиб бормас экан, ўзининг шахсий ҳаётини шараф, саодат ва фароғат ҳамда буюклик билан боқадан ўтказмас экан, тинч ва осойишталик йў-

лидаги ниятларини йўққа чиқариб, кибр ва ғурур воқеида қадам қўйар экан, Ҳақ ва адолат йўлидан чиқар экан, ўша, заҳоти шон ва шарафлиги ер билан яқсон бўлиб, осойишталиги заҳматга, буюклиги эса хориққа айлангани муқаррардир. Чунончи, «Иннал-арзо бирисуха ибадуллаҳи-с-салиҳин»¹⁹ оғти қаримаси бу муллога дегилдир. Аммо осойиш ва саодат наъшасига мислув бўлган, кибр ва ғурур водийсига қадам қўйган ниятларида Ҳақ ва адолатнинг тўғри йўлидан қайтганда уларнинг шарафлиқ ҳоллари шарафсизликка, осойишлари заҳматга, буюклиги эса мазаблатга айланажак. Чунончи, «Инналаҳа ла йўғайируу ма би қавмин ҳатта йўғайируу ма би анфу сихим», яъни «Албатта, Аллоҳ таоло бу қавмини ўзгартирмайди, ҳатто ўз нафсларидаги бу нарсаларни ўзгартирмагунларича» оғти жақилгаси бу маънонинг ҳужжатиридир. Ва қачонки, бу алашувчилар фалокат ва ожизлик юкидан «дод» солиб, ғарбат ўйқусидан уйғониб, ўзларининг саодатларини барқарор этиш йўлида сайъ-ҳаракат қилсалар, Ҳазрат бориш таоло²⁰ уларнинг дардларига қайта даво ато этиб, негизан неъматларини қайтариб берур. Бўнинг масрур ниҳати шундаки, бутун сиз ва сизга ўхшамаш доно, диний, ҳамиятги ва фикрли ёшлар етишиб чиқибди. Шўнинг ўзи бухороликларнинг уйғониши учун катта бир дивидир.

Ҳаммага маълумдирки, ҳар бир миллат тараққийси учун асосий сабаб илмдир. Сизнинг илмингиз йўқ, аммо қўли ифтихор билан айтаманки, бутун илм олиш учун сизнинг шаҳрингизда барча шарт-шароит мўҳаббидир. Масалан, бир жоҳид кишининг олим бўлиши учун уч нарсга лозим келур: пул, мадраса, саво амал. Сизнинг Бухорода мадраса ҳам, пул ҳам бор, чунки бу вақфларнинг барчаси илм олиш учун вужудга келтирилган, саво амал—интилиш ҳам мавжуд, зеро Бухоро аҳли илм таҳсилга муҳаббатлидир. Фақат шунини айтиш лозимки, сизнинг дарс бериш ва дарс олиш тартибларингиз ёмон, мадрасаларнинг вақфи эса ҳисобсиздир. Ҳар иккинчиси ҳам тузатиш осон. Тўла ишонч билан айтаманки, бир оқил, хур фикрли амир²¹ ва талбиркор, худодан қўрувчи вазир бўлса²², бу ишларнинг ҳаммасини ислоҳ этса бўлур.

Ҳақиқатан ҳам шукр қилишнингиз мумкин, зеро бир шайи подшоҳ ва бир доно вазир Бухоро мадрасаларининг ислоҳи учун бел боғласалар, ўша кўни Бухорода

этикта олий, бир юз этикта ўрта мадраса ва уч юз олтиншта қўйи мактаб очилиши мўқаррадир.

Дўстим заҳарханда қилиб айтди:

— Сиз бу миллат ҳақида қанчалик илқ фикр айтманг, мен у ҳақда шунчалик ёмон фикрдаман. Сиз бу миллатга қанчалик умид билан боқсангиз, мен шунчалик умидсизланаман. Бу шундай миллатки, ҳақини горат қилсалар, ўзига ана шу яғмогарлар оёғига бон қўйишни фазилат деб билади. Фано қудуғига бошлари билан ботиб турсалар-да, ўзларининг ҳалоскорларини кофирлар деб атайдилар. Улардан нимани умид қилиши мумкин, қайси келажакни улардан кўтари жониз?

Мен: Бас, сўзламанг, нималар дедисиз? Худо ҳақки, сизнинг бу сўзларингиз миллатингизга зарар етказадиган хйёнаткор талон-филарнинг хунрезлигидан ҳам баттарроқдир. Сизнинг сабр қилмоқдан, бардош бермоқдан бошқа чорангиз йўқ. Сабр ва бардошдан бошқа нараси бўлмаган миллатнинг ҳамма нараси бўлиши мумкин ва сабру бардошдан бошқа ҳамма нараси бўлган миллат ҳеч нарасиз улардан маҳрум қолгани мумкин. Бир одамнинг бардоши буюк бир миллатни ислоҳ қилишга қодир. Ислоҳчилар тоифаси учун бардошдан бўлак аси қурол йўқ. Сабрбизлик заҳри қотилдирки, ҳар бир миллатнинг танглайига тушса, димоидан тутун бўлиб чиқади... Бизнинг бу суҳбатимиз сизни жуда безовта қилди. Бошқа мавзуда суҳбат қилсак, яхши бўлар эди.

Биз яшаб турган бу дунё жуда қадим ва қўбон кўрган. Масалан, бутун бизни ўз ихтиролари билан, янги янги хўнардлари билан ҳайратда қолдираётган Оврўпанинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам беш баттар эди. Аҳоли жоҳил ва маълум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожир ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўб ерга эга бўлишиб, ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларича келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмагандар. Пуноҳ иш қилгани қотил қочиб, уларнинг ерларига кирса, мишаблар урни олиб кетишга илжасиз эдилар. Пуноҳларнинг пул ва ер эвазига кечириб юборгандар. Ким руҳонийларга ёмон муносабатда бўлса ёхул уларни ҳақорат қилса, уни қилисога²³ киришдан маҳрум этиб: «Ўлгуларнинг бизга берган хуқуқига биноан, мўни қилисодан маҳрум этидик. Бундан кейин шаҳар, қишлоқ, дала ва ҳар бир хона-

донда уни лавъатлашсин, бирон-бир насроний у билан суҳбатлашсин, бирта овқатлашсин ва бирон бир руҳоний унинг ҳақиқа дуо қилмасин», — дер эдилар.

Фақат бутуна эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам араблар, ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини қилисоднинг муҳиблари деб билгашарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг таълиқларини икки қита қиларди. Агар уларнинг резилтисиз бирон бир иш қилган, ўша заҳоти уни қилисодан маҳрум қилишган. Бирок, биринчи аниқки, бундай ваҳшийлик, имонсизлик файри-нисоний қонуни ва ҳаракат узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Бир кун келиб, Аллоҳнинг ғазаби ва қудратининг ғайрат-ҳиммати билан бундай тузумнинг охири қирқилиши мўқарра эди.

Маъкур пушларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Унинг аср (исовий мингынчи йил) бошида Оврўпанинг айрим нуқталарида протестантлар²⁴ маъхаббита мансуб маҳсус гуруҳлар майдонга чиққан. Улар 12-асрга келиб, кент миёёда тарқатган ва жойларда ўзларининг гуруҳларини тузишиб, ўз уларларига қарши кураш бошлагандар. Протестантлар Иисонинг оддий халқ тилига таржима қилгандар, авом қалқин илмга даъват этгандар. Улар Инжилга қаршусу ҳил тап ва ишни қоратгандар. Айтар эканларки, агар бизнинг улаомимиз Ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлсалар, нега муночилик мол-мулк тўплагандар? Ҳақини улаомлар ва Ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулта бўлдилар ўч бўлмасликлари, бир қўлгум суя ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру илжасиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз. Агар биз бирон бир пуноҳга йўл қўйсак, Худованддан истиндор ва мафрат қилишнинг сўраймиз. Нега эмди гуноҳин Аллоҳ дартоҳида содир қилиб, пўп олдиди тавба қилмасиз-у, тавбамизнинг қабул қилиниши эвазига улар-га пўп ҳам берамиз?

Протестантлар жамоваси жуда қисқа вақт ичидида катта лафрларга эришиб, ўз ташаббусларининг самаларини кўра бошлагандар. Оврўпанинг айрим ўрнларинда қарлу маъхабб устидан ғолиб келгандар. Бу жамоа ашарфларининг бош омили — улар ўзларининг ниёт ва мақсадларини халққа жуда содда, аниқ тил билан тунтиригандар. Агар зарурат туғилмаса, пушлар бундан мунозирага тушмас эдилар. Бироқ ҳамма жойда

ва ҳар бир боода уларнинг хато ва камчиликларини кўрсатиб берган эдилар.

Ушбу эътирозлар жамоасига яна бир иш жуда қўн келган. У ҳам бўлса салби юриши эди. Бу уруш дастлаб 1095 йилда бошланиб, 1492 йилда қадар қайта ва қайта қўзғалаверган. Оврўпа ушбу уруш ҳаракатларини ислом оламига қарш қаратдики, мақсади Қуддуси шарифни ишғол этиш бўлган. Оврўпа аҳли бу ерда муслмонлар билан яхши муносабат ўрнатиб, жуда кўб моддий ва маънавий фойда кўрганлар. Масалан, Франкистон дорифундуининг Шарл Санвиос несли муаллими кўйидагиларни эътироф қилган: «Ун биринчи асрда Оврўпа ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қарш эдилар. Оврўпа шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вайрона қулбалардан иборат бўлган. Ўнда ўлдириларидан кўрқиб, ҳеч ким ўз уйидан ўн фарсахдан йироққа бормас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай обод ва кўркем шаҳарлар, мармар билан безатишган саройлар, мукаммал корхоналар, мадраса ва мактаблар, зийнатли ва озода бозорларга эга бўлган. Далаларининг ҳар қандамдаги гўшалару хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо қарвонлари бемаъл бориб келарди. Оврўпалилар муслмонлар тараққиисини ҳолис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўртаниш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрганлар. Оврўпа муслмонлар билан ялоқа ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий қилган. Оврўпалиларнинг ислом олаидан қабул қилган ишлари тубандигилар:

Зироят: кўк бўғдой, тут дарахти, туруч, хурмо, лемў, пўртаҳол, пахта, қаҳва ва найшакар²⁵.

Саноят: шойи газламадар, зар тўқиш, шиша, ойна ва қороз.

Илм-фан: ал-жабр ва ал-муқобала²⁶, ҳандаса, химиячилик, кимё, ҳисоб ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Хинд, Чиннинг илму фандаги ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўбгина нарсалар қўшиб, охир-оқибат буларнинг барини оврўпалиларга топиурдилар.

Бу улўф бир фарант муаллимининг ислом оламининг тараққиисини ҳусусида билдирган иқроридир. Эмлиндиқат билан назар солсак, дарҳақиқат, оврўпалилар ўзларининг юксалиш омилиларини ислом аҳлидан олганликларини кўрамаиз. Бурун эса, ё раб, кўлдан кетган маданиятимизни тиклашга ҳаракат қилган заҳотиимиз

қавмларимиз «кофир бўлдинг» деб бизни йўқ қилиш ниятида тушгилар.

Эмлин мақсадимизга қайтсак: аввал таъкидлаганимиз, салби урушлари протестантлар жамоасининг ҳаракатларига ёрдам бериб, аҳолининг асосий қисминини улар билан ҳамфирқ қилди. Оврўпалилар ислом оламининг ҳайратга солувчи ютуқларини кўрганларидан сўнг, уларнинг мафтўни бўлиб, протестантлар таклифи ва даъватлари билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, муслмон мударрисларидан турдук илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар. Ўғиларнинг бу йўлга монеч бўлишларига эътибор қилмадилар. Ўғиллар Оврўпа аҳлининг муслмон шаҳарларига бориб таҳсил олишларини ҳам протестантларга қўшулганлиқларини кўриб бу ишнинг олдини олиш учун шойилинч чора-тадбирлар кўра бошладилар. Ҳар ким эътироз қилса, ёҳуд оғилларнинг қароматиға мункир келтирса²⁷ ёҳуд муслмон шаҳарларига бориб таҳсил кўрса, ҳатто адашувчиник билан жума кунлари янги кишим киёса, уни ўша аҳоти динсизликда айбондилар, урдилар, ўлдирдилар, оловда кўйилдилар. Иш шу билан тугайдики, ўзлари буткул мағлуб бўлиб, инон-ихтиёрларини протестантларга топиурдилар.

Ўйга кириб келган иккада меҳмон ҳам менинг сузларимни маъқуллар эдилар. Бир соатча турли маъналарда суҳбат кўрдик. Кейин меҳмонлар кетишга руҳсат бердилар. Уларни кузатиб, кечанинг қолган қисминини ўқувда ўткардик.

Эртаси кунни дўстим мени сарбозларни кўришга олиб борди. Бухоро сарбозларининг аҳволи ажиб: тараққий этган давлатларда сарбозлик муддати уч-тўрт йил бўлса-да, Бухоро сарбозлари учун бу хизмат муқаддас бўлмади, балки қилган жинотлари учун бериладиган жазодир. Бухоро сарбозлари ўз кунларини ҳордик, мачиғурлик ва бечораҳолик билан ўткардилар. Уларнинг сарбозлик муддати бир умрликдир. Ўғри ва қочқиларини бу шаҳарда қамок ва сўрунға жўнатиш, қатл қилиш ўрнига, сарбозликка юбориб, бир умр оинта йиғирма танга маош билан ушлаб турадилар. Киши сарбозлик хизматига киришгач, яна ҳам кўброк ўғирлик қилиди. Бунинг боиси иккига. Биринчиси, у сарбозликда олдинидан аввал, оининг биринчи ярмида ҳаммоллик қилиб, ўртача ҳар кунни беш тангадан, яъни юз аялик тангани кўлға киртиб, оининг қолган ярминини фирорат билан ўтказар эди. Сарбоз бўлгач эса, оинга

йипрма тапта олади ва бошқа иш қилмайди. Иккинчи, у аввал ўғирлик қилмас, чунки сарбозлардан кўра қар эди. Энди у сарбоз бўлгач, унинг учун ўғирликдан устун ва манфаатли касб йўқдир.

Юқорида кўрсатилгандан бошқа, сарбозликка қабул қилишнинг яна бир томони бор, унинг тафсилли биринчидан ҳам баттарроқдир. Бирор саркарда ёки юзбоши деб: «Сен эски сарбоз эдинг, вақтида жанобларининг хизматидан қочгансан, эмди қўлимга тушдинг, сени умримда сарбоз бўлмаганман, милтиқ отишин ҳам билмайман» — дейди. Юзбоши бўлса: «Сенинг милтиқ отишини сарбозлар ҳам милтиқ отиши билмайди» — деб эътироз қилади. Бечоранинг фисони кўкка чиқиб: «Тухмат собиқ сарбоз эканлимини қардан биласиз?» — деб зор қабул қилади ёки уч минг тангани юзбоши жанобларига таслим қилиб, ўз ёқасини унинг мустаҳкам қўлидан кутқаради.

Сарбозлар томошасини кузатиб, бозору راستаларини кўришга тутундик. Пешин намозидан кейин дўстим айтди: — Бутун Бухоро мударрисларидан бири бизнинг ўйимизга келмоқчи эди, тезроқ қайтишимиз лозим. Яна бир оз айланиб ўйга қайтдик. Намоз асрда қадар мударрисни кутиб ўтирдик. Аср намозидан кейин мударрис жаноблари буюк дабдаба билан кириб келди-олиб кирди, тўрға ўтказди. Мударрис ўтиргач, фотиҳа деди, ҳол-аҳвол сўради. Мударрис жавоб бериб, сўнгга мента қараб сўради:

— Бу киши қаердан?

Дўстим жавоб берди:

— Бу киши Хиндустон мусулмонларидан бўлиб, юртимизга саяёхатга келгандлар. Ўйимизда меҳмонлар.

Мударрис «кўб яхши», деб жавоб берди. Бу сафар мента мурожаат қилиб сўради:

Мударрис: Сиз Хиндустоннинг қаеридан?

Мен: Деҳлидан.

Мударрис: Деҳлида илм таҳсил қай даражада?

Мен: Яхши. Деҳли аҳлининг таҳсиди, илмга рабба-ти бағалди.

Мударрис: Бухородагидай яхши мударрислар бор-ми?

Мен: Камина Бухоро мударрислари билан ошно эмасман, уларнинг ҳолларидан бехабарман, бироқ Деҳлидан илмни мударрислар талайгина.

Мударрис: Бухорода ҳам кўбгина забардаст ула-млар бор.

Мен: Албатта, Бухоро донишманд олимларга эга бўлиши керак. Чунки ҳамма мусулмонлар бу шахарни нам маркази деб билишлар.

Мударрис: Сиз ҳам илм таҳсил қилганимиз?

Мен: Сарфу наҳвин²⁸ бир оз ўқуған эдим.

Мударрис: Қай даражада ўқуғансиз?

Мен: Араб тилида сўзлашишга имкон берарлиқ даражада.

Мударрис: Ҳозир арабча гаплаша олапсизми?

Мен: Эҳтиёжга қараб.

Шу вақт дўстим дастурхон ёзди. Мударрис мени ишонхон қилмоқ учун атайлаб арабча гапирди:

— Кул!²⁹

Мен бир бурда нон олиб эдим. Мударрис кулди:

Сиз арабча гаплаша оламан, деб айтган эдингиз.

Мен: Ҳа, билгилан.

Мударрис: Ундай бўлса, мен арабча сўзлаганимда нон ҳам турдингиз?

Мен: Жаноблари «етин!» дедилар. Мен шундай қилдим. Сўзлашга зарурат бўлмади.

Мударрис: Ҳо-хо-хо! Инсоннинг энг номалъкул одатларидан бири шу! Одам сафарга чиқиб, икки-уч ша-варини кўра бошлагач, шунчалар ёлгон сўзлайдиган бў-ладики, кулнинг қистайди... Домулло! Араб тилида сў-злаш осон иш эмас. Биз йипрма йилдан бери кўкра-ганимизни захга бериб ўргатамиз. Шунга қарамасдан бу бун араб тилида сўзлаётмасдан бу дунёни тарк қилдик. Жаноблари озгина сарфу наҳвин таҳсил қилиб, сарбоз тилида сўзлаша оламиз» деб юрибсиз-а?!

Мен: Мударрис жаноблари! Агар сиз минг йил кўк-пинингизни захга бериб, араб тилини ўргана олмасан-из ҳам ҳеч айби йўқ. Аммо мен уч-тўрт йил ичда араб тилини сиздан яхшироқ ўргандим.

Мударрис: Ёлгон айтасиз!

Мен: Агар меним айтганларимга ишонмас экансиз, қўб тилида гапиришаман: «Қайфа аҳвали саййидини? Иншааху макруната би камамин-афийята ва тамамин-афийята, саййиди кунту атвайу...»³⁰

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Лам таъмируна би-т-тафаккуф³²

Мударрис: Билдик, арабча ни билар экансиз... Буни дан кейин сиздан арабча ни сўраганингиз падарига минн налат. Бу қанчалар уят-еҳ! Биз ҳам дарс ўқутганимиз, биз ҳам араб тилини билганимиз... Бир оз тўхтанг дейман, яна арабча сўзлай берасиз...

Мен: Нима истайсиз?

Мударрис: Уша арабча калимангизни яна бир бор қайтаринг.

Мен: Кайфа аҳвали саййидина? Лиллаҳи макрунати би камаминг-афийата ва тамаминг-саламата...

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Яна нима бўлди?

Мударрис: Бунчалар кўб араб сўзларини бирданига ўзлаштириш анча мушкул иш. Оз-оздан айтсангиз, ўр таниб ўлгулар эдим.

Мен: Жуда яхши, ўрганинг.

Мударрис сўзларининг қуйидагича мутолаа этди: «Кайфа аҳвали саййидина». «Аҳвали саййидина» — музоф ва музофингай³² ва эга, «кайфа» — аввал кетган кесим, маънис — «сайидимизнинг аҳвали қандай?». «Лиллаҳи макрунати би камаминг-афийата ва тамаминг-саламата» — «ал-афийата ва ас-саламата» деган алиф-ташқи аҳд ва зехн аҳд. Бу алиф-лом ташқи аҳд ва зехн аҳд эмас, истигроқ ҳам эмас, атар истигроқ бўлган эди, «тамом» ва «камолат» сўзларининг оптикчаларини бўлган керак. Шундай экан, бу алиф-ломлар жинне

Домулла шу ерга етгач, менга қараб деди:

— Эмди давомини айтинг.

Мен бошладим: Сайиди кунту атваку... минсалла заман ал-шарқ маҳзарат ул-жинаҳ...³³

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Сиз тўхтаб туринг, мен сўзумни тутатай... маҳзаратул-жинаҳ йакумул маъван илай фи муҳимат³⁴. Эмди ўрганинг.

Мударрис: Сайиди кунту атваку... бу «атваку»нинг маънис нима? Фейли ёки отми?

Шу орада мударрис уй эгасига қараб:

— Биродар, «Фис ул-луғот»³⁵ китобингиз борми? — деди.

Дўстим: Бор эди, бироқ тунов кунни қўшимиз олиб кетиб, ҳали қайтарганча йўқ.

Мударрис: Агар майл қилмася, ушани олиб чиқсангиз.

Мен: Мударрис жаноблари, нима истайсиз? Биз ҳар кунда бир олам суҳбат қилар эдик, сиз жаноблари би-зан бир иш қилмасдан, бизни ҳам, ўзингизни ҳам сар-гардон қилдингиз.

Мударрис: Нега саргардон қилар эканман? Сизнинг ишларингизни мутолаа қилишман, суҳбат қилиш-ман.

Мен: Бунақа мутолаанинг уруғи курсин, бундай суҳбатта минг даянат! Мен сизга йигирмата араб сўзи-ни айтдим, сиз эса унинг мутолаасига янги соат вақт сарфлагингиз. Устига устак, бу бечорага қўшимсининг қилиди «Фис ул-луғот» китобини олиб келишни бую-ришди на шу йўл билан «атваку»³⁶нинг маъносини билги-зи истайсиз. Бўлди, бунақа суҳбатнинг баҳридан кеч-ди. Агар истасангиз, форсча гаплашайлик. Худо ҳақки қилиш кўб овора қилманг!

Мударрис: Яхши, эмди форсча гаплашамиз. Бухоро мадрасаларини қўлингизми?

Мен: Ҳа, қўрдим. Бухорода кўб улғу мадрасалар бор экан, бироқ ундан не нафқи, уламо турли ношаръий мазҳаб билан уларни истифода қилса?

Мударрис: Қандай қилиб?

Мен: Сизнинг ота-оболарингиз бу мадрасаларни бечора муллабачалар учун қуриб, вақф қилиб кетган бўлсалар, бироқ бугун бойлик учун ўз йимонидан кеч-тиб қимсалар, мадраса хужраларини даромад манбанига айлантириб, уларнинг вақфларини жингилдонга урмоқда-лар. Бу хужраларнинг асл эгалари бўлган мискин то-ғонли илмлар эса маъитларнинг бурчак-бурчакларида фу-қаролар бўлиб ётиб, қотган нон ва совуқ сув билан кун ўт-кормоқдалар. Бухоро уламосининг бу ишлари худодан қўриқилган фарсаҳ-фарсаҳларча йироқлар.

Мударрис: Ҳу, бу дард сизга ҳам юққан экан-да. Бу жуда бўлмағур гап. Ҳалигача бу ишларни ҳеч ким билган эмас. Тўғриси айтканда, муллабачалар дарс тушуларини билсинлар, хужраю вақфлар билан нима ишлари бор?

Мен: Инсофингизга баалли! Бечора муллабачалар ҳар бор бўлиб, совуқ сув ва қоқ нон билан маъит бур-чинларида кун кечирсинлар-у, сизлар эса уларнинг хужраларида ўтуриб, бечораларнинг вақф пуллари ҳи-собида палов ва кабоб тановул қилсангизлар ва ушбу қўшини сизга аниқлашган кишига «муллабача дарс ўқуши-

ни бигисин, хужраю вақфлар билан нима иши бор?» деб айтсангиз.

Мударрис: Бу сўзингиздан мақсад нима?

Мен: Мақсадим шуки, хужралар муллабаччаларнинг молидирлар, сиз уларни олд-сотдиси билан машғул бўлишингиз шариятдан эмас.

Мударрис: Э... сиз бизни унчалар аҳмоқ деб ўйламанг, хужраларнинг олд-сотдиси ношаръий эканини биз ҳам биламиз.

Мен: Шундай экан, нега уларни ўз мулкчилигига олдантирасиз? Нега бу хужраларни бошқа одамларга сотиб, муллабаччалар учун тегишли вақф пулини уларга бермайсиз?

Мударрис: Биз ҳеч вақт хужраларни олиб-сотгани эмасмиз.

Мен: Вожаб, унда ўн минг, йигирма минг, қирқ минг баҳода сотилаётган бу хужралар кимнинг отасидан қолган мерос экан?

Мударрис: Биз хужраларни сотмаймиз, унинг шотиси ва тоғора³⁷сини сотамиз, ҳолос.

Мен: Марддингу шижоатингизга, толқирлигингизга бағли! Бу иддаонгиз шарият олдига ҳеҳдир. Сиз «шотин ва тоғорани сотамиз», деб айтасиз, тўғри, қозихони васиқаларига шундай ёзасиз. Аслида эса хужрани сотамиз. Васикада шаръий ёзилган сўзлар эса ёлгонлигига қотлаверади. Бунга бир неча сабаб бор: биринчиси, дунёнинг қай бурчига борманг, шоти билан тоғоранинг нархи йигирма тангдан ошмайди. Кейин васиқа қилишдан олдин хужрани бориб кўрасиз, маъқул келса васиқа қиласиз. Иккинчиси, уйингизга бориб, «мен бу гун бир шоти ва тоғорани сотдим», демаясиз, балки «бир хужрани сотдим», дейсиз. Буларнинг ҳар бири шундан далолатки, сиз ҳақиқатан вақфга тегишли хужрани олиб-сотасиз. Ҳийлайи шаръийни қўлгаб, «васиқани шаръий» дейишингизнинг бир пуллик қиймати йўқ. Чунки ислом шарияти ниятни асл деб билади, турин сафсата ва найрангларни кўтармайди.

Мударрис: Ҳийлаи шаръий ишлатибсиз-да!

Мен: Тўғри, сизнинг бу ишнингиз ҳийла ва фирибтарлик, лекин мутлақо шаръий эмас.

Мударрис: Ҳийла ҳам шаръийдир.

Мен: Жим туринг, шариятимиз бундай пайтларда ҳийлаи қабул этмайди, балки кишининг ниятини асл айтибори билан қабул қилади. Мен сизга ўхшаб, томон тараща тушгандай гапурмаيمان. Эмди Куръон, эмди

Келсе сўзлари: Настаъизу биллаҳ: «Ва ин тубуду маффи айрун кум ва туҳфуху йўҳасибукум биҳиллаҳ», яъни келадилар ўз мақсадингизни хоҳ изҳор қилинг, хоҳ пинҳон тутинг, Аллоҳ таоло сизнинг бу мақсадингизга қараб, ҳисоб-китоб қилажак. «Вала йу ахизикум ултаҳу бил-дағни фи айманакум валаким йу ахизукум бима несибат кулубу-кум», яъни «Ўзча муҳожаз³⁸ қилмайди. Сизларни сизнинг тилингиздаги сўзлар туфайли муҳожаз қилади. Худованд сизларни ниятингизга ва қасдингизга кўра муҳожаз қилади». Ҳадиси шарифда, «Ин-нама-льма-лу бин-ниҳйат³⁹ни» ҳам шот эшитгандирсиз? Бу Ҳадиснинг маъниси шуки, ниятсиз амалнинг ҳаргиз фойдаси йўқ. Шундай қилиб, ушбу ояти карима ва Ҳадиси шариф сизнинг мударриининг ботил эканини бизга айтлади. Лекин сиз Бухоро уламоси ислом шариятига эътибор қилмайсиз. Сизнинг бу сўзларингиз ботил эканига бошқа ақлий далилим ҳам бор. Айта-ёки, «Биз хужрани сотмаймиз, балки шоти ва тоғорани сотамиз» деб. Шундай экан, мен сизларга арз қилайкин, биз ҳам сиз билан ишмииз йўқ, (шоти ва тоғорани) олиб-сотаверинг, лекин фақир ва мискин муллабаччаларнинг ҳақлол ва шаръий мулки бўлган хужра ва вақфларни қолдирсангиз ҳамда шоти ва тоғорада-рингизни олиб, бу хужралардан кетсангиз.

Мударрис: Офарин! Билмадикки, жаноблари дунёнинг қайси бурчидан келиб Бухоро уламоларига насухат қилиш ниятида эканлар... Иншооллоҳ, муборақнинг! Бироқ меним ҳам сизга бир насиҳатим бор: сиз бу бефойда масалаларга аралашиб, овра бўлмангиз, Бухоро уламоси ўз ишини сиздан кўра яхшироқ биладилар. Уйку вақти ҳам ўтиб кетди. Меним фойданим берсангиз, кетсам.

Уй эгаси фонусни келтириб берди ва мударрис «Аллоҳта амонат», деб чиқиб кетди. Биз ҳам ухлашга кетдик.

Эрталаб барвақт уйғондим. Бугун моҳи рамазон арафаси эди. Одамлар жуда катта шодлик ва тантана билан ўз дўконларини безатмоқда эдилар. Ҳамма рамазон учун тайёргарлик кўрадди. Биров қайси масжидда хатми Куръон қилсам, деб ўйласа, яна биров қайси масжиднинг хатмисига иқтидо⁴⁰ қилсам экан, деб ўйларди. Шаҳарнинг раста ва бозорлари ажиб бир манзара касб этмиш. Одамлар бу ой ибодат оини билан жуда масрур эдилар. Кеч кириши олдидан янгиликларнинг тепасида ногора, чалғиниб, халқни ра-

Майон киришидан ҳабардор қилди. Ҳақ рамазонини катта байрам деб билади. Тушгача дўкон ва расалар очилмайди. Тушдан сўнг дўкондорлар то намози асрга қадар ўтирадилар. Кейин кўлларига обдаста олиб, ҳавзи Девонбегига бориб намоз ўқийдилар-да, сўнгра ифторлик учун ўз уйларида қайтадилар. Ифтордан кейин яна дўконларига келиб, ярим кечга қадар ўтирадилар. Кечаси ҳамма ёқ чарогон бўлади. Кишилар тул-тул бўлишиб, сайр қиладилар. Ҳамма ерда мисрлик хўм суради. Бироқ шулар қаторида кишининг нафратини кўзгатуви ишлар ҳам содир бўлиб туради. Бу бемазагарчиликларнинг энг каттаси бесоқолдорликдир. Кундузлари ҳавзи Девонбегига атрофида, рас-таю бозорларда мўлабачалар бир бесоқол болани ўртага олиб шўришу¹ гаёқолар кўтаришиб, оламати тулғула соладилар. Айрим пайтлари бесоқол боласи бўлмаган бир туррўх мўлабачалар улар билан юзма-юз келишиб, оқ бўрилардек уларнинг «қуй»ларида ўзларини урадилар. Жуда кўб уруш ва талашлардан сўнг қайси томон устун келса, бесоқолни ўзиники қилиб олиб кетади. Энг ажаблანарлиси шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шопирларини бу ғайри шаръий, ифлос йўлдан қайтармас эдилар, биттаси ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шугулланар эдилар. Шунинг айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг ҳар бир мудариси ва муфтийси ўзининг чиройли бир шопирди билан ишқибозлик қилади ва уларнинг айрим уруғлари Худонинг бандаларидан ҳеч бир уялмай ўзларининг улариди бесоқол асрашади.

Рамазон ойини ўтқариб, ҳайитнинг иккинчи кунини касалланиб, ётиб қолдим. Бутун вужудимни иситма қақшата бошлади. Дўстимга айтдим:

— Менга бир табиб чақириб берсангиз.

Дўстим илтимосимни бажарди. Табиб томиримни ушлаб, деди:

— Бир шишани олиб менинг дўконимга боришсин, бир оз мушк шарбати, кесон арағи ва райхон уруғидан юбораман. Кунинга икки мартадан ичсангиз, иншооллоҳ, тўзалиб кетасиз.

Мен: Тўғри, кўрқмайман, фақат нимадан бемор бўлганимни билишни истар эдим.

Табиб: Терлаб келиб тушингизни елгансиз, сизни совуқ олган.

Ҳақимнинг бу гапидан ҳайратга тушиб, айтдим: — Биродар, биринчидан, мени совуқ олгани йўқ,

биринчидан, совуқ олганининг давоси мушк шарбати ва райхон уруғи эмас, учинчидан, сиз айтган бу дорулар икки юз йил мўқаддам ишлатилган. У даврдан кўнрачча таобот илми анча тараққий этган. Доншманна табиблар янги ва фойдали дорулар ихтиро эткандилар. Сиз бўлсангиз ҳали ҳам беда мушкнинг шарбати ва райхон уруғи деб юрибсиз.

Менинг сўзларимдан табибнинг жаҳли чиқиб кетди: — Сиз таоботдан беҳабар бўлсангиз, касалитиз намоданшдан эмаслигини қардан билгурсиз? Мушк шарбатини икки юз йил аввал касалларга берилишию кўнр янги дору дармонлар кашф этилганини-чи? Бухоро девона ҳам гапурмайдиган сўзлардир.

Мен: Тўғри, менинг айтганларим эмас, балки сизнинг гапингиз девонага хос. Сиз таобот илмининг нузон тараққийсига мункир бўлмоқдасиз. Бундан нима фойда? Бутун фақатгина тиббиёт илми эмас, балки исломнинг барча ишлари ҳам юксалиш томон йўл тутган ва бундан кейин ҳам тараққий қилиши шубҳасиздир.

Табиб: Сўзларингизни эшутиб, кулгим қистаяпти. Тиб илми қарда юксалган? Нера мен бундан беҳабарман?

Мен: Сиз жуда кўб нарсадан беҳабарсиз.

Табиб: Ахир, сиз айтётган «таобот тараққийси» исомининг қайси бурчида содир бўлган?

Мен: Таажжубланман, инсоният тараққийсига қондорар ва юксалиши мунқаррар. Юз йил аввал мамлакатимизнинг қаринда темир йўл, телеграф симлари бор эди. Улуғвор инсооларини-ку, қўя қолайлик. Юз йил аввал мана шу тулуртқи қайси бир бухорий кўрган эди? Бундан аввал сизнинг чолворингиз карбосодан, кўнраччигиз қалами матодан эди. Бутун нафис докандар ва турлича рангин парчаларга етибмиз. Буларнинг барчаси мен даъво қилаётган тараққийнинг наамонидир. Шулар қаторида тиб илми ҳам юксалиб, кўнра бағалд поғоналарга кўтарила борди... «Тиб илмининг тараққийси қайда?» деб сўрайсиз. У ҳамма ерда ва ҳар ким томонидан қабул қилинган, бироқ сиз кўрмайсиз, чунки кўриш ниятида эмассиз. Бу табибнинг ҳатто Бухорода ҳам бор. Ана у мавжуд дўх-тўхона тибобат тараққийсига намунадир.

Табиб менинг сўзларимдан ҳайратда қолиб, сукутга кириди. Сўрадим:

— Жаноблари, таобот илмидан қаерда таҳсил олганлар?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси табибдан дарс олгансиз?

Табиб: Ҳеч кимдан дарс олганим йўқ, ўзум бўл вақтларимда тиб китобларини мутолаа қилиб, табиб бўлганман.

Мен: Биродар, мени кечиринг-у, сиз касалимни тўзата олмайсиз.

Табиб чинқиб кетгач, уй эгасига айтдим:

— Менга яхшироқ табиб топиб, чақириб келсангиз, Дўстим бу талабимни бажо келтирди. Иккинчи табиб, кибор-ҳаво билан келиб, томиримни кўрди. Деди:

— Сиз бир оз кўрқибсиз, мен икки-уч ҳууби муҳинг¹² юбораман, уни ичиб, кейин ўзингизни алас-алас қилдирсангиз, тузалиб кетасиз.

Қўлим қистади, бунга сезирмай сўрадим:

— Ҳаким жаноблари менинг жуда ёмон бир олатим бор: табиб касалим нимаданлигини ва ўзининг дорулари қандай наф беришини исботламагунча, уларни истеъмог қилмайман. Сиздан итмос, айтингчи, кўрқганимни қаердан билдингиз?

Табиб: Иссиғингиз бор.

Мен: Ҳууби муҳингнинг кўрққанларни даволашдаги ўрни нимада?

Табиб: У киши ҳароратини туширади.

Мен: Яхши, касалимни ҳам белгилангиз, дорусини ҳам тайин қилдингиз. Лекин каминанинг феъл-хуви жуда ёмон, табибнинг қайси мадрасада ўқугани ва қайси устоздан таълим олганини билмагунча, унинг дорусини ичолмайман.

Табиб: Ҳо-хо-хо... Хотиржам бўлинг, камина Бухоронинг бош табибиман. Ҳазрати Амир ва дорушифо мадрасасининг таоботи ҳам менинг қўлимдадир. Ҳар йили миллатнинг 12 минг тангани қаердан оласиз?

Мен: Ажаб! Бу 12 минг тангани қаердан оласиз?

Табиб: Дорушифо мадрасасидан.

Мен: Сиз жаноблари, тиб илмининг қаерда таҳсил қилгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси мадрасасида?

Табиб: Бухоро тиб мадрасасига эга эмас.

Мен: Қайси табибдан таълим олгансиз?

Табиб: Мен тиб илмининг ҳеч кимдан ўрганмаганим. Мен: Унда қандай қилиб табиб бўлдингиз?

Табиб: Раҳматли отамиз жуда катта табиб эдилар, унингнинг китоблари менга мерос қолганди. Шундан кейин мен ўқиб амирнинг табиби бўлдим.

Мен: Одам фақат тибиб китобларини ўқиш билан ҳам табиб бўла оладими?

Табиб: Албатта, тиб китобларини узлуксиз мутолаа қилса, бу осондир.

Мен: Йўқ, хато қиласиз, мактаб ўқумасдан туриб табиб бўлиш мумкин эмас. Тараққий этган мамлакатларда ун ил умумий таълим олингандан сўнг, тибибни мактабга кириб беш йил ўқийдилар, шундан кейингина табиб бўладилар. Сиз бўлсангиз, бўш вақтларда отамдан қолган китобларни ўқудим, дейсиз. Сизнинг бу айтганингиз билан табиб бўлиш асло мумкин эмас. Бу масалани бир мисол билан равшан ароз қилсам. Масалан, мен сизга айтсамки, фалон катта йўлга бориб, у йўлдан бошқа бир йўлга ўтиб, бир неча кетим илгарироққа юринг. У ерда қадди баланд, кент мусалли, бугдойранг бир одам ўтирур. Унинг исми билдир. Уни олиб келинг. Сиз аввало минг тарадудга эриштибоҳ билан йўлни йўқотмай, мен айтган ўша ерда бораёсиз. Мен айтган ўша кишини кўрасиз. Лекин сизга кўролмайсизки, уни олдинга олиб келсангиз, биро унинг Зайд эканлигини билмайсиз. Бинобарин, унинг ўзидан «Сиз Зайдми?» деб сўрайсиз. Агар «Ҳа, мен Зайдман» деса, уни олиб келасиз ва агар «Йўқ, мен Зайд эмасман» деса олдинроқ ўтиб, Зайдни қидирсангиз ва, эҳтимол, Зайдни тошугига қадар бошқа бир неча жойда ҳам шу тарада иштибоҳ қиласиз. Энди таобот фани ҳам шу қабилдадир. Тиб китоби сизга айтдики, фалон жойда бир одам фалон шаклда келиб бўлган. У касаллиқнинг номи фалондир. Унинг исми фалон. Лекин ҳеч ким бу қадар билишга қарамайдан, табиб бўлмайди. Аммо тиб мактабининг таълими бу тариқа эмас. У ерда устоз сизга бир кун ушбу китобнинг ўқитилад ва бошқа кун тажриба қилдирад ва, яқин ушбу касаллиқни сизга кўрсатиб айтдики, бу китобда ўқуғанингиз ўша дард будир. Дорисиз—бу ва дорунинг ичилиш тариқи—бу. Сиз ҳам уларни ўз кўзингиз билан кўрасиз ва бошқа бир жойда иштибоҳ қилмайсиз. Табиб бу гапларимни эшитиб, деди:

Жуда яхши, мен сиз айткан табиблардан эмасман!

Мен: Мен ҳам сиз айтган беморлардан эмасман!

Табиб париншон ҳолда чиқиб кетди. Ғамгин тортиб, уй эгасига айтдим:

— Менга ўрис дўхтурни чақирсангиз.

Дўстим ислагимни бажо келтирд.

Бу дўхтур жуда билимдон киши экан, тезда касалимни аниқлади ва яхши дорулар берди. «Икки кундан кейин хабар оламан»,— деб чиқиб кетди. Буюрган до-русини олиб келдилар, нчдм, икки кун нчнда касалим тузалиб, қувватга кирдим, иштаҳам ҳам очилди, бироқ дўстим:

— Бутун дўхтур келмоқчи, бир оз сабр қилсангиз, агар рухсат берса, кейин тановул қиларсиз,— деб монелик кўрсатди.

Дўхтурнинг келишини кутдик. У келиб, аҳволимни кўриб хурсанд бўлди ва деди:

— Бутунлай тузалиб кетибсиз.

Мен: Алҳамдулиллаҳ, тузалдим. Бухоро табибларини кўриб жуда маъюсланган эдим. Чунки шундай катта бир шаҳарда биргина донишманд табибнинг бўлмаслиги катта бир бахтсизлик. Лекин сиз жанобларини кўриб, жуда мамнун бўлдим. Иншооллоҳ, жаноблари Бухоро аҳолисининг сиҳатини асраш бобида кўб хизмат қиларсиз.

Дўхтур: Тўғри, мени Бухоро аҳлига хизмат қилиш учун юборганлар, лекин бунадан нима фойда? Бухорода жуда кўб кишилар борки, мен бир марта ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар.

Мен: Ажабо, бунга сабаб нима?

Дўхтур: Сабаби маълум! Мен кофир, улар эса мусулмон. Кофир дўхтур мусулмон касалларни ўша захотиёқ «ўлдирди».

Мен: Ажабловур эйтиқодга эга эканлар. Бир томондан, табибсизлик, бошқа томондан, доно табибларга эйтиқодсизлик. Ана шу икки нарса Бухорода бирон-бир кишининг соғ қолмаслиги учун етарли омилдир.

Дўхтур: Тўғри, бутун Бухоро мулкида ҳар йили бир марта касал бўлмайдиган одам жуда кам топилади.

Мен: Сиз ҳозир шу мулкнинг расмий дўхтурисиз, бу касаллиқни бартараф қилиш учун нега курашмайсиз?

Дўхтур: Сиз бизнинг мамлакатимиз ва Фарангистоннинг айрим шаҳарларини албатта, кўргансиз. Оврупа хукуматлари ўз халқларининг соғлигини сақлаш учун пул сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хона-

донларидан кўра покнароқ тутадилар, кўйини шаҳар нчнда сўймайдилар, ўлукни шаҳар нчга кўймайдилар, ҳайвонот ахлатини йўл усти ва йўл ёқаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофта юборадилар. Мактабларимизда болаларга соғлиқни муҳофаза қилиш мавзусида дарс ўтилади, донишманд дўхтурлар ҳар куни бу мавзуда тазетларда мақолалар ёзиб, саломатлик қондаларини элта тушунтирадилар. Шунинг учун Оврупа аҳолиси тиббиётнинг айрим қондаларини бир табиб даражасида билгадилар.

Бироқ Туркистон халқлари мутлақо уларга қаршу иш тутмишлар. Буларнинг кўчаларини кўрдингизму? Ҳали ҳам қўйларни шаҳарда сўйиб, уларнинг ахлат ва чиқиндиларини йўл устига ташлайдилар. Ўлукларни шаҳар нчда кўмадилар, айрим кўчаларда эса, фақат ҳайвон ахлатларигина эмас, балки одам нажаси ҳам кўбдир. Буларнинг нчдиган суви икки юз ҳалажой остидан ўтиб, ҳовузаларга тушадир. Мактабларда-ку бир нави, ҳатто мадрасаларда ҳам соғлиқни сақлаш борасида бир калима сўз эшитмайсиз. Шунга қарамай, бу кишилар мен бир марта ўтган кўчадан ўтмайдилар. Барча айтканларимни шариятта қаршу деб тақини қилдилар. Гапимга ким тарафдорлик билдирса, кофир деб эълон қилдилар. Ҳатто бунадан бир неча йил муқаддам амир менинг маслаҳатим билан кўчаларни сўпуришни амр эткан эди. Бухоро аҳли сиқилиб: «Бу кофир кўча сўпуришни расм қилиб, Бухородан хайр-баракани кўтарди»,— деб гап қилишди.

Мен: Ҳўб, фараз қилайлик, Бухоро аҳли сиқинг сўзларингизни қабул қилди, деб, ўшанда Бухорода касаллиқни олдини олиш учун қандай чора кўра эдингиз?

Дўхтур: Албатта, Бухорода бу иш осон кечмас, ammo мақсадга эришиш учун бир оз ташаббус етарлидир. Бухоро дўхтурлар хизматига жуда муҳтож. Биринчидан, шаҳардан ташқари жойларда дўхтурлар йўқ. Қарши, Шаҳрисабз, Ҳисор, Қўтоб каби туманларда ҳатто дўхтур номини эшитмаган одамлар бор. Қайси томонга борманг, тажрибакор биби арбобдан бошқа бирор ҳаким ва фалончи аттордан бошқани кўра олмайсиз. Бухоронинг нчнда ҳам шундай одамлар борки, безаяк титроғини даволаш учун, касалнинг устига эшак тўқимини кўйиб, устига ўтириб, «иш-ш-ш»

дейдилар. Кейин бу ерда икки-уч дўхтур ҳам бухоро-
лилардан эмаслар. Шунинг учун бухорилилар дўхтур-
га эга эмаслар, деб қатъий айта бўлар*.

Аввалдан, Бухорода дўхтурлар сонини кўпайтириш
лозим. Бу масъалани ҳаг қилишнинг йўли шундаки,
бухорилиларнинг ўзлари ўз дўхтурларини тарбиялаб
стиштиришлари лозим. Чунки бошқа мамлакатларнинг
дўхтурлари донишманд ва қудратли бўлганларича,
арзimas пул учун Бухорога келмайдилар. Агар кўб
пул берсалар, келадилар. Бироқ Бухоро ҳукумати
бунчалик пул беришга рози бўлмайди. Шунинг учун
ҳам бухорилиларнинг ўзларидан дўхтурлар тайёрлаш
лозимдир. Яна бир масъала шундаки, Бухоро ҳукума-
ти йирик мадрасалардан бирини тибобет мадрасасига
айлантирсин ва бу даргоҳга дўно дўхтурлардан бирини
мударрис қилиб тайинласин. Петербург ва Фарангис-
тоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимлар-
ни таклиф этсинлар. Бошқа жихатдан Бухоронинг ўт-
кир зехнли ёш йигитларини Оврўпага юбориб, тиб
илмини ўқутсинлар. Бухоронинг хазинаси ҳар йили бир
неча илм толибларини Оврўпага юбориб ўқитишга
қодир эмас, дейишлари мумкин. Майли, Бухоро ҳуку-
мати талабаларнинг ҳарж-масрафини⁴³ ўзидан берма-
син. Бу ерда Дорүшшифо номли мадраса бор бўлиб,
унинг йиллик вақфи қирқ минг таңга, бу олти минг
сўм демакдир. Бир илм толибининг Петербургда ёки
Оврўпанинг бошқа шаҳарларида таҳсил олиши учун
беш юз сўм етарлидир. Агар Бухоро ҳукумати олти
минг сўмлик вақф пулидан беш минг сўминини шу
йўлда сарфласа, ун толибни Петербургда юбориб,
тиб илми бўйича таҳсил куришига имкон яратадил.
Тўрт йилдан кейин бу толиблар Бухорога қайтадилар
ва тиб мадрасасида оврупадилар ўрнида муаллим
бўладилар. Кейин эса яна ун толибни таҳсилга юбо-
радилар. Шу тариқа Бухоро тибобий мадрасата эга
бўлади, қанча табиб керак бўлса, шунча етказиб ола-
ди. Лекин бу тапларни эшитгучи қудок қани, эъти-
бор билан қаровчи кўз қани?

Мен: Жуда яхши, сизнинг бу мулоҳазаларингиз мақ-
бул, бироқ нега Бухоро халқига бунни тушунтирмай-
сиз?

* Бу саяҳат дўхтур Собир Мирзо Хўруф жанобларининг
Бухорога келишларидан аввал бўлиб ўткан ҳамда исми зикр
этилган зот ёдга олишга лойиқ ва эътибор, ифтихорга сазовор-
дир (Абдул-Рауф).

Дўхтур: Айтим-ку, «бу тапларни эштадиган қудок
қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?» деб.

Мен: Ахир, нега қабул қилишмайди?

Дўхтур: Айтишларича, бу шариятта хилоф эмиш.

Мен: Унда Бухоро ҳукуматига айтинг.

Дўхтур: Шариятта қаршү ишни қандай қилиб ҳу-
куматга тушунтираман?

Мен: Менимча, сиз англатган фикрларнинг бирор-

таси ҳам шариятта хилоф эмас.

Менинг бу сўзларимдан ҳайратга қолган дўхтур:

— Сиз мусулмонмисиз?

Мен: Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман.

Дўхтур: Ишончим комилки, ҳозир бутун Бухорода
менинг сўзларимни шаръий деб биладиган бирор бир
киши топилмаса керак. Сиз нега бундай дейсиз?

Мен: Таажжубланманг, айтканларингизнинг бирор-
таси ҳам шариятта қаршү эмас. Изоҳлаб берайми: би-
ринчидан, сиз Оврўпанинг кўча ва шаҳарлари покиза-
литини махтаб, мусулмон шаҳарлари ва йўлларидати
тартибсизликдан ногидингиз. Қаранг, Пайғамбаримиз
саллаллоҳи алайҳи вассаллам шаҳар ва кўчаларнинг
покизалиги ҳақида нима деганлар: «Абну маса жи-
дакум жамман вабну мадинакум мушаррафатан», яъни
«масжидларингизни содда, безағу жим-жимасиз бино
қилинлар, шаҳарларни эса шарафли ва зийнатли қи-
либ куринглар, кўчаларни покиза ва тароватли тути-
лар». «Тайибу сахатакум фанна антанассахати са-
хату-йаху», зеро: «Кўчаларнинг энг бадбўйи яхудий
кўчаларидир». «Иналлоҳа таййибун йухибут-тоййи-
ба, назифун йухибун-назафата, каримун йухибут-
карима, жавадун йухибут жуъда, фаназзифу афний
атакум», яъни «Худованд таййибдир⁴⁴, тайбни яхши
кўради; назифдир⁴⁵, покизаликни севди; каримдир,
карами кенгликни ёқтиради; жаводдир⁴⁶, саҳиҳликни⁴⁷
хуш кўради. Шунинг учун уйингизнинг атрофини покиза
тутишлар ва яхудийлар каби бўлманглар». Пайғамба-
римиз булар билан қаноатланмай, биз мусулмонлар-
нинг ҳар биримизни ҳам покиза бўлишга ундаганлар.
Масалан, шундай буюрадилар: «Анназафату шарул-
ийман», яъни «Покизалик иймоннинг бўлагидир». «Ту-
ҳаллигу фаннаҳу назафатун тадү илаг-иймани, вал-
ийману маъа соҳибихи фид-жаннат», яъни «Ҳилал қи-
линглар⁴⁸, зеро ҳилалланмак покизалиқдир ва покиза-
лик сизни иймонга даъват қилади ва иймон ўз соҳи-
бинин жаннатга етаклайди». «Лавла анмашикқоъада

уммати лаамартурум биссваки ваттибичинда кулли сагатин», яъни «Агар мушкул бўлмаса, мен умматларимга таҳорат пайтида тишларини ҳилдлаш ва мисвок ишлатишларини ҳамда намоз олдидан хушбўй ҳид таратувчи нарсалар суртишларини буюрар эдим».

Шундай қилиб, сизнинг маломатингиз ва мисолларингизнинг нишонига тушган муслмонлар ирзиги умматлар бўлиб, бундан бир минг уч юз йил муқаддам уларнинг покнза бўлишларига амр этилган эди. Бироқ, бу бечоралар нима қилсинларки, улар исломнинг ҳақиқатидан огоҳ эмаслар. Қуръони каримнинг бирор оятини ёки Пайғамбарнинг ҳадисини тўғри ўқуб, маънисини тушутириб берадиган одамнинг ўзи йўқ (бу ўлкада).

Эмди табобат масаласига келсак, қурайликчи, Пайғамбаримиз бу ҳақда нима деган эканлар: «Тадаву йа ибадаллоҳи фаналлоҳа лам йазоъ даъан илла вазоълаҳу даъъан», яъни «Эй худонинг бандалари, бегоб бўлсангиз даволанингиз, чунки Худованд бирор касаллиқни бермаганки, унинг давосини ҳам яратмаган бўлсин».

Бухоро мадрасаларидан бирини тиббий мадрасата айлантириш, сизни унга мудир қилиб тайинлаш, Оврупадан муаллимлар олиб келиш ва ҳар йили бир неча истеъдодли ёш йигитларни тиббий таълим олиш учун Ўрусияга юбориш — уларнинг бирортаси шариятимизга ҳилоф ишлар эмас. Зеро, оламнинг фахри бўлмиш Алайҳиссалавату вассалтам буюрганларки: «Утлубул илма ва лав биссини», яъни «Илм агар Чинда бўлса ҳам уни тилаб ўргангиз». Ана шу ҳадиси шариф мазмунига диққат қилайлик. Пайғамбаримизнинг Чинни мисол келтиришларидан мақсадлари, албатта, фикҳ ва тафсиригизнинг ўраниш эмас, чунки Чин кофиристондир. Бу ҳадисда тилга олинган илм дунёвий илм, яъни тиб ва санъатдир. Маълум бўлдики, дунёвий илмларни файридинлардан ўрганиш ҳам бизнинг шариятимизга шойеъдир.

Бундан ташқари, ана бир ҳадис борки: «Ал-ҳикмату заллатул-муъминин йаъхузуҳа айна важада ҳа», яъни «Ҳикмат муъминларнинг (гўё) йўқотган нарасидирки, уни қаерда топса, (дарҳол) олади». Ва «Хузайн-хикмата вада йазурука мин айни виъъан ҳарожат», яъни «Ҳикматни олдинглар, у қайси манбадан чиқмасин, сизга зарар қилмас». Расули алайҳиссаломнинг

ушбу ҳадислари шундан даволат берадиги, сўзларингиз шаръи шарифа мутлақо ҳилоф эмас.

Эмди ислом тарихига бир назар соласак: исломнинг уллуф вакиллари жуда кўб насроний ва мажусий табигларга пул бериб, ўзларининг сиҳатларини яхшилашлар, уларнинг айримларини ўзларининг хос табиблари қилиб ва айримларини эса, ўз даврларида тиббиёт муаллими қилиб белгиланганлар.

Халифа Мансур⁵⁰ аббосийларнинг иккинчи халифаси бўлиб, Журжис бинни Бахъашу⁵¹ исмли бир насроний табибни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган эди. Халифа Хорун ар-Рашид⁵² аббосий ҳам Моикко⁵³ исмли бир мажусийни ва юқорида зикр этилган Бахъашу⁵⁴нинг ўғлини ўзининг шахсий табиби этиб тайинлаган. Юқорида номлари зикр этилмиш табиблардан ташқари жуда кўб насронийлар ҳам аббосий халифалар томонидан мансаб ва давлатга эга бўлиб, наззату шароф кўрганлар. Аббосий халифалар юнон китобларини араб тилига таржима қилириб, Бағдод мадрасаларида нашр этар эдилар. Мен эмди юнон китобларини Бағдод халифалари насроний табибларига буюриб таржима қилдирганликларини сизга араз қилсам: «Китоб ул-каср»⁵⁴, «Китоб тақадимат ул-маърифат»⁵⁵, «Китоб ул-ахлот»⁵⁶, «Китоб қотийтийун»⁵⁷, «Ал-маъу вал-ҳаво»⁵⁸, «Табиат ул-инсон»⁵⁹.

Бу китобларнинг муаллифи Буқротидир⁶⁰.

Яна насроний Хунайн аббосий халифаси Маъмун⁶¹ буйруғи билан таржима қилганлар: «Китоб ул-фарқ»⁶², «Китоб ул-мавлуду лисабавати ашхур»⁶³, «Китоб ул-мизож»⁶⁴, «Китоб ридоъ ул-нафс»⁶⁵, «Китоб ул-набз»⁶⁶, «Китоб уз-зубул»⁶⁷, «Китоб шифо ул-амроз»⁶⁸, «Китоб кафйу ағзия»⁶⁹, «Китоб ул-илали вал-амроз»⁷⁰, «Китоб ул-тадбир ул-мулассаф»⁷¹, «Китоб ул-ҳимоят»⁷², «Китоб Букрот фи амроз ул-ҳодат»⁷³, «Китоб ул-буҳрон»⁷⁴, «Китоб рон»⁷⁵, «Китоб Букрот ила Таросибулус»⁷⁶, «Китоб ул-илали савт»⁷⁷, «Китоб ул-табиби вал-файласуф»⁷⁸, «Китоб ул-ҳаракот ул-мажхула»⁸⁰, «Китоб ус-саҳийя»⁸¹, «Китоб ус-суъул мизож»⁸², «Китоб ул-меҳнат ул-табиб»⁸³, «Китоб ул-адвийят ул-муфрада»⁸⁴, «Китоб ул-Афлотун фи Таймавус»⁸⁵.

Бу китобларнинг муаллифи юнонли Жолинуслир⁸⁶, Халифа Маъмун аббосий топириғи билан Хунайн номли насроний араб тилига ўтирган.

«Китоб таъриф ул-ила»⁸⁷, «Китоб набз ул-кабир»⁸⁸,

«Китоб тадбир ул-исхунья»⁸⁹, «Китоб хийлат ул бурън»⁹⁰, «Китоб ут ташрих ул-кабир»⁹¹, «Китоб нахлоф ут-ташрих»⁹², «Китоб ут-ташрих ил-хайван ил-хайн»⁹³, «Китоб ут-ташрих ил-хайван ил-майити»⁹⁴, «Илми Букрот фит-ташрих»⁹⁵, «Ал-ҳожату илан-наба»⁹⁶, «Улуми Арасту»⁹⁷, «Ташрих ур-рахмн»⁹⁸, «Ороу Булрот ва Афлотун»⁹⁹, «Ал-одот»¹⁰⁰, «Ҳисб ул-бадан»¹⁰¹, «Ал-мани»¹⁰², «Маноеф ул-авзо»¹⁰³, «Таркиб ул-вавийн»¹⁰⁴, «Ал-хуссу ила илм ут-тиб»¹⁰⁵, «Кавий ул-нафис ва мизаж ул-бадан»¹⁰⁶.

Ушбу китобларнинг муаллифи ҳам юнонли Жолдир нусдир. Жубайш исмли насроний табиб Халифа Мансур топириғи билан араб тилига таржима қилган «Харакот ус-садр»¹⁰⁷, «Илаг ул-нафс»¹⁰⁸, «Харакот ул-азал»¹⁰⁹, «Ал-имтилоъ»¹¹⁰, «Ал-мирату вас-синодо»¹¹¹.

Ушбу китоблар муаллифи ҳам Жолдир нусдир. Мансур фон¹¹² исмли насроний табиб аббосий халифа Муътаваккил буйруғига биноан араб тилига таржима қилган.

«Сасараду фит-тиб»¹¹³, «Акокир ул-ҳинд»¹¹⁴, «Нотинкор ул-жоме»¹¹⁵, «Сафват ул-нуҳх»¹¹⁶.

Ушбу китобларни Моико исмли мажусий табиб Халифа Хоруи ар-Рашид топириғига биноан ҳинд тилидан араб тилига таржима қилган.

Шундай қилиб, аббосий халифалари даврида ҳам та энг чанқоқ олимлар ва фоқиҳлар яшган бўлиб ҳам, жуда кўб табибларга ва ғайри дин фозилларига пул ва мансаб бериб, юнон ва ҳинд илмидаги ютуқларни араб тилига таржима қилиб, Бағдод мадрисларида ўқутганлар. Ҳатто Халифа Абду Жаффар Мансур аббосий (Имом Аъзам унинг замонида ўткан) насроний Жўржис бинни Бахтйашуни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган ҳамда Халифа Хоруи ар-Рашид (Имом Абду Юсуф унинг қозиси эди) насроний Бахтйашу бинни Жўржисни Бағдоднинг бош табиби ва мажусий Монконни ўзининг хос табиби қилиб тайинлаган эди. Булар ҳам далилдирки, агар бисмусулмонлар, бутун ҳам тибб илмининг таҳсили учун Оврупага илм толибларини юборсак ва у ердаги илмни шиманд табибларни чақириб, мадрасаларимизда муаллим қилиб тайинласак, бизнинг бу ишмиз шаритатга хилоф бўлмайди. Бухоро ҳукумати ишбилармон ва доно одамларга эга бўлиши лозим. Сиз бу фикрларга айтинг, умид қиламизки, қабул қиларлар.

Дўхтур менинг бу сўзларимдан мамнун бўлиб, булар руҳсат олиб чиқиб кетди.

Нутуқидай тузалганимдан кейин, яна бир неча кун Бухорода бўлиб, кейин саяҳатга чиқиб режасини тузди. Унинг этаси Бухоронинг мўътабар кишилари номидан катта шахарларнинг қозиси ва ҳокимлари номидан мактублар олиб берди. Менга ёрдам бериш учун бир муллабааччани ҳам кўшиб кўйдим. Эрталаб Бухоронинг бир аравасига миниб, йўлга тушдим. Намозни аср пайтида кўзланган манзилга етдик. Бу ушбулик обод жой эмас, икки-уч баққолчилик дўконлари бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Уша дўконларнинг бирини тўхтадик. Баққол юкларимизни олиб, қорайиб кетган бир айвон остига туширдим. Етиш учун жой эдилардики. Таҳорат олиб намоз ўқудик. Сўнг атрофни айланишга киришдик. Бироқ қандай атроф дент? Икки-уч дўконнинг нарёни қип-қизил даст-биёбонлиқда бир томонда мадрасага кўзим тушди, унинг охири афтодаҳол эди. Ичига кириб кўрдим, бу-тундай найроната айланибди. Сўрадим:

Бу мадраса нега бунчалар хароб?

Шеритим: Бу мусофиҳона. Қаранг, тўғрида бир сардоба¹¹⁷ ҳам бор. Дарҳақиқат, рўпарада катта бир тош сардобани ҳам кўрдим.

Буларни ким қурдирган?

Шеритим: Бухоро амirlаридан Абдуллоҳхон¹¹⁸. У катта тобъ бўлган барча қаровсиз йўлларда бир неча мусофиҳона ва сардобалар қурдирган эди, аммо ҳозир кўп туфроққа кўмилиб ётибди.

Шеритим оламнинг тараққиётидан хабарсиз эди. Шеритим учун бу ҳикояни ҳеч қандай маломат ва қаломат, бепарволик билан сўзларди. Бунга эшитиб, катта аччиқдим. Ўзимча дер эдим: оврупаинлар бизлардан келгуси авлодга бир ёдгорлик қолсин деб, ҳар кун бир хайр биносини бунёд этадилар, биз, мусулмонлар эса «келгуси авлодга биздан ёдгорлик қолсин, улар бизнинг номимизни унуттирмасин» деган фикрни ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Устига устак биз акнб савдо шундаки, ота-боболаримиз ва улуғларимиздан қолган ёдгорликларни бузамиз, харобаларга айлантирамиз.

Ким қорайиши билан дўконга қайтдик, чой ичиб, таомлик. Ярим кечада уйғониб, яна аравага миниб, йўлга тушдик. Қисқаси, тўрт кечаю тўрт кунуз қорайганим кейин, Қарши шахрига етдик. Йўлда диққатга

сазавор бирор воқеата дуч келмадик. Фақат ҳар бир манзилда биринчи манзилда кўрган рангиде Абдуллоҳ хонини мусофирхона ва сардобаси учура, улар бу зилган ва нураган ҳолда эди.

Биз Қарши қозисининг уйига кўчидик. Бухорода олиб келган хатимизни қозининг одамига топширдик. Бизни бир уйга олиб кирдилар. Кечани шу ҳолатда ўтқардик. Эрталаб қуёш чиққандан сўнг, қозининг эшерега бордик. У киши илтифот қилдилар. Бир ой ўттириб, сўнгра айганишга чиқдик. Бу шаҳарда бир ҳафта давомиде яшадик. Бу етти кун ичиде ушбу шаҳарда кўрганларимининг тафсилтини араз қилмади.

Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидан биринчиди. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагидеки эди. Бироқ темир йўл бўлмагани учун, савдо анча орқада қолди. Илму маориф ҳам анқонинг уруғи. Кичлик ҳатто зарурий хат-саводдан ҳам маҳрум. Соноат ва ҳунармандчилик пойтахт санатидан яхшироқ. Халқни обдеста ясаш ва гилам тўқишда жуда моҳир айниқса, алача тўқишда тенги йўқ. Аммо, таассуфки, ушбу нарсаларнинг ҳаммасини эскича усулда тайёрлайдилар, яъни қорхоналарнинг ҳаммасиде қўл меҳнати устун. Машина билан ишловчи қорхоналарга анча эмаслар ва уни яратиш ҳаёлларига ҳам келмайдик.

Қўнларнинг бириде қозн мулозимларидан бири билан бирга машҳур алача тўқувчи устанинг уйига бордик. Шунда сўрадик:

— Сизнинг қорхонангиз Қарши шаҳрининг бошқа қорхоналаридан катта, сизнинг алачангиз бошқа алачалардан нозук ва нафисроқдир. Ўрисларнинг ила матолари нозик ва чиройли, аммо пишқилик ва чидангликдан маҳрум. Сизнинг алачаларингиз эса, ҳам нозик, ҳам чидамли экан. Бу хусусда бир ҳикоя эшитгандим. У ажиб ҳикояни сўзлаб берсам: Бухорода жигларидан бири бир кийимлик алачангизни ҳада этиб, учун Мадина мунавварата олиб борган. Аммо (онда мадним нима сабабдан) алачангизни қайтариб Бухорога олиб келмоқчи бўлган. Ҳаждан қайтаётиб, Олос шаҳрига етиши билан, Россия божхонасининг маълумлари уша сизнинг алачангизни Фарангистон моли тўмон қилиб ундан бож талаб қилганлар. Бечора ҳови бож товуши билан «бу алача Бухоронинг маҳсулидир, деб фарё қилса ҳам, божхонадагилар: «Ҳали Бухорода бу даражадаги молини тўқийдиган фабрика йўқлиган эмас. Сен бунни Истанбулдан сотиб олгансан»,

деди ва берганлар. Бечора ҳови номлож, бир неча кун бож пули бериб, ўз алачасини қайтариб олган эди. Бечора беринг-а, бунда айб Россия божхонасининг маълумларида эмас, балки сизнинг тўқиган молинингдир. У бир қараганда Фарангистон молинингдир, бундан чидамлиликда ундан ҳам устундир.

Мен эгаси бу сўзларимдан мамнун бўлди. Шу вақт дастурхон ёздилар, чой ичиб, яна суҳбатга тушдик.

Ҳақиқатан ҳам Қарши аҳли алача тўқишда жуда ҳам ҳунарманд. Бугунги кунда бу муборақ хушбӯри билан анча фойда ҳам кўрадиларлар. Бироқ, кўн қисбининг келажаги ҳақида сиз жанобингизнинг фикрлари қандай?

— Кўн дастурхон соҳиб сўзларимни тушунмай, менга ҳайрат билан қаради. Фикримни очқроқ баён қилдим.

Қарши ҳунармандларининг ушбу ишлари яна бундан анки йил шундай ривожланиш даражасида қолганини де бўлмас?

Уста бу сафар менинг фикримни тушунди, бироқ бундан саноат бугунга қадар унинг ҳаёлига ҳам келмаётган эди, у яна ҳайратланиб, ҳеч нима демеди. Сўзимни қайтардим:

Ҳурматли уста, Оврўпа халқларин, агар бирор кунга кўн урсалар, шу ишларнинг ўн йил, йигирма йил, қатъи юз-якки юз йил кейинги ривожини кўзда тутидилар. Сиз — Қарши халқи ҳам жуда юксак ҳунардор эгасиз. Ана шу ҳунарларингизни келгуси тақдирингиз ҳеч ўйламайсизларми?

Уста: Бизнинг ҳунаримиз бундан бир неча йиллар аввал ҳам яхши эди. Ҳозир ҳам ёмон эмас. Бироқ, келгусида нима бўлишини худо билди.

Мен: Тўғри, аммо сиз ана шу ҳунарингизнинг яна бундан давом этиши учун бирор бир ҳаракат қилия-ми?

Уста: Ҳозир ишимиз яхши, ўн йил кейин ким тири-лиши билан?

Мен: Ҳўб, ҳозир тирик қилиш эҳтимоли ҳам бор, лекин неча энди уша кўннинг рамининг ҳозирдан емал-маси фарқ қилайлик, умрингиз охирига кетмоқда, кўн фарши ва набираларингиз нима билан шугул-ланишадир. Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр қилишини унутманг, чунки ҳар бир кишининг ҳаёти ва мининг келажаги билан боғлиқ. Эртани ўйлаш

олам ободлигининг боисидир. Токир сафар машаққатларини чекар экан, мол-дунёсининг бутунгидан куброқ бўлишини, мулла хужранинг қоронғу бир бурчатида ўта оқ ҳолда ўтқарар экан, келаси йил мударис бўлишини, ҳоким, халқ қонини сўраётиб, эртата вазирилик лавозимига кўтарилишини истайди. Подшоҳ эса эртага бир мулкнинг хутбасига номини қўшиб ўқилишни ўйлаб, юз минг аскарнинг ўлимига рози бўлади. Шундай қилиб, минг йиллардан бери давом этиб келаётган ва бундан кейин ҳам давом этадиган бу ишларнинг бариси истиқбол ишқиди, яъни келаси замон учун амалга оширилади. Бутун оламда ўтмиш учун қадим қўйган бирор кимса йўқдир.

Менинг сўзларим устага маъқул тушди. Яна фикримни давом эттирдим:

— Моёмоки, сўзларимни қабул қилган экансиз, келинг, касбингизнинг келажаги ҳақида фикрлашиб олайлик. Бундан юз йил аввал Бухоро аҳлининг тўни ва кўйлаги нимадан тайёрланганлигини биласизми?

Уста: Қалами ва карбосдан.

Мен: Салгалари-чи?

Уста: Фиждувон докисидан.

Мен: Овқатларини қандай идишта солиб тановул қилар эдилар?

Уста: Софол тобоқларда.

Мен: Ана шу карбос, қалами, софол тобоқ ва Фиждувоннинг докисидан ким тайёрлаб берад эди?

Уста: Бухоролиларнинг ўзлари.

Мен: Буларнинг ишлари қўл билан бажарилаармиди ёки машинадами?

Уста: Қўлда.

Мен: Кўрингизми, ўша вақтлар туркистонлилар ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма молларни ўзлари тайёрлардилар, яъни пулни чўнтакларидан чиқариб, қайтиб ана чўнтакларига солар эдилар. Бирор бир чакани бегона фабрикаларга бермаганлар. Аммо Оврўппа фабрикалари бирин-кетин нозик суруф, ҳарир докисидан ва чиройли тулли чинни тобоқлар ишлаб чиқариб, Туркистон ерларини тўлдирдилар. Аҳоли, албатта, бу жиғили молларни ёқтирди ва бошқа миллий ашёларга эътибор бермай қўйди. Оқибатда дока ва карбос тўқувчи дўконлар ва тобоқ ишлаб чиқарувчи корхоналар ёпилди, уларнинг эгалари истар-истамас ҳаммоллик билан машғул бўлдилар ёки бировлар эшикида хизматкор бўлиб, оқибатда ҳасрат ва надомат билан

дунёдан кўз юмдилар. Агар улар ҳам сизга ўхшаб «ўн йилдан кейин ким тиригу ким ўлик», деб ўтирма-салар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва софол исовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда қисқа вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта мазинлар ва йирик мармар биноларга айлантирар эдилар. Фақат ўзларининггина эмас, балки бутун туркистонлиларни ҳам бахт ва саодатли қилар эдилар. Чунки бечора халқнинг чўнтагидан чиққан ва бегона фабрикалар ҳамёнига кирган пулларнинг ҳаммаси туркистонлиларнинг ўзларига қолар эди. Эмди қўрайлик-чи, сизнинг ишингизнинг келажаги ҳам шундаймикан ёки йўқми?

Сиз, масалан, бир кийимли илги алачага ўн беш танга сарфлаб, йигирма тангага сотасиз ва беш танга фойда кўрасиз. Аммо фабрикалар алача тўқиб ишита қўл урсатар, худди сизникидек алачани ўн танга билан фабрикадан чиқариб, ўн беш тангага сотадилар. У вақтда ҳеч ким йигирма танга бериб, сизнинг алачангизни олмайди. Кейин сиз ҳам алачангизни ўн беш тангага сотасиз. Улар сизнинг бу ишингизни кўрач, ўзларининг молларини саккиз тангага сотишадилар ва икки танга зарарни (уч кунгача) ўзларига раво кўришади. Ана шунда сиз ва ҳамкасбларингиз ҳам ноллож ўзларингизнинг алачаларингизни саккиз тангадан сотиб, жуда катта зарар кўриб, ҳовли ва дўконларингизни сотиб, шу зарарни қоплайсиз. Бечорахалқ илгита кирасиз. Бутун Туркистоннинг барча алача тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлганларидан сўнг, фабрикалар ўз алачаларининг нархини аста-секинлик билан йигирма-йигирма беш тангага кўтаришадилар ва туркистонлиларнинг даста-даста пулларини ўз ҳамёнларига урадилар. Мен шундай хулосага келимки, агар туркистонли хунарманлар оврупаликлар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди. Шунинг учун умид қилардимки, менинг сўзларимни инobatга олсангиз, чунки иш танаазулга юз тутганидан сўнг, пушаймон бўлишининг фойдаси йўқ.

Сўзини шу ерта етқариб, устадан жавоб сўраб, ташқариға чиқдим. Эмди ўз мақсадим баёнига қайтсам. Ушбу шахарнинг экин-тигини ҳам яхшидир. Қаршининг тамаки, арпа ва бўғдойи бисёр, айниқса, тама-

киси машхур ва кӯбдир. Аммо шунинг эътирофи қиламанки, Қаршин халқини ерларнинг ҳосили бериши даража-сида меҳнат қилмайдилар, яъни ерларнинг имкони янча ҳосил ололмайдилар. Фақат Қаршига эса баъзи бутун Бухоро ўлкаси бутун шу ҳолдадир. Менинг қарашларим ва кузатишимга кўра, бу халқнинг деҳқончилига рағбатсизлигининг сабаби уч нарсадандир. Бу масъала амлоқдорларнинг ишлари билан боғлиқ бўлиб, унинг тафсилоти узун ва бу китобда сиймас. Шундай бўлса ҳам амлоқдорларнинг аҳволини қисқа баён этишни лозим кўраман.

Биринчидан, Бухоронинг амлоқдорлари ҳукуматнинг ҳақини деҳқон ҳосилига қараб тахминан оладилар. Масалан, фалон деҳқоннинг бир хирмон бутуни бор. Амлоқдор ўзининг истагига кўра ушбу бутуннинг миқдорини чамалаб, подшоҳлик ҳақини таъин этади. Амлоқдорлар ҳукумат томонидан ҳаққулаҳкамат олмайдилар, балки ўзларининг бутун ҳарж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундирадилар. Шунингдек, амлоқдорлик жазога мустаҳқик эмас. Масалан, амлоқдорлар деҳқоннинг хирмонини инсофсизлик билан чамаласалар, подшоҳнинг ҳақини халққа ва халқнинг ҳақини подшоҳга ўтқарсалар ҳам, жазога тор тилмайдилар. Шунинг учун улар раият ҳақига кўлларида нима келса, шу даража хиенат қила бериладилар.

Иккинчидан, масъала деҳқоннинг ўзига ҳам борилади. Деҳқончилик асбоблари ва экин-тўқини усуллари ҳали ҳам Ҳазрат Одам Ато деҳқончилигини фарқ қилмайдилар. Масалан, Оврута мамлакатлари ўзининг йирик шаҳарларида деҳқончилик мактаблари очгандилар. Ўз фарзандларини шу мактабга киритиб, қишлоқ хўжалигига оид фанлардан таҳсил оладилар. Бу мулкнинг деҳқонлари эса «деҳқончилик мактабидан» таҳсил толушчани тушларида ҳам кўрмагандилар. Оврута ҳокимлари ерта қувват бахш этадиган ҳайратланарлиқ дорулар ишлаб чиқаргандилар. Бухоро деҳқонлари эса ерларига қувват бериш учун энг аввало битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб олишга мажбурдилар. Кейин эса шаҳар ичига келиб, ҳар кунги одамлар оғзи хонасидаги ахлатни ўша арава ва эшакларга ортиб, далага олиб кетадилар, тўғлайдилар, тупроққа соядилар. Зарур бўлган тақдирда, бу ифлос нарсаларнинг қопини бир таноб ерта тўқадилар. Оврута деҳқонлари ерни шудгорлаш учун машиналарга эгадилар.

Бу машиналар бир кунда бир неча таноб ерни қайта қулатишга эга. Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита хўкзини анча қиммат нархда сотиб олишди, кейин йил бўйи ер учун кунига ўн таноб ер сарфлаб, уларни асрайдилар ва баҳор кунларининг бошланishiда катта машаққат билан бир таноб ерни қулаб шудтор қиладилар.

Фарангистон деҳқонлари бугун йилнинг учун айланиб машина ясаб олишган. Бухоро деҳқонлари эса, бу ишни бажариш учун, бир неча хўкзи, эшакка муҳтождилар. Шунинг учун ҳам бухоронилар ердан унмалар фойдаланишолмайдилар. Бухоро донишмандлари бу ҳақда деҳқонларни гуноҳсиз билди: «Асли гуноҳ бизнинг катталаримизда, буларни ҳалигача тўғри йўлга билишмагандилар», — дейдилар. Мен ҳам бу фикрга қисман қўшилиман, аммо бу билан қаноатланомай, гуноҳнинг бир қисmini деҳқонларнинг бўйига қўяман, яъни ушбу сўзлар тушунтирилган тақдирда ҳам, улар қайта қилмайдилар. Масалан, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам бир неча кишига Фарангистондаги зироатчиликнинг афд-йўриғини тушунтирдим, аммо улар «сиз жаннатдаги деҳқончилик ҳақида сўзламоқдасиз», деб кулдилар.

Учинчи сабаб қозиларнинг хатин-ҳаракатидир. Энг аввало Бухоро қозилари маҳкамаси ҳақида қисқачина ахборот қилсам. Бухорога қарашли ҳар бир вилоятнинг ўз қозиси бор. Улар амир томонидан тайинланиб, асл вилоятлари шарият ҳукмини жорий этишди. Қозилар вилоятларида ўзларига тобеъ бўлган ноибларни тайин қиладилар. Бу ноиблар шарият ҳукмининг «амалга оширилиши»ни назорат қиладилар. Лекин уларнинг қарори зарурий хат-саволдан маҳрумдилар. Бу қозиларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз мулозимга ва бир неча бош молга эгадилар. Уларнинг ана шу мол-мулк ва даромдлари муҳрхонанинг пули ва хизмат ҳақлари томонидан кўлга кириши лозим. Бошқача айтганда, ушбу пулларнинг ҳаммасини бечора халқ чўнтагидан олишлари керак.

Қаршин қозихонасида ўз кўзим билан кўрган бир нарсани Бухоро қозиларининг муруватсизлигини яққол тасвирлаб бера олади. Ушани араз қилсам. Эрталаб қозини эшон савомидан чиқиб кетаётган эдим, тўсатдан қозинининг эшитидан элликка яқин эркак ва бир юзун шовқин-сурон билан кириб, шарият бўйросининг ичига ўтиришди. Мен ҳам қизиқиб, атайин уларга

йқин бордим ва суҳбатларини диққат билан эшитдим. Хотун турмуш дағилларини келтириб, даъво қилар эди:

— Кеча нон пишираётим, битта нонни тандирдан узиб, суфанинг устига қўйдим. Шу пайт уйдан боламнинг йиғиси эшитилди. Хабар олиш учун борганимда, ўша қолдириб кетган нонини мушук олиб кетибди. Эрим бунни кўриб, мени кўб урушди. Ялғиниб-ёлвордим фойда бермади, эрим тобора жаҳлга миниб, сўзларимга қулоқ солмагудан мени тепа бошлади. Ахир жон ҳовурида қўшнинг ховлисига қочдим ва у ердан акамнинг уйига бордим. Кейин эса сизнинг хизматингизга етиб, арз қилиб, қозининг мулозимини олиб бордим. Мана эмди ўзини олиб келдим.

Қози хотуннинг эрига қараб, деди:

— Нега бу бечора заифани қалтақладинг? Шаҳарни ҳокимсиз билдингми?

У эркак бутунлай муңкир келиб, деди:

— Менинг бу ишдан хабарим йўқ. Хотиним акасининг мен билан душманлиги бор эди. Шунинг учун хотуним менга тухмат қилипти.

Қози ўта ғазаб билан:

— Ёлғон гапирасан. Шуғулданиб юрган ишларининг ҳеч ким билмайди, деб уйлайсанми? Ҳозироқ тирноқларинг остига гаров тикаман, — деди ва ўша заҳотиёқ қамашта ҳукм қилди.

Шу пайт ҳалғи кишининг тарафдорлари баланд овозда унинг бегуноҳлигини исботлашга тирisha бошладилар. Хотун томонидан келганлар эса уларнинг сўзларини инкор қилар эдилар. Хуллас, ҳар иккалага томон орасида ғаъво бошланди, биров бировга қулоқ солмаг эди. Тортиша-тортиша қозихонани тарк қилдилар. Мен уйга қайтаётим бу воқеадан ҳайратланиб, ўз-ўзимча дер эдим: «Хўш, нонни-ку мушук олиб кетибди, эллик киши обора бўлиб, икки фарсаҳ йўлдан бу ерга нега келишди экан?»

Бир оз китоб мутуолаа қилдим. Пешин бўлди, назозни масжидда ўқиб келдим. Овқатланиш вақти ҳам етган эди. Қози мента одам юборди. Бордим. Таомни биргалликда едик. Дастурхонни олдидлар. Шу орада қозихона ховлисида икки киши кўринди. Қози уларни кўриб, мента деди:

— Эрталаб бир-бири билан уришган эр-хотунни кўрганмидингиз?

Мен: Кўрган эдим.

Қози: Бу икковлон уларнинг оқсоқоллари, қани кўрайлик-чи, нима истар эканлар...

Шу вақт иккага оқсоқол эшикдан кириб, салом бердилар. Қози улардан бирига қараб, деди:

— Ҳа, оқсоқол, аҳволларингиз қалай?

Оқсоқол: Дуо қиламан, тақсир. Худо сиз жанобларининг ва махдумжонингиз¹²⁰ умри ва жонига барака ато этсин.

Қози: Бу падарларънат эшак хотунни нега урибди, мамлакатни ҳокимсиз кўрибдими?

Оқсоқол: Балонгизни олай, у бечорада гуноҳ йўқ, хотуннинг ўзи ҳам жуда шаллақин-да.

Қози: Хотун кишининг қўлидан нима ҳам келарди, барча худобехабарлик ва шармандалик ўша эшакнинг ўзидандир, бу заифани кимсасиз гумон қилган. Мен кимсасизларнинг отасиман. Шу бутуноқ жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдираман, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Оқсоқол қозининг бу сўзларидан жуда кўрқиб, деди:

— Тақсиржон, дардингизни олай, қари қўлингизнинг сўзини қабул қилиб, ўша бадабхтнинг гуноҳини кечиринг, хотунни ҳам гуноҳидан кечди.

Қози: Ёлғон сўзлайсиз, хотунни ҳеч вақт унинг гуноҳидан кечмайди.

Оқсоқол: Биз ёлғон гапураётганимиз йўқ, буюринг, хотуннинг ўзини олиб келайлик.

Қози: Олиб келинг.

Оқсоқол чиқиб кетди ва маълум вақт ўтиши билан хотунни тарафдорлари билан бирга бошлаб кириб, бўйро устига ўтиртганиди. Қози хотунга қараб деди:

— Эрингни қамадим. Эртага жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топшурамен.

Бечора хотун қозининг сўзларини эшитиши билан бир сесканиб, йиғлаб, деди:

— Мен эрим номидан тавба қилдим, у бечоранинг гуноҳидан кечинг, худо ҳаққи, бизнинг аҳволимизга раҳм қилинг.

Қози: Эй хотун, эмди бунинг иложи йўқ. Мента қара, эринг сени урдими ёки йўқми? Агар урган бўлса, жазолайман, урматан бўлса, эрингга тухмат қилганинг учун сени жазолайман.

Хотун: Эрим мени урган эди, аммо ҳозир унинг гуноҳидан кечаман, сиз ҳам унинг гуноҳини кечиринг.

Қозн: Тамом... эринг сени уртан экан, мен унн жа золайман. Албатта, эринг сени кимсасиз ва бечора дей билган, эмди қасдинги оламан, токи халойиқ билан ки, мен бу шаҳардаги бечоралар ва кимсасиз кимн ларнинг ҳомийсидирман.

Бечора хотун яна илтижо билан деди:

— Боғаларингизнинг роҳатини кўринг, икки оғ фир¹²¹ фарзандимиз бор. Раҳм қилинг, ахир эримиз инсбатан ҳеч даъвойим йўқ, у бечорани афв этинг.

Қозн: Шариятнинг сағир фарзанд билан иши бун эрингни жазолайман.

Хотун: Ҳозир сиз ўзингизни бечораларнинг ҳомий си дедингиз, азиямас шу ишни деб уйимизни кўлар манг, мени бева, фарзандларимизни етим қолдирман.

Қозн ғазабланиб, мулозимларига буюрди:

— Бу падарналат девонани олиб чиқинг!

Раҳм-шафқатни билмайдиган мулозимлар бечорани мушглаб-тепкилаб қозихонадан олиб чиқиб кетди. Мен ҳам ўз уйимга жўнадим. Бу кеча ўтиб, эртанга намозни ўқиб, бир оз мутолаа билан шугулландим, бироқ фикримни ҳеч йнға олмас эдим. Қозининг олдми келиб, мени чойга таклиф этишини сабрсизлик билан кутар эдим. Мақсадим шу баҳонада ўша кечати маҳ бус эр ва бадабхт хотуннинг тақдиридан хабар топиш эди.

Кўп ўтмай, хабарчи менга қозининг тақинфини ет казди. Худодан рози бўлиб, тезда қозининг уйига етиб бордим. Таом тановули орасида бир оз суҳбат қилдик. Шу пайт кечати икки оқсоқол салом бериб, уйда кириб ўтирдилар. Қозн табасум билан алик олди ва мулозимларидан бирига кечати маҳбусни олиб келишни буюрди.

— Эй худо уртан бадабхт! — деди қозн маҳбусга қараб. — Мен сени етмиш беш дарра урдириб, сарбондикка топишмоқчи эдим, аммо бу сафар ҳам, оқсоқоллар хурмати, гуноҳингдан кечдим.

Оқсоқоллар ҳам, маҳбус ҳам эл дардини ўйлабган бу қози ҳақиқа дуо қилишди. Мен ҳайратдан беда ушлаб, ўзумча дер эдим: «Кечати ўта қаттиққўллик, бутун ўта марҳамат ва мулоимлик кўрсатган қозн эшоннинг ҳаракатлари сабаби не экан?»

Фақат ана шу масъаланинг ҳақиқатига етишни учун қозининг уйидан чиқиб, миззахонага бордим. Қозининг миззахонаси донишманд, киши бўлиб, бача зан туркий, баъзан форсий газетларни ҳам ўқур эди.

Бир бор неча марта ҳамсуҳбат бўлган эдик. Мени кў- риб билган деди:

Мусофир: жаноблари, кўрдингизми, биз қанча- дар бадабхт эканбиз.

Мен: Нимани кўрибман?

Мирза: Ана шу эр ва хотун жанжалини яхшилаб миззахона қилингизми ёки йўқми?

Мен: Ҳа, диққат билан кузатдим. Билдимки, ўша эрини мушук олиб кетибди. Аммо қозининг «мушук қили» қилигизининг сабабини тушунадим.

Мирза: Қолган нонларни ҳам улардан тортиб олиш керак эди.

Мен: Биродар, бу воқеадан жуда ҳайратда қолдим. Нимани ҳақиқати қарда? Қозн эшон биринчи кунни неча қаттиқ туриб олдилар? Бутун нега камоли илти- жо билан маҳбусга жавоб бердилар?

Мирза: Бу кеча намози шомдан кейин ўша икки оқсоқол келиб, шариятпаноҳ жанобларига икки минг раҳм ҳади қилиб, эрининг гуноҳини тилаб олдилар. Кейн эса оқсоқоллар «хурматида» у бечоранинг гу- нудини кечдилар.

Мен: Нима дедисиз? Мушук олиб қочган битта эшонни қиймати икки минг танга... Бунинг маъниси нима?

Мирза: Кошки, бу харажат икки минг танга бўлса неча фақатгина қози жанобларининг улуши шунча.

Мен: Яна қандай харажатлар бўлиши мумкин?

Мирза: Бир ярим минг танга қози мулозимлари, эрини ва ҳокимнинг кишилари ҳамда ўша икки оқсо- қолнинг чўнтақларига кирди.

Мен: Тўғрисишни айтсам, сизнинг бу қиссангиз мени жуда ҳайратга солди. Агар битта нонни ўғирлаган кишининг харажати шунчалик бўлса, катта-катта жаноблар учун қанча тилар экан булар?

Мирза: Ҳайрон бўлсангиз ҳам, бўлмагангиз ҳам — шундай шу. Албатта, катта даъволар катта харажат керакдир.

Мен: Шундай экан, халқнинг аҳволи нима кечади? Мирза: Худо билди.

Шу пайт икки мулозим кириб, суҳбатимизни бў- тиди. Мен чиқиб, ўз уйим томон кетдим. Тушда ҳар қанча олдим бўйича қозининг уйига бордим. Қози келиб, кулиб деди:

Шаҳар ёмаса, дарвешнинг кабоби пишмас. Ўз жанобингизни қандай хурсанд қилишни билмас.

эдик. Яхшики, худо етказди. У хотуннинг нонини мушук олиб қочиб, биз ҳам бир неча тангага эга бўлдик. Ана шу янги овимиздан ўзимнинг ҳаққим ва маҳдумжоннинг улушини олдим. Бу уч юз танга сиз жанобларига қолди. Кам бўлса, кўб ўрнида кўрасиз.

Шу сўзларни айтиб, бир неча ўрис қогоз пулларини олдимга қўйди. Мен уларга қўл тегизмай, дедим:

— Жуда ҳам мамнун бўлдим, аммо бир густоҳлик қилсам! Агар марҳамат қилсангиз арз айтсам.

Қози: Нима густоҳлик?

Мен: Бу хотун ва унинг эри пулни қаердан топшиди экан?

Қози: Хо-хо-хо! Биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ. Отасининг тўридан топсин, бизга нима?

Мен: Афв этасиз, банда бир мусофирман. Бу ишларни билиш мен учун пулдан ҳам муҳимроқдир. Шунинг учун сўрадим.

Қози: Хабарим йўқ, аммо сазангиз ўлмасин, девонбегидан сўраман.

Девонбегидан чақириб сўрадилар. У айтди:

— Эрида пича пул бор экан, етмаганига аёли икки таноб ерини сотиб берди.

Қози менга қараб, деди:

— Тушундингизми?

Мен: Ҳа тушундим, мамнун бўлдим, аммо сиз жаноблари шаръий шарфининг ҳоқими бўла туриб, ўша бечоранинг пулини олишга қандай ботиндингиз?

Қози: Эй биродар, шариятга қўйинг, агар қозиликнинг шундай ишлари бўлмаса, иссиқ уй-жойимизни совутиб, бу юртларга нега келдик.

Мен: Афв этасиз, мен бу пулни олмайман.

Қози: Нега?

Мен: Мусулмонман, буларни сизга берганлар ҳам мусулмондирлар.

Қози: Сўзларингизнинг маънисига етмадим. «Мусулмонман ва улар ҳам мусулмондирлар...» Ҳали биз на сизни, на уларни кофир деганимизча йўқ. Пулни нега олмайсиз?

Мен: Бизнинг шариятимиз барча мусулмонларни бир-бирига биродар қилиб, бир мусулмон молига иккинчи мусулмоннинг ноҳақ эгалик қилишнинг ҳаром деб уқтиради. Сиз жаноб бир мусулмон ҳаққини зўрлик билан олдингиз, буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Эмди эса ундан менга ҳам улуш бермоқдасиз. Сизнинг

бу гуноҳингизга шерик бўлишни истаймайман. Шунинг учун ҳам бу пулни олишим мумкин бўлмас.

Қози сўзларимдан аччиғанди ва ғазаб билан пулни ҳаминга солиди, бироқ ҳеч нарса демасди. Мен ҳам туриб, ташқарига чиқдим. Бундан кейин бу ерда қолдим мумкин эмаслигини билиб, тездан бир аравани таллашдим. Эрталаб қозидан руҳсат сўраб, аравага ўтириб йўлга тушдим ва Шаҳрисабзга етиб келдим.

Бу шаҳар Бухоронинг йirik вилоятларидан биридир. Дарвоқе, номга ҳам муносиб — «сабз», яъни кўм-кўк шаҳар. Кенг ва фаровон далайлarga эга. Айниқса, туручини кўб етиштирадирлар. Енгил саноатида Кинтобининг алачаси ва ирокидўзилни¹²² жуда машхурдир. Кейингиси алоҳида эътиборга лойиқ. Фақат шунинг таасуф билан айтиш мумкинки, бу хунарамандлик ҳали ҳам эскича усулда давом этмоқда ва шунинг учун ҳам бутунги кунда танааззул ёқасида.

Бу ерда ҳам қозининг уйига тушдик. У донишманд, оламдаги воқеалардан хабардор бир киши экан. Бир кун қозининг хузурда бўлиб Шаҳрисабзнинг аҳволи ҳақида суҳбат кўрдик.

Қози: Жаноби мусофир бу вилоятни қай аҳволда кўрдилар?

Мен: Жуда маъкул мулкдир, мувофиқ ҳавоси ва аҳолисининг қомил истеводди бор, аммо не чораки, бошқа ислом мамлакатлари қатори, бу шаҳар ҳам харобага айланган.

Қози: Тўғри, биз, мусулмонлар, ҳеч вақт мамлакат ободлиги ҳақида бош қотирмаймиз.

Мен: Сизнинг бу вилоятингиз Самарқанд билан қўшнидир. Ҳавоси ва бошқа фазилатларининг Самарқанддан кам жойи йўқ. Шаҳрингизнинг Самарқандчаги обод эмаслиги ҳақида уйлаб кўрганмисизлар? Қози жаноблари, маълумки, бутун бутун ислом олами санъатсизлик ва илмсизлик туфайли абадий фалокат томонга юрмоқда. Сиз ҳам мусулмонларнинг мамлакат ободлигига эътиборсиз эканлигини тавкидлагдингиз. Ажабо, Муҳаммад умматлари нега бунчалар факир ва нодон эканлар? Ислom мамлакатлари нега вайрона ва харобазор ҳолда қолгани керак? Масалан, Қарши ва Кинтобининг бирон-бир алача тўқувчиси Фариғистонда яшаса, бошдан оёқ зар-зеварга ботар эди. Бу бечораларнинг эса ейишга нони йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Йўл элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундираар эдилар. Бу ерлар нега шўр-заўрға айлан-

ган? Бу саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирни доводиратиб қўядир. Фақат шунини тушунайман: нега бу масъала сизларнинг ҳаёларингизга келмайдир?

Қозн: Биродар, яхши биласиз, халқимизнинг фикр донраси тараққий этмаган, улар бу ишларнинг моҳиятини тушунайдириллар. Тафаккур юксак бўлмаган кишилар қўйларга ўхшайдиллар, ҳар хусусда чўпонга тобеъдиллар ва ўз улуғларининг пайравидиллар. Мен ҳам шунга иқрор бўлиб айтманки, биз буюклар ҳам умримизнинг ақалли бир дақиқасини халқимиз осойишталиги ва саодати йўлида сарф этганимизча йўқ. Халқнинг тинчлиги, мамлакатнинг ободлиги каби масъалалар биронтимизнинг ҳаёлимизга келган эмас. Ҳар бир ҳоким ўзини уч томоннинг вақиллари тан олишини истайди: биринчи — мамлакат, иккинчи — раият, учинчи — подшоҳ. Чунки ҳокимият ватан ва мамлакатнинг вужудли билан боғлиқдир. Агар миллат маъв этилиб, ватан хароб бўлса, на биз ҳоким бўлмасиз, на подшоҳ. Тўғри, бизни амир ҳазратлари ҳоким қилиб тайинлаганлар. Лекин қарда? Шаҳрисабзда. Агар Шаҳрисабз ва бу жойнинг халқи бўлмаса, бизнинг ҳокимлигимиз худди ғўристонга оқсоқол бўлишдек маънисиз ва кулгули бўлар эди. Биз, бухороилар, бир шаҳарда ҳоким бўлдик деғунча, мамлакат ва халқнинг ҳуқуқини бутунлай эсдан чиқарамиз. Ҳатто худони ҳам унутамиз. Вақтимизни подшоҳни хурсанд қилиш йўлида чурутамиз. Бунинг ажиблиги шундаки, бунга тузук-куруқ эриша олмаимиз. Подшоҳлар қанчалик тошбағир бўлишмасин, мамлакатнинг вайроналиги ва халқнинг бечораҳолигига чидашолмайдилар. Шохимизнинг адолатпарварлиги, раиятдўстлиги ва халқпарварликда назари йўқдир. Имоним комилки, у зот ҳамisha миллатнинг тинчлиги, ватаннинг ободлиги билан машғулдиллар. Аммо шуниси ҳам аниқки, бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги турт миллин кишилик элга таъсир қилиши қийин. Тўғри, амримиз одиллар, аммо маъмурларнинг қўчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун мамлакатимиз ҳалигача обод бўлмайдилар ва аминимизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр ҳам обод бўлмас.

Мен: Ҳақиқатан ҳам сизнинг бу фикрларингиз маъқулдир. Аммо сиз жаноблари Бухоро халқини қўйга ўхшатиб, бутун гуноҳни ҳокимларга ағдарипсиз. Бу жиҳатдан ҳокимларни гуноҳсиз демайман, аммо раият-

да ҳам айб кам эмас. Тўғри, Бухоро халқи қўйга ўхшаши мумкин, бироқ қўйга ўхшашилик инсон учун ҳусн эмас, бағли нуқсондир. Инсон инсондир, нега энди у ҳайвонга ўхшаши керак? Аллоҳ таоло Куръонда буюрадиганки: «Лақад ҳалақал-инсана фи аҳсани тақвийим», яъни «Биз инсонни аҳсани тақвийим (юксак қилиб) яратдик». Бошқа ўринда таъкидлайдики: «Васаххара лакум ма фис-самавати вал-арз», яъни «Берча ер ва осмондаги нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи деб буюрдик». Демак мулоҳаза қилинг, агар еру осмондаги нарсаларнинг бир қисми инсоннинг буйруғига бўйсунмас экан, фарангилар бу елканли кемалар ва ҳавода учиб воситаларини қардан яратмоқдалар. Қўрдингизми, Инсон Куръони қаримнинг ҳукми билан ҳам олий маҳлуқотдир, у еру осмонга амр берибдилар. Агар тоғу осмон, темиру мумнинг инсоннинг иқтидорли панжасининг остида фарқи йўқ бўлса, у нега қўйга ўхшар экан? Нега турмуш тарзини ўз ҳокимларидан ўрганар экан? «Лайса дил-инсани илга ма савй», яъни «Инсонлар ҳар нима топмасинлар, ўз интилишларидан топдиллар, интигмас, ҳаракат қилмас экансиз, ҳеч нарсатга эриша олмайсиз».

Пайғамбаримиз буюрадиллар: «Инналлоҳа йувтил-абда байқодни нуҳматиха», яъни «Худованд ҳар бир бандасини унинг меҳнат ва ҳаракатига қараб суййди». Парвардигор бизнинг саломатлиги ва саодат йўлимизни тўла кўраётди берган. Авалам дейдики: «Сизларни оламнинг олий маҳлуқи қилиб яратдим». Шунини яхши билгиш керакки, биз кўз ва қолларимиз эвазига эътиборли маҳлуққа айланганимиз йўқ, бағли эътиборлигимиз ва устуңлигимиз — билимимиз ва иқтидоримиз туфайлидир. Агар биз ўзимизнинг билим ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, нанки эътиборли ва устуң, бағли энг ёмон ва тубан маҳлуқлардан ҳам ёмонроқ ва тубанроқ бўлиб қолишимиз аниқдир.

Тангри таоло яна шунини таъкидлайдики: «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинлагдик». Инсоф билан айтгин, аяна шу еру осмондаги маҳлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобеъ этдик? Агар сиз Овурупа мактабларида ўқуванингизда ва оврупагилар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Куръони қаримнинг аяна шу бир оятида биз, мусулмонлар, қан-

чалар неъматларни оёқ ости қилганимизни тушуниб
етар эдингиз.

Яна бошқа ўринда тавқидлайлик: «Инсон инъом
ки эришса, ҳаракатининг натижасидан топиди. Агар
интизмаса, ҳеч нарсата эриша олмайди». Албатта, ин
нинг ақл ва билимининг туфайли махлуқларнинг эн
олиёси қилиб, барча махлуқларни эса сизга тобора
қилиб яратган экан, демак сиз ўз билим ва иқтидорин
тизни ишга солишингиз лозим. Агар интизмасини,
унда Худодан нима тина? Ҳокимдан не шикоят?

Пайғамбар ҳазратлари буюрадирларки: «Сизнинг
ҳар бирларингиз ўз кўл остидагиларингизнинг ҳуқуқини
сизлар ва сизларнинг ҳар битталагингиз ўз кўл ости
дагиларингизнинг аҳволи учун Аллоҳ олдида ҳисоб
беражаксиз». Ушбу ҳадиста биноан, ҳокимлар ўз кўл
остидагиларга раҳнамоллик қилишлари лозим. Ҳоким
лар халқ фамини емайдишларми, демак остидадилар
Шунинг учун ўзимиз ҳаракат қилишимиз лозим, чунки
Аллоҳ бизга ҳам уларчалик ақл ва иқтидор берган.
Агар бу ақл ва қудратимизни ишга солимасак, унда
ўзимиз гуноҳқормиз...

Бир ҳафта Шаҳрисабзда туриб, кейин Самарқанд
томон йўлга отландик. Самарқандга келиб, бир кеча
кундуз турдим. Самарқанд Бухорога нисбатан анча
обод ва тартиблидир, фақат аҳолисининг руҳияти бу
хоро аҳолисининг руҳияти каби тушқундир. Самар
қандлилар икки-уч кўйи мактабга эгидирлар, уларнинг
яхшиси Шакурӣ мактаби¹³. Агарчи бу мактаб унча
лик тараққий этган бўлмаса-да, ҳар ҳолда мудир ва
муаллимларнинг олийжаноб ҳимматлари соясида қи
қа вақт нанда ривож топиб, камолотга етишинини
умид бўлгаса бўлади. Яна шуки, нуктадон муҳарри
рлар ва зукко фозиллар кўбилигига қарамасдан, сам
қандлилар халитча бирор бир миллий газетга э
эмаслар. Самарқандли биродарларимизга: «Ҳимм
тингиздан умидворлигимиз каттадир», — деб, сафарин
мизни давом эттирдик.

Ўз саяҳатимнинг тафсилтини баён қилсам, Самар
қанддан вагонга ўтириб, Хатирчи станциясига етдим.
Станциядан Хатирчинча икки фарсаҳ йўл бор. Бир
бузук арабча мен билан олтига хатирчили ўтиришди.
Улар Хатирчининг мўтабар кишилари бўлса-да, му
лақ саводсиз эдилар. Ўқунинг машаққати ҳам шу
алфозда эдики, агар уни Пўли Сиорот¹⁴ ўрнида ж
ҳаннам устига ўрнатсалар, ҳеч ким жаннат ораусини

қилиб эди! Арава одамларни гўё энгизлаётгидек
бир бирларининг устига олиб отар, жуда ноҳуш та
ваққа тирақ қилиб юрарди. Мен Самарқанд станция
сига олиб борадиган йўлни эслаб, бу бало йўл билан
ёмон қийинлаб, ўзимча дер эдим: «Ё раб, сеннинг йўл
ларинг қандайин мушкул!»

Шундай қилиб, бу тарақа-тарақ дўзахсифат йўл
дан тўрт соат юриб, Хатирчи мулкига етдик. Ҳоким
нинг манзили эдик. Бизга алоҳида хона ажратдилар.
Бу шаҳарнинг аҳволи Шаҳрисабз ва Қарши аҳволича,
яъни уларга ёйрилган бало-қазоларга бу шаҳар ҳам
иштанго, бунинг аҳволи улардан ҳам бадтарроқдир.
Қишлоқларининг жуда кўб ерларига экин экилмаган,
яъни фақир у фалак қарғишига учраган кишилардир.
Масалан, мен ўзум бир кишини Хатирчи кўрғони ат
рофидаги бир неча таноб ерининг ҳар танобини ўн
ети тангадан сотиб олганини кўрдим. Яна бир кун
ишорати чой дўконига ўтирган эдим, бир деҳқон
келди, ўн тангалик қарзи бўла туриб, яна қарзга ўн
иш муллат билан нимча чой олди. Мен бундан жуда
қайғулан қолди, ўша деҳқондан сўрадим:

Шу ўн тангани нақд тўлай олмайсизми?

Деҳқон менинг юзимга тикилиб қараб туриб, деди:

— Йўқ!

Мен: Ҳўш, ҳар ой икки тангадан бериб, беш ойда

шу қардан қутула олмайсизми?

Деҳқон таассуф билан айтди:

— Ойига икки танга топиш сизлар — Худонинг ға
ябинга учрамаганлар учун осондир, аммо бизга мум
кин эмас.

Мен: Ўн ойдан кейин бу пулни қардан топиб бе
рарми?

Деҳқон: Мен амлоқдордан қарздорман, ҳашар пу
лидан ҳам бўйнимда бир неча танга қолган. Яна суд
қаридан ҳам анча пул қарзман. Ана шу қарзларим
дан кўбининг муҳлати ўн ойда тугайди. Ўшанда улар
сенинг бир неча таноб еримни сотиб оладирлар. Шун
дан кейингина бу кишининг ҳам ўн тангасини тўлашим
мумкин.

Қушларнинг бирида ҳоким мизабларининг бири би
ран Хатирчининг фалокатга йўлиққан, бечора халқи
қачонда суҳбат қилаётганимизда, мирза:

— Иккида қилиб бир ҳодиса содир бўлди, сизга
шунинг айтсам, — деди.

Мен: Жуда яхши, айтинг!

Мирза: Маълумки, деҳқонларимиз ерларига маҳаллий ўғит соғадилар. Уларнинг ҳар бири ўзининг бўш вақтида бир неча қоп ўғит тўғилди ва экин пайтида ерга тўқадилар. Сафар исми деҳқон ҳам бир неча қоп ўғит тўғилган. Қўнларнинг бирида унинг қўниси атайинми, адашми, унинг ўғитини ўз ерига соған. Бу ҳолдан хабар тошган Сафар ғазабланиб қўнисини сўқадилар, қўниси ҳам ўз навабатида Сафарни ҳақоратлайдилар. Бир дақиқа ўтар-ўтмас, жанжал йириклашиб, катта можарога айланган. Шарият ҳокими — қози жаноблари икки юз танга муҳрона, юз танга хизмат ҳақи олиб, ушбу можарони унинг фойдасига ҳал этгандилар. Бечора Сафар раис одамига ҳам юз танга берган. Уша кунин бу хабар ҳокимхонага етиб келди. Биз ҳам одам юбориб, икки юз танга олдик. Устига устак, миршаб юз танга ундирди. Шундай қилиб, бир қоп ўғит учун бу бечоранинг олти юз танга пулини вилоятнинг тўрт ҳокими томоққа урдилар.

Ушбу воқеани эшитгандан кейин юқоридаги чой сотиб олган деҳқон эсимга келиб, мирзадан сўрадим:

— Биродар, эшитшимча, бу вилоят халқининг ҳатто ўн танга ҳам нақд пули йўқ. Шундай экан, у бечора олти юз тангани қасрдан топади?

Мирза кулди:

— Тўғри, пуллари йўқ, аммо, алҳамдулиллоҳ, бу шаҳарда одамнинг оирини енгил қилувчи саховатли кишилар кўб.

Мен: Улар қанақа одамлар?

Мирза: Судхўрлар. Уларнинг пул бериш йўллари ҳам ажиб. Масалан, фараз қилайлик, мен судхўрман. Ана шу номи юқорида зикр қилинган Сафар ўша жанжални бостириш учун олти юз танга сўраб олдимга келади. Ҳар юз танга ҳисобидан ойда тўрт тангадан фойда бериш шарт билан унга бу пулни тутқазаман. Ночор рози бўлиб қолади. Шунда ҳам пулининг ҳаммасини бермайман. Ҳар юз тангага нимча чой — ўн танга, жами эллик танга ва эллик танга нақд пул бериб, ун юз танга қарздор қиламан. Шундай қилиб, [берилажак] олти юз тангадан уч юзига олти нимча чой олтиш танга, бир ярим ман бўғдой — юз эллик танга, бир ярим ман жўхори — тўқсон танга, жами уч юз танга ва яна уч юз танга нақд пул бераман. У бечора зорланиб, ёлбориб айтди: «Менга олти юз танга керак, мен бу чой, бўғдой, жўхорини қайси дардимга даво қиламан?» Мен зарда билан жавоб бераман:

«Менга нима? Бозорга олиб бориб сот!» У ўз навабатида: «Шу нарсаларни ўзингиз истаган нархингизда сотиб олиб, пулини менга беринг», — дейди. Мен чойга ўттиз олти танга, бир ярим ман бўғдойга бир юз йиғма бир юз ўттиз уч танга бераман. У бечора ҳам уч юз танга ва бир юз ўттиз уч танга — жами тўрт юз ўттиз уч тангани олиб, олти юз танга қарздор бўлади.

Бу муомалада икки нарса диққат этарлиқдир: менинг инсофсизлигим ва унинг бахтсизлиги. Инсофсизлигим у бахтли қилганимиз, тўрт юз ўттиз уч тангани бериб, олти юз тангани ўз чўнтагимдан чиқармасдан бир юз олтиш тўрт тангани форат қиламан. Кейин у бечора-талаб қиламан. Энди унинг бахтсизлигини тасаввур қилинг: энг аввало бечора тўрт юз ўттиз олти танга олиб, бир йил ўтгандан сўнг икки юз саксон саккиз танга «фойиз»ни ҳам қўшиб, саккиз юз саксон саккиз танга бериш та ўхшаш савдолар бир марта эмас, ҳеч бўлмаганда уч марта тушади. Ана шунда у бир йилда тахминан уч минг танга қарз бўлади. Хўш, у бу қарзларини қандай узади? Албатта, уй ва ерларини ўша судхўрларга беради. Ўзию аҳли аёли дарбадар гадо бўладилар. Бу бошимизга тушган энг оғир ва қаттиқ бағолардан биридир.

Мен бу сўзларни эшитиб, сиқилангимдан шундай дедим:

— Худонинг бандалари, бундай зулмга маҳкум бўлган мамлакатга Аллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташламас! Хатиринда бир ҳафта туриб, кейин Бухоро йўлига равона бўлдик. Хатирини станциясига келиб, поездга ўтирдим. Мен билан бирга икки тожир ва бир бухороли мулла ҳам йўлга чиқибган экан. Улардан ҳол сўрадим, айтдилар:

— Самарқанддан келишимиз, Бухорога борамиз. Вагон тез сўрватда кетиб борад экан. Ҳар ким ўз юмуши билан машғул. Тожирлар савдо хусусида суҳбатлашибар экан. Мен бир китобни олиб, мутолаа қила бошладим. Мулла уйкуға кетди. Бир станция йўл юрдик, ҳали ҳам ҳамма ўз юмуши билан эди. Бироқ, мулла уйқусизликдан зерикиб, чуккур «ух» тортид-да, менга қараб, деди:

— Биродар, бу икки киши ўз суҳбатларин билан маш-

ғуллар. Сиз билан биз илм ахлданмиз, неға бир-биримиз билан суҳбат куриб кетолмаймиз?

Мен: Фақир китоб муталаа қилмоқдаман, бироқ неға сиз йўлдошларнинг суҳбатига қўшилмайсиз?

Мулла: Биродар, биз илм ахлданмиз, булар эса дунё аҳли. Биз уларнинг суҳбатидан ҳеч нарса тушунамаймиз.

Мен: Яхши, сиз булар билан суҳбатлашинг, зора булар сизнинг сўзларингиздан баҳраманд бўласлар.

Ҳар иккага тожир ўз суҳбатларини тўхтатиб, бизнинг гапларимизга кулоқ солар эдилар. Улардан бири мента табассум қилиб, деди:

— Жаноблари Самарқанддан бу ёғига тўхтамасдак, бизга навбат бермай суҳбат қилдилар. Бахтсизликни қараптки, биз ҳам ў кишининг суҳбатидан ҳеч нарса тушунадик.

Мен: Сизлар домулланинг сўзларига диққат билан кулоқ солмаганизлар, шунинг учун уни тушулмаганизлар. Бўлмаса илм ахлнинг суҳбати ҳаминша ва ҳамма вақт ҳам эшитишга арзигulik ва нафлидир.

Тожир: Яхшигина эшитдик, мақсадларини ҳам билдик, бироқ фойдалана олмадик.

Мен: Ажабо, домулланинг суҳбатидан нимани тушулганингизни мента айта оласизми?

Тожир: Албатта, айтаман. Домулла ҳазратлари беш соат давомида тинмасдан, нафас олмасдан гапирдилар. Суҳбатларининг бошидан охиригача шунини фаҳмладикки, марҳум қози калон яхши одам эканлар, бир неча марта домулла жанобларига кулиб боққан эканлар. Агар ўлмаганларида бу кишига катта мударрисликни берад эканлар. Бироқ, таассуфки, қазо қилибдилар. Аммо ҳозирги қози калоннинг инсофи йўқ эмаш, чулки ҳалигача домулла жанобларига кулиб қарамабди. Инсоф қилинг, биз, бечоралар, бу суҳбатдан нима баҳра оламиз?

Домулла: Биродар, булар дунё учун яратилган одамлар, дедим-ку! Келинг, ўзимиз гаплашиб кетамиз.

Мен: Домулла жаноблари, сиз неча буларни ҳар сафар «дунё аҳли» деб камситасиз?

Домулла: Тўғри-да, улар доимо савдогарчилик билан машғулдилар, молу мулк, давлат эгаси бўлиш учун интиладилар, шунинг учун уларни «дунё аҳли» деймиз ва эътибор билан қарамаймиз.

Мен: Нима учун эътибор қилмайсиз?

Домулла: Чулки Пайғамбар ҳазратлари буларнинг

ҳаққига шундай демишлар: «Ал-дуня жифату ва талибуҳа қилабун», яъни «Дунё ўлган ҳайвон мисолидир, уни талаб қилувчилар итирлар».

Мен: Ундай бўлса, бу икки биродар ҳам ит экан-да? Домулла кулиб туриб деди:

— Пайғамбарнинг айтишидан шу маъни чиқадди, аммо бизнинг шаҳримизда шариатга аҳамият бермайлар. Шунинг учун ҳам ҳар каснинг кўнгли нима истаса, шу билан машғул бўлади ва илло, агар бизнинг одамларимиз расулни худдо буюртганидек иш тутасалар эди, бундай ишларга ҳеч қўл урмас, кечало кундуз тоат-ибодат билан машғул бўлар эдилар.

Мен: Агар барча кишилар кечало кундуз тоат ва ибодат билан шуғуллансалар, бирон ишга қўл урмасалар, унда озиқ-овқат ва кийим-бошиларни қасрдан топадилар?

Домулла: Худдо етказадир.

Мен: Булар авомлар. Агар шариатга қарши бирон иш қилсалар ҳам атайин эмас, балки адашиб қилдилар. Шунинг учун уларда айб йўқ, аммо сиз, жаноблари, олимсиз, расулни худдонинг айтганлари асосда иш тутасизми ёки йўқми?

Домулла: Албатта, иш тутаман.

Мен: Дунёнинг молу учун ҳаракат қилишни худдо ва расул манъ этган, дейдилар. Сизнинг ўзингиз дунё молига эга бўлиш учун ҳаракат қиласизми?

Домулла: Мен аслида бу ишларга қўл урганим йўқ. Ҳаминша тоқат қилиб, Аллоҳнинг ёди билан машғулман.

Мен: Шундай экан, бу тожирларга неға: «Марҳум қози калон яхши одам эдилар, доимо табассум билан боқар эдилар, бу қози калон инсофсиздир, мента кулиб қарамайдир»,— дебсиз. Сўзларингиздан маълум бўладикки, сиз ҳам дунё мол-мулкнинг тарафдори экансиз. Сизнинг бу тожирлардан фарқингиз шундаки, улар риқ-рўзанини ўзларининг савй-ҳаракатларидан топадилар. Сиз эса қози калоннинг кулиб боқилишдан. Тожирлар кечало кундуз ўз ҳаракатлари билан оворадилар. Сиз жаноблари эса, қози калон жанобларининг табассумини овлайсиз.

Домулла: Биродар, албатта, бандасининг риқини худдо берадир, бироқ бесабаб бермайдир, албатта, бирон сабаби лозим. Бизнинг риқ-рўзимизнинг сабаби ҳам қози калондилар. Шунинг учун гоҳида қози калон табассумининг фикрида бўлишининг ҳам зарари йўқ.

Мен: Тўғри, аммо каттақ яна сизнинг бошингизда синади. Булар ҳам сизга ўхшаб худонинг ризқ бериши ва бунга маълум сабаб бўлиши зарурлигини биладилар. Шунинг учун тижоратни ўз ризқларининг сабаби деб билдилар. Менимча, буларнинг ишлари сизнинг ишингизга нисбатан шарият юзасидан яхшироқ ва олийроқдир. Чунки Ҳақ таъоло буюрадигани, «Ва ин лайсал-иннани илла ма саваб»¹²⁵. Ҳазрат пайғамбар алай-ҳиссалом буюртандилар: «Ман бата камилан мин талабилхилални батамаъфуран», яъни «Ҳаққа йўлни тилаб чарчаб қолган кишилар ухласалар, уларнинг гуноҳларини худованд кечирган ҳолда ухлайдилар». Бошқа бир жойда айтқандилар: «Лаван йахуза аҳадукум хаблаху сума йағду илаг жабаги файахтатибу файабийъу фабаъкуллу ва йатаоқдаку ҳойрун лаху мин ил-йасъалан-наса», яъни «Албатта, сизлардан битталарингиз арқонни олиб эрталаб тоққа кетсангиз, бас, ўтин териб келсангиз ва уни сотсангиз ва (у пулдан) есангиз ва садақа берсангиз, унинг учун бу иш тиланмоқдан яхшироқдир». Бу ҳадис ва оятларнинг ҳар бири сабъ ва амални муқаддас билдир, унинг эгалирини башорат қилдир ва саволлар арбоби бўлган сизларга мазаммат ва танбеҳ берадир.

Домулла: «Ал-дуна жийфатун ва талибиҳа қилабун» ҳадисига¹²⁶ нима дейсиз?

Мен: Бу ҳадисни қарда кўрдингиз?

Домулла: Эшитдим.

Мен: Менимча, бу Пайғамбар ҳадиси эмас.

Домулла: Йўқ, йўқ! Албатта, Расуллуллоҳ ҳадиси бу, чунки бу ҳадисни мен устодларимдан эшитганмен.

Мен: Устодлардан эшитганингизнинг ўзи ҳадиснинг саҳиҳлигидан даволат бермайдир. Сиз ҳам биласизки, дунёда ҳадис жуда кўбдир. Лекин уларнинг барчаси Пайғамбар алайҳи-с-саломнинг ҳадиси эмас. Уларнинг кўби сохта ва ёлғондир. Имом Муҳаммад бинни Исмонил Бухорий «Саҳиҳи Бухорий»ни¹²⁷ яратishi учун олти юз минг ҳадис тўплаб, уларнинг ичиндан тўққиз минг икки юзга тўғри ҳадисни ажратиб, ўз китобини яратган. Шунда ҳам бу ҳадисларнинг уч минг тақрирланганларидир. Яна айтишларча, Имом Бухорий ўша олти юз минг ҳадисдан олти мингта саҳиҳ деб топган. Бу ерда бир муҳим нуқта мавжуд. Уни ҳам арз-эта қолай. Имом Бухорий икки юз элик олтинчи ҳижрий йилда оламдан кўз юмган. Маълум бўлишича, Пайғамбар замонидан бошлаб Имом Бухорий даври-

гача олти юз мингта яқин сохта ҳадис вуҷудда келган. Ким билди Имом Бухорий замонидан бизгача бўлган бир минг емиш йил ўртасида неча миллионлаб сохта ҳадислар вуҷудда келган экан? Шунинг учун устоддан эшитган ҳар бир ҳадис тўғри бўлавермайдир.

Тожирилардан бири деди:

— Эмди бу масъалани кўйиб, сиз мақсадингизга қайтайлик. Маълумки, бизнинг Бухорода тижорат иши орқада қолиб кетган. Бунинг сабаблари кўб. Бироқ шунинг ҳам инкор этмаслик керакки, энг катта иллат — уламо ва машойихларимиздадир. Чунки бу аъзаблар пул ва давлатга эга бўлмастик ҳақида шунчалик кўб ҳикоят ва ҳадислар ўйлаб топгандарки, тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташлагандилар. Масалан, бутун ўзим савдогарман-у, аммо ишмта нисбатан кўнгилум ҳеч исмайди, чунки биламан: дунёда пул орттириш Аллоҳ фармоишига ҳилофдир.

Мен: Ҳақиқатан ҳам бу масъала баҳса аразирлидир. Менимча, ҳар бир қавм учун тижорат ва пулдорлик ақл ва одат юзасидан зарур бўлгани сингари, шаръан ҳам лозимдир. Бутун Куръонда ва ҳадисларнинг биринда мусулмонларни бу йўлдан қайтариш борасида биринсуз топа олмайсиз. Аксинча, Ҳудо ва унинг расули бу ишни юксалтириш борасида олий фармойишлар бергандилар. Мен уларни айтишдан аввал, ўз мудиоимини бир аннқ ақлий далил билан нисботламоқчиман. Сизларнинг ҳар бирларингиз яхши биласизки, мусулмонлик биноси беш амрдан иборатдир: нймон, намоз, закот, ҳаж, рўза. Ҳар ким закот ва ҳажни амалга ошириш учун пул лозимлигини билди. Пулсиз кишилар бу икки ибодатдан маҳрумдирлар. Бироқ, агар рўзани бенаво кишилар ҳам адо этсалар-да, шунга нқроф бўлайликки, бойликка эга бўлган муфтухўларнинг¹²⁸ на-моз ва рўзалари бечора кишиларнинг намоз ва рўзасидан яхшироқдир. Чунки намоз шартларидан бири шукл, намоз ўқингтан киши Аллоҳ томонга қараб, чин дилдан интилишни лозим. Бироқ, оу ва қашшоқлар ҳамма вақт эртанги кунда қўлга киритилиши зарур бўлган нонларни ўйлар эканлар, бундай лаззатга ҳеч эриша олмайдилар. Шу қатори давлатманд кишилар рўза кунларида туш пайтида ҳам мазали таомларни ейишга қодирлар ва уларнинг табиатлари ҳам мазали овқатлар тановулига мойилдирлар. Бечоралар эса фақат худонинг ризолиги учун тушқи таомлардан воз кечи-

намози шомгача оқ юрадилрлар. Шунинг учун давлат-мандлар рўзасида илоҳий амрга итоат зоҳир этиладир, бу эса қашоқ кишиларда кўринмайди.

Қаранг, нислом файласуфи Сатдий²⁹, Аллоҳ у кишини ўз раҳматига олган бўлсин, нималарни ёнади: «Агар саховат, эҳсон қудратидир ва агар сажда қилиш қувватидир, давлатдорга поклик, ҳалоқ давлат, пок кийим, шараф ва номус, кент феълга эга бўлган имконини бор. Тоатнинг қудрати латиф сўзлардадир ва ибодатнинг асли покиза либосдадир. Маблумки, бўш қориндан қандай қилиб қувват ва ҳеч вақосиз қўлдан қандай мурувват келади.

Тавонгаронро вақф асту назру меҳмони
Закоту фитраву эътоқу ҳадзу курбони.

Ту кай ба давлати эшон раси, ки натовони,
Чу 3-ин ки ду рақъату он ҳам ба сад парешони»*.

Эмди покизалик, иймон ва Аллоҳнинг ягоналиги, Пайғамбарнинг набуввати, дин билан тасдиқ этилиши ва тилда иқдор бўлишидир. Ушбу тасдиқ ва маъкур иймон учун, оз бўлса-да, илм керакдир. Озгина илм таҳсил қилиш ҳам пулсиз амалга ошмайди. Демак, нисломнинг буюк бир руқнини амалга ошириш учун-да маблаг лозим. Маблум бўлдики, муслмончиликдаги беш бинони бунёд этиш учун ҳам маблаг лозим. Шунинг учун ҳам Пайғамбар алайҳиссалом буюртанлар: «Қадаг фақру аниқуна куфран», яъни «Қашоқлик куфрға яқиндир», бошқа бир жойда буюрадилрки, «Истабийзу биллаҳи мин ал-фақри ва ийлатин», яъни «Худодан қашоқлик ва муҳтожликқа тушмаслик учун паноҳ тиланг».

Домулла менинг сўзларимдан ғазабланиб, деди:

— Сизнинг барча айткан бу сўзларингиз ниски жиҳатдан тўғри эмас. Биринчиси, сиз ўқуған ҳадисларингиз ёлғондир, чунки Пайғамбаримиз ҳеч вақт қашоқликни ёмон деб айтган эмаслар, балки «Ал-фақру минни ва биҳи афтаҳиру», яъни «Фақирлик ҳам мандан ва мен у билан фахрланаман», дегандир. Ваҳоланки, Бухоро уламоларининг барчаси қашоқлик тарафдо-

ридилрлар. Шунга қарамасдан, улар бу беш руқнини тўла адо этидилрлар.

Мен: Домулла жаноблари, биринчидан, Пайғамбар ҳазратлари ифтихор қилган нарса қашоқлик эмас, балки Аллоҳ розилиги билан нафсини тийишидир. Бундай фақирлик давлатманд кишиларда ҳам мавжуд. Масалан, бир давлатманд киши рамазон ойи тўла рўза тутмасдан, кундузи уйда бекиниб олиб, лаззатли таом пишириб ёб, кечалари уйда мажлислар тўзаб, ичкиликбозлик билан шўғулланиб, шароб ичшларидан нафлангани мумкин. Лекин буларнинг ҳеч бирини қилмайди, ҳеч қандай жабр ва иқдорсиз, фақат Аллоҳни рози қилиш учун кундузлари рўза тутиб, кечалари намозу ибодатга тайёр турадилр. Унинг бу ишнин «нафсини жигловлаш ва Аллоҳ розилиги», дейдилрлар. Ана шу Ҳазрат Пайғамбар ифтихор қилган фақирлиқдир. Кейин сиз «Бухоро уламолари қашоқлик тарафдоридилрлар», дедингиз. Тўғри, Бухоро уламолари қашоқлик тарафдоридилрлар, бироқ ўзлари қашоқ эмаслар. Сизнинг уламонингиз қашоқликни ўзлари учун эмас, балки ўзгалар учун муносиб билдилрлар. Шунинг учун улар «сен ўлгин-у, мен қолай» дедилрлар.

Эмди асл мақсадга қайтайлик. Шарнатнинг ҳам пулни муҳофаза қилиш ва тижорат ташвиқи хусусида кўб топшириқлари бор. Жумладан, айримларини зикр этай: «Нисо» сурасида³⁰ Рабб ал-иззат ҳазратлари буюртанларки: «Вала йуътс-суфаҳава амвалакум уллоти жавалаглоҳулакум қийаман», яъни «Ўз молларининг ақли фосиқ ва маданиятсиз кишиларга берманглрлар, чунки Аллоҳ таоло сизни бор будингизни шакллантириш ва манфаатингиз учун яратгандир». Расулуллоҳ ҳазратлари ҳам ўз ҳадиси шарифларида бундай деб айтканлар: «Ат-тажирус-содийку-л-аминиу мабанна биъийна вас-сидлиқийна ваш-шуҳудон», яъни «Ишончли ва росттўй тожирлар (киёматда) пайғамбарлар, сидлиқлар ва шаҳидлар қаторидадир». Бошқа жойда айтканлар: «Инналлоҳа йўҳибул-абдат тақий-йалг-таниййа», яъни «Аллоҳ таоло, албатта, давлатманд тақводорини сўядир».

Эмди менинг баёнотимдан биллиндик, нислом шарияти тижорат ва давлатмандликни манъ этган эмас, балки амр этган. Бироқ шунинг ҳам билгинимиз лозимки, нислом бизни тижоратдан манъ этмаган-у, бироқ бахилик, исрофгарчилик ва таъмагирликдан қатъий

* Т а р ж и м а с и : Давлатдорларнинг иш вақфи меҳмондорчилиқдир, яъни закот, фитр, кишимидир овоз этиш-у ҳади бериш ҳам курбонлик қилишидир. Сен ниски рақат намозининг паршон ҳолатига ўқий олмасан-у, уларнинг давлатига қачон тенг кела олсан.

торттан. Шундай экан, ҳар ким худининг ва унинг расули мутеъи экан, пуддорлик ва тижорат интиқилиши доим ва тамар ҳамда исрофариқилиши ва салбидан ҳазар қилиши доим.

Шу вақт вагон бир станцияга келиб тўхтади. Радим: Кармана экан. Тожирлардан бири таниди, чўкиб, нон ва чой олиб келди, биргалишиб таниди қилдик. Домулла пастга тушиб, бир оз айланиб кетди. Бирок, қайтиб, бизнинг олдимизга ўтиришдан бошқа жойини маъқул билдилар. Биз яна ўз суҳбатимизни давом эттириш билан машғул бўлдик.

Тожири: Сизнинг сузларингиздан жуда мамнун бўладим. Бухоро муллалари бизни «дунё одами» деб атайдилар.

Мен: Тўғри, агар давлатда киши ростилик ва саводдан узоқ бўлмаса, у ҳам ақдан, ҳам шаръан мотамасанга сазовордир. Ўйлаб кўринг, мусулмонлар ўзларидари ҳуқуқига қарда таълим оладилар? Мадрида Намозларини қарда ўқийдилар? Масжидда. Бу маънада жид ва мадрасани биз учун ким қурадир? Давлатнинг кишилар. Шунинг учун давлат эгалари ҳақоратини эмас, мадҳ ва мақтовга лойиқдилар.

Мен озишнинг динимиз тижоратга тарафдорлик қилиши ҳақида сизларга фикр аниқлатдим. Бироқ, бу масала қандай амалга ошиши ҳақида ҳеч нарса демолмайман. Энди шу ҳақда араз қилмоқчиман. Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? Чунки тижорат масаласида башариятнинг ҳаёт-мамот масъаласидир. Дунё ҳақидайдан биронтасининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса, бизнинг давримизда тижорат жуда эҳтибор берилши арийдир. Қадим замонда оламнинг амир ва подшоҳлари фақатгина ўзларининг шахвоний нафсдорлигига учун бир-бири билан уришар ва ярашар эдилар. Агар қадимги урушларга диққат билан разм соласан, уларнинг асли сабаби ўша подшоҳлардан бири қизини боқиб қолганига бермаганилиги ва уни пазал-пикром қилмаганилигидан бўлиб чиқади. Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асли сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириши ниятида бошқа давлат билан ерига борадир ва айрим интизомларга эга бўлиб у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир ва маълум муддатдан сўнги, бу мулк аҳли унинг тижоратига моневелик қилиб ҳалақит бера бошласа, ўша давлат уларнинг устига дашкар тортиб, ҳар қандай бўли билан

ернинг ерларини ўзиники қилиб олинганда ҳаракат қилди. Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтларнинг ҳамма қилиш учун қарши томондан даш-на тортиб, урушга киришадир. Шундай қилиб, икки давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тик-чиллаш учун дашкар тортидирлар.

Тоғонлар: Ажабо, давлаттар ўз савдоларининг ҳи-
собини учун бунчалик ўзларини кўрбон қилмасалар?
Бират қудайлик, уларнинг 2—3 олами фойда қилди
ди, ларар кўрди, бунинг давлатта нима даҳли бор?

[illegible]

—Мен олгина бўлса-да, бухороли тожирлар аҳволини
дариб қилайлик. Менимча, сизларнинг бўлуғини тижо-
ратларингиз бизнинг пайғамбаримиз амр қилган тарада
дан, балки доимий равишда фойда келтирмайдиган
тараф тижоратдир. Пайғамбаримиз бизга амр этган
шаръат бўлуғини овурупалиларнинг тижоратидир, чунки
амр бундан манфаат кўриш учун фойдаланадирлар.
Амр бундан савдогарларнингизнинг аксарияти бўлуғича фа-
тима фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг наф-
сини ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланган-
лар. Масалан, Бухорода фатон бой олгини минг тери ола-
ди. Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шуunchалик тери олган.
Бундан фатон бой тижорат учун Америкага борадир. Нега?
Чунки кўнгли саёҳат тилабдир. Бу ишларни тижорат
деб билиб қўйган. Уларнинг ана шу ўйунларини тижорат деб
билмаган кишидан ҳар бир қавм, аёлга, маҳ ва нобуд
дир. Шунинг мускарардидир.

бу фикрими ишбодлаш учун бир баҳс юртисам:
 биринчиси, Бухоро тожирлари аввал пахта сав-
 досини сўрасамки, Бухоро тожирлари аввал пахта сав-
 досини шуғулланганлар. Энди эса шуғулланмай-
 қолганлар?
 Ҳоланки: Чунки пахта савдосидан кўб зарар кўрди-

Мен: Шу кунларда (яъни бухороли тожирлар пахта савдосидан қўл тортганларидан кейин) Бухородаги бетона савдогарлар ҳам пахта савдоси билан машғулми-лар ёки улар ҳам бу ишдан қўл тортганларми?

Тожир: Шу кунларда Бухорога жуда кўб кишилар пахта сотиб олиш учун келадирлар ва кўб пул ишлай-дирлар.

Мен: Ана шу бетоналар Бухоро савдогарлари каби зарар кўрадиларми ёки фойда олмоқдаларми?

Тожир: Агар улар ҳам бизнинг тожирларимиздек зарар кўрганларида эди, пахта сотиб олишдан қўл тор-тар эдилар. Бироқ ҳозирча бу ишдан тўхтаганларича йўқ, аксинча, ҳар йили аввалгисидан кўра кўброқ да-ромад олмоқдалар. Айтиш мумкинки, зарар кўрмайди-лар, балки фойда олаётдилар.

Мен: Ажабо, Бухоро тожирлари бухороли бўла ту-риб, ўз шаҳарларининг паст-баландлиги бетоналардан яхшироқ билсалар ҳам, нега пахта савдосидан зарар кўрмоқдалар? Бетоналар эса, бетоналигига қарамас-дан Бухоронинг йўл-йўриғини яхши билмай, қандай қилиб фойда кўраётдилар?

Тожир: Бетоналар барча уйсқуналарини ўзлари кура-дирлар, тузатадирлар, биз бу жиҳатдан уларга муҳ-тожмиз ва шунинг учун ҳам бизнинг харажатишимиз улар-нинг харажатидан кўброқдир.

Мен: Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг са-баби фақат бутина эмас. Яна бошқа йирик бир иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзаро иттифоқ ва бирликка ета. Сизлар эса пулларингизни ҳамisha ўзаро ички эидаитла-рингиз йўлида сарф этасизлар. Молини сотиб олаётган пайтда, сизнинг фикр ўйингиз бухороли фалон бой устн-дан ғалаба қилиш борасида бўлади. Ундан кўпроқ мол олиб, уни синадирсангиз бас. Шунинг учун жуда кўп ҳолларда бир-бирларингизга қасд қилиб, пахтани Масков нархидан тўрт баравар ошқ олиб, ҳисобсиз зарар кўртансизлар. Терн сотиб олишда ҳам аҳвол шу. Бироқ ажнабийлар бу йўлни тутмайдирлар. Улар бо-зорта кириб савдо қилишдан аввал, тўлганлигиб мас-лаҳат қилишадир. Кўрадиларки, пахтанинг нархи Мас-ковда ўн беш сўм, улар бу ерда ўн сўмдан оширмасликка қарор қилишадир. Кейин бозорта кириб, ўз аҳдларида туриб савдо қиладирлар. Пахта нархи ўн сўму бир тан-гага тенг келиши биланок ҳаммалари ҳамёнларининг эъзини беркитадирлар. Чорасиз қолган деҳқон яна бир танга тушиб, арзон сотадир.

Энди сизнинг фикрингиз ва менинг қарашларимни бир жойга жамласак, қуйидаги натижа ҳосил бўлади:

1. Бетоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучи-га эга, сизларда эса нифоқ ва бетоналик бор.

2. Бетоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизларда эса йўқ.

3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқитганлар ва билгилар, сизлар эса билмайсизлар.

Шунинг учун ҳам улар фойда кўрадилар, сизлар — зарар. Шунинг учун пахта тижоратини бутунлай ва пилга тижоратини қисман сизлардан олганлар ва, амин-манки, агар уйсқунасилик ва илмсизлик, ўзаро нифоқ-лар тутамаса, тери жиҳатини ҳам бой беришингиз шубҳасиздир. Бошқалар сизларни тижоратингизни тор-тиб олмасликлари учун нима қилиш керак?

Энг аввало ўртангизда иттифоқ ва бирлик дозим. Дини мубийнимизга ислом ҳусусида ҳам иттифоқ ва бирлиكنи амр этган. Оҳ, агар уламоларимиз шундай бир муҳим илоҳий амрни бизга дурустроқ тушутирса-лар эди ва биз ҳам унга амал қилсак эдик, бутунли кунда бунчалар кучли баюларга учурамас эдик.

Кейин сизларнинг ўз фабрикаларингиз бўлмоғи до-зим. Шунинг тан олиб айтаманки, бутун Бухорода ҳам фабрика қуришга, ҳам тижорат қилишга сармояси ета-диган киши йўқ. Агар ўнга бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўлганса, туртга фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоя егалари муваффақият билан савдо ишини юртга оладилар. Улар овурулгилар ширкатла-рининг афзаллигини яқинда кашф этиб, ўз миллатла-рини бу ширкатларни тузишга даъват эдилар. Бироқ бизнинг Пайғамбаримиз бундан бир минг уч юз йил аввал амр этиб, деган эдиларки: «Ана салсуси-шари-кайин мағлам йаҳин аҳадумуҳа саҳибаху фанза хонаҳу ҳаражту мин байнаҳума», яъни «Олгоҳ таволо дейликки, мен икки бир-бирита хиёнат қилмайдиган шерикларнинг учунчи ҳимовачисидирман, бас, вақтинки, улар бир-бирита хиёнат қилсалар, мен у икки (шерик) орасидан чика-ман».

Учунчидан, сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз, чунки бетоналар тижорат илмидан хабардор, сиз эса беҳа-барсиз. Алгоҳ таволо бу маъини Курьонни қаримда хабар берган: «Ҳаг йаставилгазина йаъламуна ва т-да-зина да йаъламуна», яъни «Билмаганлар билганларга баробар бўлмайдир».

Яна бошқа бир масъала ҳам борки, буни ҳам арз этсам: тижоратдан мақсад — бойлик ортиришдир (яъни пул топиш). Аммо сарфатинг³² кўлга киритишнинг йўли фақатгина тижорат эмас. Бунинг жуда кўп йўллари бор бўлиб, тижорат шулардан биридир. Бошқа йўл: «ихрож саноати», яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва «аъмол саноати», яъни ускуналар (фабрика ва заводлар) яратишдир. Таассуфлар бўлсинки, сиз, бухороилар, бу икки жиҳатга мутлақо эътибор бермагансизлар, Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, тошкўмир, лампа мойи ва бошқа захиралар кўпдир. Сиз, бухороилар улардан баҳраманд бўлмаганликларингиздан кейин бу бойликлардан нима фойда? Яна қайтараман, йирик ширкатлар тузиб, нифоқ ва ноиттифоқликни бир томонга йиғиштириб, нитилиш ва ҳаракатларингизга мунтазир қолган ва худонинг неммати бўлган ер ости бойликларидан баҳраманд бўлингиз. Аммо бу бойликлар, захиралардан фабрика ва машиналар ёрдами билангина тўла ва озода ҳолда фойдаланиш лозим.

Шуни ҳам билдингларки, атар сиз, бухороилар, Аллоҳнинг неъматини бўлган бу бойликлардан фойдаланмас экансиз, ҳаял ўтмай, бетоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирлари устида ҳайратангиз машиналар ва фабрикаларни ўрнаштирадирлар. Дунёдунё пул ишлаб оладирлар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинадир. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, бетоналарнинг хизматларига бўйин эгишлари мукаррар.

Бугунги кунда «аъмол саноати»нинг бир қисми, масалан, алача тўқиш ва бошқалар сизнинг мамлакатингизда мавжуд, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам кўлингиздан кетиши мукаррар. Бу хусусларнинг тафсилини юқорида арз қилган эдим. Уларни қайта ёзишга ҳожат кўрмадим.

Шу пайт ўт аробанинг чинқирини эшитганди, (кимдир) айтди:

— Котонга етиб келдик.

Ҳар ким ўз нарсаларини тутишга киришди. Мен ҳам ўз нарсаларимни боғладим. Вагон тўхтади, тушиб, файтунга ўтирдим ва аввал уйда тўхтаганим—дўстимни-кига қараб кетдим. У меннинг қайтганимдан хурсанд бўлди. Уч кун Бухорода туриб, ўзимнинг муборакаватаним томон йўл олдим.

Муроди мо насиҳат бўл, тўғтим,
Хаволат бо Худо кардм — рафтим.

(Муродимиз насиҳат эди — айтдик,
Худого хавола қилдик — кетдик.)

ТАМОМ

ҚИСМАТ

Хаётий ҳикоя

Дўстимнинг оти Рўзиқул бўлса ҳам, биз уни «Почамир» дер эдик. Нечундир, билмадим, бир киши кўкнори чқач, «почамир»¹ бўлиб қоладири..

Бизнинг Почамир ўн беш кун касал ётди. Касалликнинг сабаби шул кўкнорсизлик эди. Ўн беш кун «соби ҳаёт» нчмай ётмоқ..., тушунингиз, қулайми? Почамирнинг ўлиб қолганини ҳам анча ботирилк.. Унинг ўрнида фит бўлганда ҳам ўлар эди.

Касаллик бошда Почамирни кўп кўрқитмаган эди. Тобут, сағана каби нарсалар эсига ҳам келмаган эди, фолчи, Холбибиннинг кўчирингидан кейин, кўнгли ҳам озинга кўтарилиди. Тезроқ соғайиб «майхона»га бормоқдан бошқа қайтмаси қолмаган эди. Нима қилмоқ керак? Шул кўкнорсизлик ёмон. «Соғаймасанг, кўкнор йўқ», деган фикр тангри буйруғидан ҳам кучли.

Бўлурким, яна бир ой ётарсан, тангри кўрсатмасин, уч-тўрт ой ётмоқ ҳам бор! Кўкнорсиз қалай кун ўтқарасан? Яна бир дарди бор: шундай нашасиз ётгандан кейин, ўлим йўқми? Ҳай, аттанг-эй.. Бир ўлиб қолсанг.. У дунёда наша бормикини?

Почамир ўйлаб-ўйлаб чарчади, яна иситма чиқарди. Каттиқ иситманинг тегба талвасалари орасида Почамирнинг кут-қуруқ лаблари орасидан шул сўз яна чиқиб қолди:

— У дунёда наша бормикини?

Бора-бора касаллик кучайди, «у дунёда» наша топпоқ фикри Почамирнинг миясини чарчатди. Энг сўнг шу қарорга келди: «У дунё»да «хур» деган қизлар, «ғилмон» деган бачалар бор экан-у, нега наша бўлмагани? Бизнинг Почамир мадраса чанги еган, «Шамсия»² мантиқига жуда ишонадир. Юқоридаги манتيқий сўз унга жуда ёқиб кетди.

— Бор, бор, — деди, — қизлар, бачалар бор экан, нашаси бўлмагани! «У дунё»да наша ҳам бор. Бироқ бизга берадарми уни? Унга борунача кўб қунуқлар,

күб бекетлардан ўтиш керак. Ким кўпик, тарози, Мункар-Накир³. Буларнинг барисини кўрмоқ, ўткармоқ керак, ундан кейин — наша!

Шуларни ўйлар экан, Почамирнинг эсита бир хийла келди. Иситмаси бир оз тушган эди, хотинини чақирди. Кўзлари ёшта тўлган экан, титроқ бир товуш билан шунга айтганди:

— Хотин, энда худота топиридик. Тирик киши ўлмади қолмас, албатта. Менинг касалим ёмонга ўхшайди. Ёр иш бўлиб ўла қолсам, мана шу рафидиги⁴ кўкнор халталаридан мента кафан тиктир. Бозордан суф-мурф олиб юрма, англадингми? — деди.

Хотини айрилик хабаридан қайғуриб, бир оз йиғлаб кўйди. Энг сўнг Почамирнинг сўзини қабул этиб, ўйдан чиқди.

Кўчириклар, дуолар буткул фойдасиз экан! Почамирнинг жонини қайтариш нари турсин, унга бир оз кўкнор ҳам тошиб бера олмадилар.

Почамир ўлиб қолган эди. Ювмоқ, исқот⁵, жаноза, ихлос ҳоким⁶, йиртиш масалалари, битганингизча, кўригиди. Сағананинг оғзи ҳам беркитилди. Нима дейсизким, ўлганидан кейин ҳам тинчлик йўқ эмис! Почамир энди бир оз тинчгина ухламоқчи бўлган эди, тўрға икки маллак кирди. Кўзлари жулда катта, бўйлари узун, бошларида иккитадан шох бор, кўкраклари жуғилди, қўлларида йўғон қалтақлар!⁷

Биттаси қўлтиғидан кичкина бир шиша чиқарди. Ўликка тўғри тутди. Ўликка жон кирди. Почамир иргиб тургач, боши сағананинг тепасига тақиллаб тегди, қайтиб йиқилди. Бу қатла секингина тургач, кўзи ҳалити кўрқинчли малакларга тушди. Буларнинг Мункар-Накир бўлганларини бот англади. Тириклигида ўйлаб қўйган хўйлави экариб, Мункар-Накирдан сўз кутиб турди. Мункар-Накир афандилар бизнинг кўкнорини кўрқитгани қалтақларини кўтариб:

— Тангринг кимдир? — деб сўрадилар.

Почамир кўрқмади-да, шоммади-да, кўзларини уларнинг кўзига тикди:

— Ўзи нима гап, ака? — деди.

Малаклар бу кунгача ҳеч кимдан бундай қаршилик кўрмаган эдилар, шошиб қолдилар:

— Бизлар, Мункар-Накир бўламиз. Сенинг имон-лими-имонсизими эканингни онгламоқ учун келдик, қани, жавоб бер! — дедилар.

Почамир: Сизларни ким юборди?

Малаклар: Тангри юборди, сўзини чузма!

Почамир хўб қизик бир ишни кўрган каби шошиб сўзлади:

— Тангри юборган Мункар-Накир бундан уч ой бурун келиб, мени сўроқ қилган эдилар-ку, сизлар яна нима деб келасиз?

Мункар: Сен қачон ўлдинг? — деб, сўради.

Почамир: Уч ой бурун ўлганман.

Малаклар: Ёлғон айтма!

Почамир: Кафанимни кўрмайсизми! Сарғайиб, чириб кетган, — деди. Уларга сўз бермаслик учун тез-тез тапириб берди: Биродарлар! Менинг қачон тўрға кирганим бирор дафтара ёзилмаган, сизларга қардан, қачон юборганингизни билдирувчи бир мандат⁸ берилмаган, ҳар соатда биттангиз келиб одамни роҳатсиз қиласиз. Охиратнинг бутун ишлари шундай тартибсизми?

Малаклар бундай қаршиликни кўргач, шошиб қолдилар. Нима қилишларини билмай турдилар. Қайтиб кетмоқчи ҳам бўлдилар. Накир деган каттаси бирдан бақириб:

— Одам ўғли! Мента тангридан ҳозир «илҳом»⁹ келди. Сен ёлгончисан. Бизларни алдамоқчи бўлибсан.

Бизларни алдамоқ кулай, бироқ Тангрини алдаб бўлмас. Сен дунёда касал бўлиб ётганингда, хотинингга васият қилган эдинг: хотининг кўкнор халталарингга кураб, сента кафан тикди. Кафанингдаги сариклик шундан экан. Тез бўл, жавоб бер! — деб қалтақни кўтаргач, Почамир бурунги туришини бўзмай сўзлади:

— Тўхтангиз, Накир афанди! — деди. — Тангри-ку менинг уйимда хотинимга айтган сўзларимни билар экан, кафанимнинг кўкнор халталаридан тикилганини билар экан, менинг қачон ўлиб, қачон кўмилганимни ҳам билар экан, менинг имонлими, имонсизими эканимни билмадим, сизларни нега юборадир?

Малаклар бу кучли сўроққа жавоб бера олмадилар. Бу эрка кўлнинг ҳолини айтмоқ ёки бир дастурулама сўрамоқ учун Тангри хўзурига қайтдилар. Недандир, билмадим, қайтиб-да келмадилар!¹⁰

Почамир тинчгина ухлади. Тўрға чаёндан, илгондан, тамув алагасидан бир нарсда-да кўрмади.

Қулбонга эришган бир Ҳамбомуғ⁹ товущидан уйонди. Яна Мункар-Накир афандилар келдиларми, деб бир оз кўрқди. Кўзларини очиб қараса, хайҳот! Мункар-Накир у ёқда турсин, ўзининг устидан сағанадан ҳам

асар қолмаган. Бутун дунё тел-текис бўлиб қолган. Кенг бир чулнинг ҳар томонида ўсган тиконли буталар, ни кўрганмишсиз? Мана шунга ўхшаб, ердан одамлар ўсиб чиққан: янгигина туپроқдан бош кўтарган янги одамлар, кишилар ҳайрон-ҳайрон, бир-бирларига қараб ўтиралар! Ҳудди шу паллада боғли Ҳамбомбуг товуши атрофини титратди. Бу товуш Ҳамбомбуг товуши эмас, дан кўз очкан чоғида, уни эшитгани учун, Бухородаги Ҳамбомбуг деб ўйланган эди. Шунинг учун биз ҳам Ҳамбомбуг дедик. Ҳамбомбуг товушини эшиттач, барча одамлар ердан турдилар. Ҳамма қип-ялганоч! Уртукларда деган нарсаси йўқ. Ҳудди ўрнс Ҳаммоми. Бунча «каши афрат»! Почамирин бир оз уялтирди. Кўкнор халтагарида тикилган кафанини некарди, бироқ кафан туپроқ бўлган, битган эди! Шошиб қолган, ҳар бизнинг Почамир ҳам чопиб юрган эди. Бирдан қўлига порт дафтарчаларига ўхшаган бир дафтарча, ўқимок истайди. Лекин шундай бир кунда дафтарчани ўқиб турмоқ бўлурми?

Дафтарчани бармоқлар орасидан бўкуб ушлади. Бир тўда малак полислари яланғоч одамларни бир томонга суриб, ҳайдаб келдилар. Почамир ҳам суркка қўшилиб юра берди-юра берди, кенг бир капшонга бориб тўхтадилар.

Капшоннинг тўрт ёғида хирмонлар: ёзуқ-эзу хирмонлари. Ўртада катта, жуда катта зоғомални! Бир табир малак. Одамлар капшон теграсида тўллангач, ҳалити тарозибон ўзининг йўғон товуши билан бақириб:

— А...й, одам ўғиллари! «Киёмат қойим» бўлган. Бу мезон тарозисидир... Сизнинг амалларингизни шу билан тортиб кўрамиз. Эзгуси ортган киши ужомоҳа киради, ёзуғи ортган киши тамуққа борадир,— деди. Тарозибон афандининг бу бақирити ортқича бир иш эди. Негаки, «Киёмат қойим», «Мезон», «тарозин», «амал даги ҳамма кимсалар бизлар эдилар. Тарозибоннинг ҳеч ким бир жавоб бермади. Ёлғиз бизнинг Почамир: «Хўб, онгладиқ, тез бўлинг, ишни битиринг!»— деб гўн-ғиллаб қўйди. Тарозибон ишга киришди. Ишнинг бориши шундай бўлди эди.

Яланғоч кишилар, тарозин бошпага ўнлаб, юзлаб бепартиб тўлғандилар: «Бу менинг дафтарим! Аввал мени Меникин ол! Мен қолдим-ку» — деб қичқиритдилар. Тарозибон биттасининг дафтарини олиб, «Мулла Олим» деб отини ўқийди. Мулла Олимни йиғиндан чиқариб, орқасига ўтқаради. Шунда юмуш кутиб турган камшир часини берадир. Бу камшир малаклар билан ёзуқ-эзу хирмонларига бориб ўтирадилар, гуруч ортувчилардек, ёзуқ ва ҳам эзу хирмонларини бармоқлари билан титирлар, Мулла Олимнинг эзуларини ва ёзуқларини ажратиб оладилар, тарозибон тортидир, биттасининг оғир келганини англагандан кейин, иккала зоғомани ҳам ерга бўшатадир. Иккинчи бир кишининг ёзуқ, эзуларини тортоқ учун дафтарчасини олмақчи бўладир. Яна жанжал, яна итариш, яна «мени ўтказ, уни қолдир»лар!

Почамир икки ярим йил кутди. Тарозинга яқинлаша олмади. Тарозин сари бир қадам отгач, йигирма қадам кейинга итарилар эди. Иш шундай қолганда, яна йилгача ҳам тарозинга яқинлаша олмаслиги аниқ эди. Жойидан бери навабат кутиб турган кишиларнинг ҳамма дари безор бўлган эдилар. Почамир халқ орасига фитна солмоқ, уларни бузмоқ режасини чизди. Ёндоғиларга тапша бошлади:

— Жоним, биродарим! Бу қандай тартибсизлик? Шунча одамнинг «амал»ини тортоқ учун биттагина тарозин нима бўлади? У-ўн беш тарозин йўқми экан? Шунча буюк ишни бошлар эканлар, бурунроқ тайёрлик кўрганда, бўлмагани эди? Буни қилмаганда ҳам, бир тартиб ўрнатилиш керак эди.

Бир киши: Қандай тартиб?

Почамир: Сўнг замонда бизнинг Туркистонда бир тартиб чиққан эди? Кўб кишига озик бермоқ учун очилган дўконлар бор эди, шунда тўлланган кишиларга тартиб билан озик бермоқ учун қўйруқ ясар эдилар, яъни келган кишиларни бир-бирининг кетига қўйиб эдилар. Бунинг оти «очират».

Дунёда «очират»ни кўрганлардан шунда Почамирдан бошқа яна тўрт-беш киши бор экан. Почамирининг озидан «очират» сўзи чиққач, ҳаммалари:

— Ҳа!.. Очират... Очират яхшидир... Очират истай-миз,— дея бошладилар. Бошқалар ҳам шуларга эргашдилар:

— Очират яхши экан, шунн истаймиз, шу бўлсин, шу келсин! — деб қичқирдишлар.

Малаклар ҳар томондан югуришиб келдилар. Одамлардан нима настанларини сўрадилар. Ҳаммалари бирдан:

— Очират истаймиз, шул келсин! — дедилар.

Малаклар «очират» сўзини эндигина эшитар эдилар, маъносини англай олмадилар.

— Бу қандай сўз? — деб шошиб қолдилар.

Почамир чакқонлик қилди, илгарига ўтди, кишиларни бир-бири орқасига қўйди:

— Мана, «очират» деб шунга дерлар, — дед.

Малаклар «очират»ни англагач, одамларни қатор қила бошладишлар. Почамир ўзи учун қатор бошида ўрни ола билди. Тарозибон Почамирининг дафтарчасини олд. Эзгу ёзуқларини тортиди. Дафтарчага бир хат ёзиб, қўл қўйиб ўзига қайтарди.

Почамир қатордан чиқди. Қисмат чўлида Ҳайрон-Ҳайрон юра берди. Қаярга борганини билмас эди. Бир тўда кишига учради.

— Қасқа борасиз? — деб сўради.

— Лаби ҳовуз борамиз, — дедилар.

Бу Лаби ҳовузнинг «Инна авттайна»даги «Кавсар ҳовуз»¹³ эканини Почамир бот онглади. Ўзи ҳам суваган эди. Бир ютум сув ичгусн келди. Шунларга қўйингди. Юрд-юрди, узоқда кенг бир ҳовузда тиник сувнинг дониллаб тургани кўринди. Ҳаммалари бирдан илгари югурдишлар. Бир оздан кейин ҳовуз бўйига эришдишлар.

Почамир чиқарган «очират» бу ерда қўйдан онглашган экан. Бундаги одамлар ҳовузнинг тўрт пучмоғида қўйруқ бўлиб, «очират» кутиб туради. Почамир қисқароқ бир қаторга қўйингди. Бир йил, бир ой кутгандан кейин навобат тегди, бир тос сув ичиб, қатордан чиқди. Олти ой яна чўлининг у ён-бу ёнига бориб юрди. Жуода ҳам қисилиб қолган эди. Бирдан қараса, катта таёқли малаклар кишиларни суриб бораёттилар. Бу ҳам шуларга қўйингди юра берди. «Қил кўприк»ка олиб бордилар.

Почамир ҳар ёнга эс қўйиб қаради. Кенг, жуода ҳам кенг бир чуқур: чуқур оловга тўлган, алангаси чикиб ҳар томонни қизарттиради. Чуқурининг устида қил кўприк, қилдан ингичка бўлса ҳам ўзи қил эмас, непаким, шунча алангада ёнмай туради. Қўприк кўб узун бўлгани учун нари ёни кўринмас эди, бери ёнида эса кўп кишилар, кўб кўйлар ҳамда кўб малаклар арааланиб,

бақириниб, югуришиб юрарлар. Бир неча киши қўйларга миниб қил кўприкдан ўтиб бормоқда¹⁴. Нечаси қўй устидан, нечаси қўй билан бирга чуқурга юмалаб кетмоқда, бу ёнда малаклар яна кишиларни қўйларга зўрлаб миндириб, қил кўприкка юргүзмоқда.

Бу ҳол Почамирини жуода кўрқитди. Нима қилишини билмади. Четроққа бориб, яшириниб турмоқни ўйлади, чуқурдан секингина узоқлашиб, эл орасидан чиқмоқчи бўлди. Бирдан кучли бир қўл елкасидан тутди:

— Рўзқул, юр! Гал сенки, — дед.

Почамир титради, қараса, кўрқинчли бир малак!

— Нима дейсиз мента? — дед Почамир.

— Юр, қил кўприкдан ўтасан!

— Мен ўтмасам, шунда қолсам-чи?!

— Бўлмайди!

— Майли, ундай бўлса, қўйингиз, бир ютум сув ичиб келай.

— Бўлмайди, — деб итариб юборди. Почамир йиқилга-тура кўприк сари юрди, кўприк бошига келди. Йикки малак тезлик билан бир қора қўйни илгари сурдилар:

— Шунга миниб ўт! — дедилар.

Почамир бу ориқ қўйни таниди, 1335 йилда¹⁵ қурбон қилган эди. Қўйни тутган малакка қараб:

— Ака, ўзи нима гап? Сизнинг бир каттагиз йўқми? — дед.

Ўзун бўйли катта бир малак:

— Нима дейсан? Мана мен катталари, — дед.

Почамир: Буглар шу қўйга мени миндиrhoқ истайлар.

Малак: Нема минмайсан?

Почамир: Миниб нима қилай?

Малак: Шунга минасан, шул қил кўприкдан ўтасан.

Почамирининг жуода аччини келди:

— А! — дед у, — ман шунн 1335 йилда қурбон қилганман. Шунн бозордан уймага келтиргунча уч кишини сақини соат тиришган эдик. Ҳаммамизнинг жонимиза чиқа ёган эди. Бу сабил жуода чарс. Катта, тўғри йўлларда юрмас эди. Бу қил кўприк узара ҳеч юра олмайди. Мени ҳам йиқитади, ўзи ҳам кетади.

Малак: — Мента нима? Ўзинг қурбон қилган қўй-да.

Ҳар ким ўзи қурбон қилган қўйига миниб ўтади.

Почамир: Мен дунёда тўрт-беш қўй қурбон қилган эдим. Кўб яхшилари бор эди. 1332 йилда бир оқ қўй

сүйгөн эдим¹⁶. Жүдө ахши эди. Шуну келтирсангиз буй-
масмнр!

Малак: Йүк, буймайдыр!

Почамир: Нечунр!

Малак: Чунки Тангримизга хамма куйларингдан шул
куй кабул булган.

Почамир: Нега бу кабул булган? Ул куйлар ахши
эдилер-ку.

Малак: Куйнинг ахши-ёмонлигида Тангрининг иши
йүкдир. Сен бу куйнинг тутани тугрылык билан топган
сан. Ул куйларингизни харом тутудан олгансан.

Почамир: Эй, ука! Сиз бизнинг дунемизни курмаган
экансиз. Унда тугрылык билан бир куй тутан топмок
мумкин эмас. Мен шу сабидни хам харом тутудан олган
эдим.

Малак: Гапни куй чума, шунга мина бер!

Почамир: Нима дейсан сан, гапни тингтайсамми,
йүкми? Хар ким уз куйини минса, менинг беш куйим
бор, шуларни келтир, битта ахшига миниб утаман.
Ахши куйларимни узингиз учун сақтаб, ёмонни бера-
сизми?

Малак бир оз юмшадн, секилаб гапирди:
— Сен шунга мина бер! Тангри багншласа, шу би-
лан хам утасан, — деди.

Почамир: Тухтанг, уртоку! — деди, — шу ишингиз
жуда бемаъни бир иш. Шунча кишиларни чарчатиб,
тарозинда тордунгиз, куйларимизга биттадан паспорт
надан буён сўраб-сўраб аялаб-ёмонлигимизни худди сага-
шунча бечорани куйга миндириб, кил устида уйнатмок-
кашпон мудирининг хам куйи бор. Ахши-ёмонларимизни
шундан билгнб олдингиз, ёмонларимизни тутлангиз, оёк-
башка тузукрок бир йулдан укмохга киргизинг-куйинг!

Сиз хам халос, биз хам халос!
Уни килмас экансиз, менинг шул беш куйини кел-
тирингиз! Мен битта ахшиени олгнб минаман, қолгани
яна сезинки!

Малаклар куйларким, буймайдыр, бу кишини сўз
билан ентмок кудай эмас. Биттаси бориб, катта оқ бир
куй келтирди. Почамирга қараб:

— Мана бу қалай? — деди.

Почамир куйни таниди:

— Мана бу хам уз куйимдыр, бу жүдө ахшидыр, —

деди. Куйга бот минди, «бисмиллох» деб қил узара юр-
гизди. Куй хам жүдө уста булгнб қолган экан, қил куй-
рик устида йўрғалаб бора берди. Почамир куйларини
ийкнлиб кетмоғи аниқ эди!

Кўкнор халталарини, Мункар-Накирни, каптонда

га келтирди, меҳнатларига куяр эди. Шунча меҳнат ки-
тигандан кейин, қил устида қолганлигини, бу ерда
хеч бир турли хийлангннг ишга арамаганлигини кўрар
эди.

— Хой аттанг, хой!.. Энг сўнг ишим шул куйга қол-
ди. Шунинг биргина оёғи қилдан тойиб кетсе, иш та-
мом! — деди. — Хай, жонивор, узинг бир иш қиласан-да,
деб узини овутар эди.

Куйнинг бунча тез йўрғалагандан шошди. Куй уз-
бунча уйноқлаб бормоғини хеч уйламаган эди.
Дунёда бир кунки кичкина бир ариқнинг кичкина
бир куйригидан утанда, шул куйнинг кўб хуркканини-
да эсладн.

— Хуй ахши ўрғатган эканлар-да, бечоралар, — деб
куйди.

Почамирнинг эси жойида эди. Хар нарсани сабаб-
лари билан, фойдалари билан аялаб тураар эди. Шун-
дай булса хам, бир нарсани хеч аялаб олмас эди: бир
моқнинг жанибата киргизмок учун бунча «ташвиш» бер-
менинг сабаби нима? «Хар нарсани билгучи Тангри
билгандан кейин, аяла булгнб-булгнб мени Мункар-Накир
миндириб қил устида уйнатмок сартардон этмок, куйга
ни аяламай қолганга қизир эди, қанча юрганни
билгани йүк, бирдан куйнинг тутхатганини сезди:

— Э, вой!.. — деди, — бу киши йулнинг худди ўрта-

сида чарчаб қолган эсалар, худд урди.

Почамир кўб кўрди. Кўрқншдан кўзини хам очол-
май қолди. Юрмоқда, қайтмоқда, тушмоқда мумкин
лишини билмай турган чоғида: «Бу нима учун индамай
кент бир кўкаламзорда кўрди. Кўзини очди. Узини
илгари қараб чопмоқда эди. Узокроқда ранг-баранг
хўвгилларнинг юқори буймалари кўринар эди. Бу ер

учмоҳ эди. Почамир кўйдан кунди, илгари қараб югурди, бир оз борғач, катта бир шаҳарга кирди, шаҳар эмас. — Боғ, боғ эмас — шаҳар эди.

Ўғлар, оғочлар, қушлар, саройлар... Оғочларнинг танаси олтин билан қумушдан, япроғи зумрад тошдан, уйларнинг ҳар бири бир бўлак ёқудан: оғочлар орасидан, деворлар тагидан кичкина ариқчалар оқиб туради. Почамир бир ярим йилгача бу шаҳарнинг ҳар ёнида кўчадан-кўчага, қопқадан-қопқата¹⁸ юрди, энг суяғ ёқудан солинган кичкина бир уйга дуч келди. Қопқасининг устига қаради: «Улуғ Тангри бу уйни ўзининг қули Рўзиқул Отабой ўғлига бағишлаган», — деган бир ёзуви ўқиди.

— Мана, шу бизники экан энди, — деб тўхтади. Ичкаридан жуда чиройли қизлар ва бачалар югуриб чиқдилар. «Марҳамат, тақсир, марҳамат!» — деб, Почамирнинг елкасига ёпишдилар, бошини сийладилар, қошнинг ўлдилар, соқолини сийладилар. Почамир буларнинг хўруғилмонлар¹⁹ эканини англади. Хўр-ғилмонлар орасидан буюк бир дабдаба билан юриб ичкарига кирди. Катта бир уйнинг тўрига катта бир тахт қўйилган экан. Почамир тахтга чиқиб ўтирди. Қаршисида қул қизлар, ўғлонлар қул қовуштириб турдилар.

— Сиз ҳаммангиз мени қарайсизми?

— Ҳа, тақсир, ҳаммамиз сизники!

— Бачаларлар! Ҳаммангиз меники экансиз-у, беш-ўн тангиз мени қарши олмоқ учун қил кўприккача чиққанда, ўларми эдингиз? Эсингиз йўқми, шунча хизматчинс бўлган киши ўз уйини ахтармоқ учун бир ярим йил кўчаларда юрсин. Ишми бу?

Почамир жуда чарчаган, оёқлари оғир эди. Бир оз ухламоқ истади. Бошини ёстиққа қўйди, кўзларини юмди...

Қача ухлагани белгиси эмас. Кўзларини очган, жуда оқ қолганини сездди. Нонлар, ҳолвалар, қаймоқлар, қовурмалар ҳаммаси ҳозир бўлди. Буларнинг биттасини ҳам ҳалғи хизматчилар келтирмадилар. Ўлар ўзлари уча-уча келиб, Почамир ёнига қўндилар. Почамир еб тўйгандан кейин, томоқлар²⁰, нонлар яна уча-уча кетди.

Почамир оқшомгача яна икки йўла томоқ эди, оқшом бўлгач ухлади. Эртаси яна шундай. Кундузлари уч йўла томоқ, кечалари айш-ишрат...

Етти кун шундай яшди, булдан сўнг кўкнори Почамир жуда шидан чиқди. Бундай яшайдан жуда безиди.

Унинг бир иш ахтармоқ истади. Ёнидаги қиз, ўғлонларнинг иккитасини олди:

— Юринг, мени томоша эттиринг! — деб ташқарига чиқди. Боғанинг ҳар ёғини кўрди. Оғочларнинг тагидан тўрт кичкина ариқча ёма-ён оқиб туради. Почамир эгилиб қаради: ариқчаларнинг биттасидан оппоқ суғ, биттасидан тиниқ сув, биттасидан бол, биттасидан чоғар оқмоқда эди. Почамир чоғарни кўриб шод бўлди:

— Мана шу! майдан кўброқ олиб борайлик, — деди.

Ёнидаги қиз:

— Ҳўп, оламиз, — деди.

Почамир: Шу кеча бир оз маст бўлайлик.

— Тақсир! Бу май маст қилмайди-ку!

— Бузилганми?

— Йўқ, бузилган эмас, маст ҳам қилмайди.

Почамир: Май бўлса, маст қилади, маст қилмаса,

май бўлмайди.

Бир ўғлон: Тақсир! Бу охираат майи²¹ бошқача экан.

Биз ҳам шунча чаман, маст бўлганимиз йўқ.

Почамир товуш чиқармайин юра берди. Ҳалғи бола

сўради:

— Тақсир! Майдан олайликми?

Почамир: Йўқот, нима қилсан уни? Маст қилмай

турган майин қимматдир?

Почамир уйга бормоқ учун, орқасига қайтди. Димоғи куйган эди. Яна шул уйга бориб ишсиз ўтирмоқ унга мағол келар эди. Ўзига бир иш топмоқни ўйлаб юрар эди. У ён-бу ёнга қаратгиси ҳам келмас эди. Тўрт одим нарироқда кўзига бир бута кўкнор кўринди. Шодлигидан сесканиб қўйди. Бирдан шунга қараб югурди. Оёғи остидаги чуқурни кўрмаган экан, оёғи чуқурга тойиб кетди.

— Воҳ! — деб йиқилди.

Ўзининг «воҳ» деганига уйғониб кетиб кўзини очса, хотини ёстиғи бошида ўтириб, Почамирнинг терларини артади.

Хотини: Ўстингизни очмангиз, терлагансиз. Тушингизда бир оз кўрқдингизми? — деди.

Почамир кўрганларининг тушда эканини билгач, теран бир сўлуш олди.

— Уф, сўрама, хотини. Кўб бағололарга учрадим. Ях-

шиким, туш экан, — деди.

Хотини: Иситманинг шундай тушлари бор, уйғондингиз — битди! — деб Почамирга бир пиеда чой берди.

ДРАМАТИК АСАРЛАР

АБУЛФАЙЗОХОН

Йўсул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожея

КИМСАЛАР*

Абулфайзохон¹ — Бухородаги ўзбек хонларининг сўнги-
си; кўрғалик ёшларинда.

Улфат² — хоннинг хўжасаройи (хўрам бошлиғи); кўрғали-
лик ёшларинда.

Давлат тўқсобеа — хоннинг яқин хизматчилариндан.
Қозн Низом — Бухоронинг қозн катони. Элики-отмиши
ёшларинда.

Ҳакимбей — хоннинг инои, сўнгра³ оғалиғи; элики-от-
миши ёшларинда.

Раҳим кўрчи — сўнгра тўқсобеа, сўнгра оталиғи, Ҳаким-
бейнинг ўғли; ўттиз-қирқ ёшларинда.

Мир Вафо — Раҳимхоннинг хўжмроғлиқ тарихига бағиш-
ланган «Тухфани хоний» асарининг муаллифи. Ҳакимбейнинг
оғли; элики-отмиши ёшларинда.

Донёлбий — Ҳакимбейнинг укаси; кўрғалик ёшларинда.
Иброҳим иноқ — сўнгра оталиғи; олтиш-етмиш ёшда-
ринда.

Тоғайқудбек — манент беклариндан.
Хўжа Қалон — машхўр хўжалардан.
Охунд — Бухоронинг катта мулагаси.

Нодир шоҳ — Эрон шоҳи.
Ризоқудликхон — Нодир шоҳнинг ўғли.
Мирзо Маҳди — шоҳнинг бош котиби.

Алиқудликхон, Ҳусайнхон, Аҳмадхон — Эроннинг
қўшун бошлиқлари.

Абдулмуминхон — Абдулфайзохон ўғли, 15 яшар.
Илдош Эргаш — қадандар кийимлик тилчилар, Ҳаким-
бейнинг одамлари.

Қоровуллар, хизматчилар, жаллодлар, чо-
лечилар.

* Эскарма: Бундаги воқеаларда биринчи парда билан ик-
кинчи парда орасида етти йил, иккинчи, учинчи пардалар
билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасида бир йил замон ўт-
кандир. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзганда кўрқ-
алик, олтиш-етмиш деб ўн йиллик оғалиғи қўллангилар. —
(Фигура).

БИРИНЧИ ПАРДА

Кеча. Бухоро аринда. Абдулфайзохоннинг уйи шоҳона тўшатиб,
безанган. Ўртада осилган муҳташам «Чит чирок»нинг буғун
шамлари ёниб туредир. Уйнинг ўртасида, кичкина кўрсаткич
устиданги шаддончада ёниб турган шадоннинг ойдинлиғи остин-
да Улфат хўжасарой, Мир Вафо ҳам Қозн Низом
тахта² ўйнаб турадилар. Ташқарида чочиниб турган чочулар бир
оёдан кейин секинлашади, сўнгра битар.

Қозн Низом. Кишти! (Бир дона сурар.)

Мир Вафо. Э... олтиш кетди-ку!

Улфат. Подшоҳи одам эсон бўлсалар, яна от то-
пилар.

Қозн Низом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бер-
гай.

Улфат. Омин (бир дона сурар).

Мир Вафо. Шу кеча тушимда хоқонимизни кўр-
дим, бўз бир отга минган, қўлларинда қилғич, йироқлар-
га қараб турганлар эди.

Қозн Низом. Худо хоҳласа, йироқ ерларга
бориб, кўб ўлкаларни оларлар.

Улфат. Нафас муборак, омин.

Мир Вафо. Кишти! (Бир дона сурар.)

Қозн Низом. Мана, эмди иш қийинлашди!

Ҳаммалари тахтага тилинлар. Абулфайзохон ичкари уйла-
ридан жуда оғир босиб чиқар, ўтаргачаларга қараб юрар, ҳамма-
лари туруб қўй қолуштурулар.

Абулфайзохон. Қани, ким кучли?

Улфат. Хоқонимизнинг иккала қўллари ҳам яхши
ўйнайлар.

Хон. Сен қайси томонда?

Улфат. Мен хоқонимизни олқаб томоша қилиб
тураман, ҳеч бир ёққа қўшулганим йўқ.

Хон қайтиб, катта³ чиқар. Ейбоншаб, бир қўлини бошга тиркаб
уюнар. Кўчани бир қайту остинда зилтиб тургани кўрунади.

Мир Вафо. Кишти! (Бир дона сурар. Ўйинчилар
сингирлиниб, тахтага қарайлар.)

Хон. Ким ўтди?

Улфат. Мир Вафо қўлинигиз ўтдилар.

Хон бошини қимирлатур. Ўйинчилар тахта бошиндан туруб,
уйнинг эски ёқасиданги кўричаларга ўтурадилар. Хизматчи кириб,
тахтани ҳамда кўрсаткич билан шаддонни олиб чиқар.

Хон (Қози Низоме). Фарҳод оталиқни кўрдигинизми?

Қозин Низом. Ҳазратининг бўйруқлари билан бориб кўрган эдим.

Хон. Нима қилдингиз?

Қозин Низом. Оталик қулнингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини араз қилайин.

Хон. Айтингиз.

Қозин Низом. Бордим, кўрушдим, сўйладим: «Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак мижозларига ёқмай турган ишлар қилар экансиз. Эрон қўшуни Қаршидан қайтқондан сўнгра, сизнинг юрш-турушингиз бошқача бўлган экан», дедим.

Хон. «Эрон қўшунини Қаршидан қайтарган ёлғуз сен эмассан», демадингизми?

Қозин Низом. Уни ҳам айтдим. «Нодир шоҳ томонидан юборилган қўшунининг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбий иноқ ҳам кўб тиришдилар», дедим.

Хон. Нима дедим?

Қозин Низом. Оталик қулнингиз бу сўзимга қулбична қарадилар. «Эрон қўшуни икки-уч бекнингизга тиришмати билан юртимиздан чиқмади», дедилар.

Мир Вафо. Хоқонимиз жуда яхши билдиларким, Нодир шоҳ қўшунининг тулпроғимиздан чекилишига Ҳакимбий иноқ қуллари кўб тиришдилар. Оталик шунини кўрмак истамайлар чоғи!

Қозин Низом. Оталик дейларким, Эрон қўшунини тулпроғимиздан биз чиқармадик, ўзи чиқди.

Хон. Нима... Ўзими чиқди?

Қозин Низом. Оталик қулнингиз шундай дейлар: «Эроннинг — дейлар — янги тул, милтиқлар билан яроқланган қўшуни бизнинг қўшунимизни буза олган бўлса ҳам, ўзбакнинг бутулиғини билгани учун, хурқуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухорога келганини эшитгач, бутун кўрқди, усталик билан урушни ётқузди-да, қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳакимбий иноқнинг-да айрича хизматимиз Хива қўшуни Бухорога келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон қўшунини қайтардим деб, катталиқ қилмаганим каби, хоқонимиздан ёширунгина Нодир шоҳга элчилар юбориб, хабарлашди-да турмадим».

Хон. Ким Нодирга элчи юборган экан?

Қозин Низом. Оталик қулнингизнинг сўзларига

кўра, Ҳакимбий иноқ шундай қилган бўлсалар керак. Хон. Ул мента дўст бўлса, нега буқунгача қизини юбормайдир?

Қозин Низом. Уни ҳам сўрадим.

Хон. Нима деддингиз?

Қозин Низом. «Молимизни, жонимизни хоқонимизнинг муборак оёқларида қурбон қилмоқ ҳаммамизга лозимдир. Шунини қилмаганда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шунча қундан бери биттагина қизингизни тортуқ қилмай турасиз», дедим. Оталик бу сўзни эшитгач, ёмон қизилдилар. «Хонга яхши кўрунмак учун қиз қурбон қилгучилар кўб, шунларнинг қизларини олдира берингиз», дедилар.

Хон. Ўзи юбормайдир. Юборганларга сўз ҳам отадир.

Улфат. Емоннинг бир қилғи ортуқ!

Қозин Низом. «Биз хон ҳазратларига ўзимизни қурбон қилдик, эмди номуқумизни ҳам истамасуңлар», дедилар. Мен айтдимки...

Хон (сўзини кесиб). Бас!.. Еган тузлар кўр этсуни... Кимни тулпроқдан кўтариб, курсига чиқарсақ, тезгина бошимизга чикмоқчи бўлади.

Улфат. Хоқони олам! Уларни яна тулпроқга қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Хон. Яхшиким, буларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўқса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар! Улфат. Хоқонимизга маълумдирким, подшоҳлик қон билан суғорилатурган бир оғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Хон (Улфатга). Тур жойингдан. Тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасан, шундай ишта! (Улфат қулдўқлаб чиқар.) Мен тинчгина турайин деб, акамни ўлдирдим. Эмди бир-икки бузуқбош чиқиб, меним тинчлиғимни бузмоқ истайлар! Қўяман сизни!

Қозин Низом. Хоқони олам! Оталик эски бир қулнингизлар. Кичкинагина бир эркалик қилгани учун уни ўлдирмак нечук бўлар экан?

Хон (Қозиннинг сўзини эшитмагандек бир оз ўйлабандан сўнг). Фарҳод оталиқни эски бир қулимни, деддингиз!

Қозин Низом. Ҳазратим каромат қилдилар.

Хон. Фарҳод оталиқ хитой қипчоқнинг бошлиғидир, билмайсизми?

Қозин Низом. Ҳазратим яхши биладилар.

Хон. Эл бошлиғи бўлган бекаларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз эгларига тоғниб, туташ менга ёмонлик қилмоқчи бўлалар.

Қозинизом. Тавба қилдим!

Хон. Бухорода эл бошлиқлари бўлганда, ментинчигина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир. Отам сотиб олган қуллар мана ўлфат билан Давлат. Қўринғиз-чи, мен чизган чизикдан чиқардирларми?

Қозинизом. Албатта, чиқмайлар.

Хон. Эмди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз шунинг айтиғиз, бошқа гапларни қўйберинг!

Қозинизом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бертай, ўзлари яхши билдирлар.

Мир Вафо. Ҳазратим, албатта, яхшироқ билдирлар. Манғитлардан Ҳакимбий иноқ, қалмоқлардан Жиянқулибий, кенатаслардан Иброҳимбий қуллари бор.

Хон. Жиянқул бўлмайлар. Ҳакимбий билан Иброҳим кенатасдан биттасини қўярмиз. ...Тўхта, домўлло! Меним ёнимда ҳар кун мактаб турганинг Ҳакимбий иноқ Нодир шоҳ билан нечун хабарлашади?!

Мир Вафо. Бу сўз тўғри бўлмаса керак.

Хон. Боя қозининг Фарҳод оталиқдан келтирган хабарларини эшитмадингми?!

Мир Вафо. Фарҳод бошлиқ ўзининг ўлумини билган бўлса керак. Қутулмоқ учун шундай сўйлагандир.

Хон. Мен бошқа жойлардан ҳам эшитдим, тўғри сўйла!

Мир Вафо. Ҳазратим эсон бўлсунлар. Иноқ қулнингиз бундай ишни ўйламаган бўлсалар керак. Меним ҳеч хабарим йўқ. Шунинг жуда яхши билманким, иноқ қулнингиз хоқонимизнинг муборақ хизматларини ҳар нарсадан ортук кўрадирлар.

Хон (ташқарига қараб). Тўқсобани чақир, келсун

Давлат тўқсоба келар

Етишда⁵ кимлар бор?!

Давлат. Иброҳимбий билан Раҳим қўрчин⁶ бор.

Хон. Икковини ҳам олиб кел. Сўнгра бизга базм қилиб бер!

Давлат тўқсоба чинар.

Мана шу! Давлат билан Ўлфат каби ўнга одамим бўлса эди, Бухорони тинчигина сақлар эдим. Ишнинг йўл-

ларини билалар, теран тушуналар. Ёмонлиқ, ёйиқлиқни эса сира ўйламайлар.

Қозинизом. Ҳазратим марҳамат қилсалар, ҳамма қуллари ҳам шундай иштайлар.

Давлат тўқсоба чақир билан пиёдаларни киртадир. Кетиндан уч танбуруч, бир рубобчи, икки найчи, бир даффи⁷, бир да ўйинчи қиз кирарлар. Ҳаммалари ўтурғач, базм бошланалар. Давлат уч пиёдалан чақир тартатолар. Базм биткач, ўйвчи, чолғучилар қулқўлаб чиқарлар. Ўлфат пиёдаларни чиқарар.

Хон (жуда теран бир тушунчадан айрилиб). Раҳим қўрчин, отангиз қалай?

Раҳим қўрчин. Ҳазратимни дуо қилиб турадирлар.

Хон. Яқинда Эрондан сизга қўноқлар келганими? Раҳим қўрчин. Ҳазратим қаромат қилдилар.

Мир Вафо тедбеланадир.

Хон. Ким экан унлар?!

Раҳим қўрчин. Қаршн урушинда Эрон қўшуниндан бир-икки киши бизнинг томонга тутулган эдилар. Иноқ отам унларни озол қилган эдилар. Шунлар савдо учун Бухорога келган эканлар. Яхшиликни унутмағанларини кўрсатгани отамни келиб кўрдилар.

Хон. Тузук... Яхшилик, албатта, унутилмайдир. (Бир оз тўхтаб.) Биз Фарҳод оталиққа шунча яхшилик қилдик, биттасини ҳам билмади. Яна бизга хиёнат қила бошлади. Энг сўнг ўз бошини ейди.

Раҳим қўрчин билан Иброҳимбий шошқин тинглайдилар.

Фарҳод оталиқни ўрундан тушурдик. Ўз жазосини яқинда кўрар. Унинг ўрнинда, Иброҳимбий, сени оталиқ қилдик. Раҳим қўрчин, сента ҳам тўқсобалиқ бердик. Иноқ, отанг ҳам яқинда катта меҳрибончилиқ кўрарлар.

Иккаласи туруб, қулқўч қиларлар.

Иброҳимбий. Ҳазратимга арэим бор.

Хон. Айг!

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби, ўтқур бир одамнинг бажара олмагани бир ишни мен қандай бажарарман?!

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

Иброҳимбий. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолган.

Хон. Нима деганинг буъри!
Иброҳим бий. Шу л Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқ-да мумкин эмасдир.

Хон. Девона бўлдингми?

Иброҳим бий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқнинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини билдирман. Яна тўғрилиқдан айрида олмайман, хоқоним! Шу л икки одам бўлмаганда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон (*қизғин*). Сўзни узатма, қабул эт!

Қоз Низо м билан Раҳим кўрч қўзлари билан уни қабул эдидарга тиришарлар.

Иброҳим бий. Буйруғингизни қайтармоқ кўлимдан келмайдир, қабул этаман. Бироқ бир кун меним ҳам ўлимимга ҳукм чиқарасиз, хоқоним!

Хон. Қабул эдингми?

Иброҳим бий. Қабул эдим.

Хон. Эмди чиқиб, сакловда ётдингиз. Эрта билан ёрлиқларингиз чиқар.

Иккаси ҳам дуо қилиб, чиқиб кетарлар. Булар чиқгач, Улфат хўжа сарой қизли ўртук⁸ билан ўрулган бир таборақни кўтариб келар, хоннинг олдида қўйар. Узе икки одам кейинга бориб, қўл қовуштириб турар.

Оч устини!

Улфат ўртукни олар, таборақда Фарҳод оталиқнинг қонга бўйлаган оқ соқолли боши кўрунар.

Хон (*ёввойи қилди билан*). Хо... хо... хо... энг сўнг ўлдум... ўлдум жанжалимизни битирди. Бутун жанжалларни ўлдум битирадир.

Улфат. Хоқони олам эсон бўлгайлар.

Хон. Бунни чиқариб, «Чил духтарон» қуддугига ташлат. (*Улфат таборақни олиб чиқар*). Етганлари тузани ўйла-маранларнинг жазолари шулардир. (*Қоз Низо м билан Мир Вафода*) Сизга жавоб эмди.

Қоз Низо м. Тантри ҳазратимга эсонлик бергай.

Иккови ҳам дуо қилиб, туруб кеталар.

Хон (*ёлғуз*). Шу л тириқликдан-да бездирдилар мени. (*Туруб юрадир*.) Бир душманнинг қони кўрумайин, яна биртаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймай тургандек кўринадир. Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортук ҳеч кимнинг мента ишончи

қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, мента душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Бунларнинг ўзи йўлга келмайди. Ўлдираман, ўлдираман. Дуенда бирта душманни қолмаганча, қон тўқаман. Улфатнинг сўзи тўғри! Подшоҳлик қон билан суғорилган нинг сўзи тўғри! Подшоҳлик қон билан суғорилган бир оғочдир. (*Улфатнинг кирганини кўриб, жойида ўтирар*). Кел, Улфат, ўтур. Қандай қилиб ўлдурдингми?

Улфат (*тирар*). Хоқонимизнинг ишлари бор, деб келтирдим. Бир уйга киргуздим. Уйда ёшуруниб турган икки киши бирдан чиқиб, ёппишдилар. Бир оз тагашгандан сўнг, йиқтиб, бошини кесдилар.

Хон. Ҳеч ким онгламадимми?

Улфат. Кимса онглаган эмас.

Хон. Иброҳим кенгаасни оталиқ қилмоқчи бўлди, ўзига сўйлади. Унинг ҳам тузи бошқача-ку!

Улфат. Нима деди?

Хон. Қўб аҳмоқлиқлар қилди. Сенинг учун ҳам маъносиз сўзлар сўйлади. Ҳаким иноқнинг ўзини оталиқ қилсақ, бўлмайдими?

Улфат. Хоқони олам! Ҳаким иноқнинг Ноид⁹ билан хабарлашиб тургани аниқ. Шу тобда уни (иш) бошига қўйиб бўлмайди. Шунинг ўзи бўла берсун, тўғрилиқ билан ишласа, турадир. Йўқса, Фарҳод оталиқ изиндан бора қоладир-да!

Хон. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биртаси ҳам мента тўғри қарамайди. Фарҳод оталиқ ёмонлиқ қилди. Ҳаким иноқнинг қилган ишларини кўриб турубсан. Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузукка ўхшайди. Қон тўқмакдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Қўб дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота қабил асраган Фарҳод оталиқни (иш) бошини оёқлар остида кўрдим. (*Қўзларини тутиб*) Уф... қўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Қўзларимни юмгач, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар, сираланиб, ёнимдан ўталар. Мени кўрқутаюлар, мента кулалар!

Улфат. Хоқоним, бунларни ўйламагиз. Ўлукларни эсингиздан чиқарингиз. Ётоққа киргач, Қуръондан бир оят ўқиб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўтувсидир. Ўқинда душманларингизнинг ҳаммасини битиришимиз. Ҳозир эмди бошқа ишларимизни кўрайлик.

Хон. Яна нима иш?

Улфат. Фарҳод оталиқнинг қизини келтурайликми? Хон. Эрта билан киши юборурсан. Мен эмди чарчадим, бир оз ухлайин. Сен ҳам кет, ишларингни кўр.

Биртасини юбор, чопонини олсун. Танбурчиларга айт, икки танбурни камонча қилиб бир «Хусайиний»¹⁰ чолсун-дар.

У л ф а т. Хўб бўлбур.

Хафиз чинқар. Хон салга, чопонини чинқара бошар. Хизматчи кетиб, хоннинг салга, чопонини олиб, бир четага кўйар. Хоннинг кеча кўлоҳини бериб, шамларни ўчуриб чинқар. Хон кўлоҳини кийиб, ётоқда уяниб ётар. Тинқарида икки камончининг «Хусайиний» чолгани эшитилар. Чоғи секкилашиб битганда, хон хизматчи бўлур. Бир оз сўнгра хоннинг ўлдүрлүк асосининг хаёли

қонин кафан билан кўринадир.

Х о н. (тушинда.) Акам... Нечун келди... Бўйдурулган, арқон бўйинида тақилгани ҳолда чиройли бир хонининг хаёли келар. Иўқол... кет... (Хотун хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон таласа қилар.) Кет... кет... (Бир йағит хаёли фарҳод отаққининг бошини олиб келар. Хонга ақиллашар.) Иўқол... келма... Иўқол... келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнгра уяла хаёли биргалишиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли таласа иргиб турар.) Вой... Урмал! (Ўз тоғушиндан уйғониб,

Тонлуши эшитган Давлат тўқсобеа бир шамдончани кўтариб, югуриб кидар).

Давлат. Ҳазратим кўрдиларми?

Х о н. (тиграб тургани ҳолда). Бир оз кўрдим чоғи! Шамни кўйиб кет. Суз тайёрланг, таратиб қиламан. (Давлат тўқсобеа шамни қўйиб кетар. Хон ётоқдан туриб, чопонини кийар ҳам суялар.) Бунлар у дунёда ҳам мента қаршу бирлашганга ўхшайлар. Мени тинч қўймайлар, чоғи! (Шамни олиб, бошқа уйлارга боратурсан эшикдан чиқиб кетар).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Ойдинли бир кетада Ҳакимбойнинг ҳовлиси. Терасида эшиклар ташқарига очилган бир уйнинг олдида узун бир суфа. Суфага раи. Тўрда пакани кўрган бир қат устида ётоқ тайёрланган. Ўртадаги буюк шамдонда шам ёнадир. Деворга бир қалъон, бир қилич, бир-да Ҳасонлар мингтеги осилган. Ҳакимбой ёлғуз, юрۇб сўйлайдир.

Ҳ а к и м б о й и. (том устидан кўрулган минорга қараб).

Ўлум миноридир бу! Бунинг кўлкасида яшаганлар ўлудман кўрқмайлар. Бу узун минор охирагининг энг қисқа йўли бўлб қолди. Минор, Чил дўхтарон, Қалга-хона, Обхона, зиндон... ўлим... Бунларнинг ҳеч биртасини да мени йўлимдан қайтарарлиқ куч йўқдир. Ётоқ ўлудманда ўлум, зиндон ўлудманда ўлуддир. Иккинчидан кўрқам. Абдулфайзахон хонлиги Нодир шохнинг оёқлари остида жон бераётқанда, ўз улусимизни олмоқ керак. Шунин олармиз. Шу кеча Чоржўйдан ўлум қайтадир. эрта Нодир шох кўшунни босиб келадир. Шу кеча билан эрта курашимизнинг сўнг дақиқаларидир. (Мир Вафонинг келганини кўрмай.) Бу одамлар қайқа кетдилар. Курашнинг сўнг дақиқаларини билга туруб, ҳали-гача келмайлар.

М и р В а ф о. Келдик, беки!

Ҳ а к и м б о й и. Нима гап?

М и р В а ф о. Курашнинг сўнг дақиқасини билганимиз учун ҳаммамиз югура, чопа ишламоқдамиз.

Ҳ а к и м б о й и. Эрта Нодиршох кўшунининг келиши хабарини олгансиз.

М и р В а ф о. Биламиз!

Ҳ а к и м б о й и. Нималар қилдингиз?

М и р В а ф о. Одамларимни ҳар томонга ерлаштурдим¹³.

Ҳакимбой деворга осилган мингтеги билан ўйнаб тинглайдир.

Шу кеча Бухорода чибин утса, мента хабари келади. Кўрулгуси кишиларни ҳам кўрдим. Жуборғач бориб Хўжа Қалон билан кўришдим. Бутун фикрингизга қўшудилар. Ўзлари ҳам Қозин Низом билан сизга келадирлар. Хон томонидан икки-уч муллалардан бошқа киши қолмади. Қозин Низом бизга қўшулган, уларнинг да бир чақалиқ баҳоси қолмас.

Ҳ а к и м б о й и. Арқад нималар бор?

М и р В а ф о. Арқ ўзининг ўйун-кулгусига берилган, ичи ётган эди. Бирок Раҳим тўқсобеани Чоржўйга юборишнинг хоннинг мазасини қочирган. Раҳим тўқсобеани йўлда йўқ этмак учун, Форобгача кишилар юбордилар. Бу ишнинг битганини хабар олган, бизга ҳам хужум қилиб, сизни туруб қамагандан сўнг, ўзлари Нодир шохга қаршу чиқиб, урушар эканлар.

Ҳ а к и м б о й и. Бу пилонларнинг замони ўтган эмди. Раҳим тўқсобеада, менда унларнинг тузоқларига тушмаймиз.

Тоғайқулбек билан Донёлбий келарлар.

Хўш, иккинчиз бирда келдингиз? (Салом беришарлар).

Тоғайқулбек. Келмайликми?

Ҳакимбий. Емон бир туш кўрган бўлғайсиз.

Тоғайқулбек. Кўрдик, кўрдик.

Ҳакимбий. Қани ўтурингиз. Тушингизни эшитайлик.

Ҳаммагари ўтураблар.

Тоғайқулбек. Мен эмас, бу киши кўранлар. (Қулар.)

Донёлбий. Кулушни кўйинг, тапта келинг!

Ҳакимбий. Қани гапирингиз-чи!

Донёлбий. Ака, шу Нодир шоҳ деганингиз одам ҳар кун Бухорога нечун келадир?

Ҳакимбий (жидайд). Нодир шоҳ эмди келадир. Бундан бурун келган унинг ўғли эди.

Донёлбий. Нечун келадир?

Ҳакимбий. Бухорони олмоқ истайдир.

Донёлбий. Раҳим тўқсоба қани?

Ҳакимбий. Чоржўйға борди.

Донёлбий. Нечун?

Ҳакимбий. Нодир шоҳнинг фикрини онглаб келсун деб, мен юбордим.

Донёлбий. Хондан сўрадингизми?

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлуб тураблар. Мен душманларнинг фикрини ҳам кучини онглаб келмак учун ўғлумни юбордим, буни сўрамоқ керакми?

Донёлбий. Шунни хондан сўраб юборса эдингиз, яхши бўлар эди.

Ҳакимбий. Хоннинг оталғни бўла туруб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?

Донёлбий. Сизнинг тилингиз остида бир нарса бор, айтмай турасиз. Нима қилмоқчисиз, нима истайсиз? Тўппа-тўғри айта берингиз. Бутун Бухоро сизнинг сўзингиздан тўлуб қолди!

Ҳакимбий. Ука! Эрон қўшуни билан Қаршида урушганимиздан кейин, унинг кучли бир қўшуни эканини онгладим-да, Нодир шоҳ билан дўстлик йўлини очдим, хабарлашиб турдим. Сиз шул чоғларда бу ишни сезгандек бўлдингиз, бироқ сизга бу иш ёқмаган эди, мен шу кундан бошлаб, Нодир шоҳ билан дўстликни ўзмаганман.

Донёлбий. Нечун шундай қилдингиз?

Ҳакимбий. Нодир қўшунининг Қаршидан чекилгани бир ўйун эди. Мен буни сезган эдим. Ҳиндистонни олган бир қўшунининг Қаршидан чекилиши учун, бундан бошқа маъно бермак тўғри эмас эди. Мен Эрон қўшунининг иккинчи йўла устимизга юреусини кўрган каби бўлуб эдим. Шунинг учун Нодир билан дўстлашарга тиришдим, ҳам дўстлашдим.

Донёлбий. Бунинг нима фойдаси бор?

Ҳакимбий. Нима фойдаси бўлар эди. Мана Нодир шоҳ яна келди. Бироқ бурунги каби эмас. Хон кучсиз, у кучли. Хонга душман, мента дўст бўлуб келди.

Донёлбий. Бу ишингиз билан хонга хиёнат қилган бўлмайсизми?

Ҳакимбий. Қайси хонга?

Донёлбий. Абулфайзхонга.

Ҳакимбий. Ука, хонингизнинг қилган ишларини бир ўйлаб кўрингиз: отамиз билан келишиб, Фарҳод оталғи каби бекларнинг ёрдами билан акасини ўлдүруб, хон бўлди. Тахта мингач, бошлаб отамизни Эронга қочирди. Ўзига ёрдам этган бекларни бирта-бирта ўлдүруб битирди. Энг сўнг Фарҳод оталғини ҳам ўлдүруб, қизини олди. Мени ранжитмак учун, буюк даодаба билан Иброҳим кенасини оталғи қилди. Яна уни ўлдирмоқчи бўлуб, қочирди. Иброҳим кенаси Карманата бориб, қўшун йиғди. Бухорога юруш қилди. Мен хон томонидан чиқиб, Иброҳим иноқ билан олти-етти йил урушдим. Бу кун эса меним ўзимга душман бўлиб қолибдир. Нодир шоҳ билан дўстлашганда, биз мана шу кишига хиёнат қилганимиз бўлдиқ эмди?

Донёлбий. Мана шул фикрларингизни хоннинг ўзи онглаган.

Ҳакимбий. Онглай берсунлар. Дунёда ҳар ким бир кун ўлгусини биладир. Бир чораси борми?

Донёлбий. Йўқ.

Ҳакимбий. Чораси бўлмагач, уни билмакдан нима фойда? Биз яхшилик қилмоқ билан аркнинг ёмонлигиндан кутулар эдик, деб ўйламангиз. Ўларнинг кўнглида ёмонлик йилон оёгинда оғу каби ерлашиб қолган, юмюк билан кетмайдир. Парвоначига нима қилдилар. Уни шу минордан ташлагандарини ҳеч ким унутмагандир.

Мир Вафо. Кўзларимнинг худди ичинда турибдир-а. Олгини икки олгин юқоридан келиб, ерга туш

Ҳанда, суякларнинг шарқиллаб синган товуши қулоқларимдан кетмайдир.

Тоғайқулбек.

Ҳакимбий. Ҳай, эмди биз нима қилармиз? Донёлбий. Айтми-чи?

Ҳакимбий. Эрон қўшун эрта Бухорога қараб юрса керак. Нодир шохни дўстлик билан қарши олсак, Бухорони қутқарармиз, бўлмаса Эрон қўшунни кулимиз-шурманким, хонимиз Нодир шох билан урушгани чўқма-олимасун. Тилатимга эришасиз. Эмди шу кендада ҳам ишни шундай сақлай олсак, айтганимиз бўлади.

Донёлбий. (кедандарни кўруб). Мана, эшонлар ҳам келдилар. Бунлар онгласа, майлими?

Ҳакимбий. Мен ўзим бунларни чақирдим. Шу ишни онглатаман.

Хўжа Калон билан Қозин Низом келдилар. Ҳаммагари туруб саломлашгандан сўнг, ўтурадилар.

Хўжа Калон. Бу кун Мир Вафо билан кўрушкан эдим. Бир неча сўзлар айтдилар, шунлар тўғрисида ўзингиз билан сўйлашмак учун келдик.

Ҳакимбий. Жуда яхши қилдингиз, тақсир. Ўзим ҳам сизларни кутуб турган эдим.

Хўжа Калон. Эрон қўшунни Чоржўйдан ўтдириб келдик. Шундан кўнун бўлса керак. Ҳануз хабар йўқ.

Қозин Низом. Бунларнинг келишидан уламо, машо-йиҳга эён термайдирми?

Ҳакимбий. Тўғри ҳаракат қилсак, ҳеч кимга эён термайдир. Янгиш бир иш қилинса, ҳаммамизнинг кўлимизни кўкка учурурлар.

Хўжа Калон (екасани тутуб). Тангри ўзи сақлагай, тавба қилдим, худое. Нима қилмоқ керак, тақсир? Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шох билан урушмоқ уруш оймоқ учун бизда куч бўлмаганини онгламайлар. Мен урушмоқни қабул қилмай турубман. Бироқ мени (ш) сўзинини тингламайлар. Меним фикрим шундир: ҳаммамиз биргалашиб, Нодир шохни қаршў оламиз, рушганда, Бухоро хонлигини тортуқ қилсунлар. Шох мамнун бўлади. Хонлиқини ўзларига бағишлаб, тутуб кетадилар. Ўлкамизни шундай қилиб буюк бир баъодан қутқарган бўлармиз. Бундай қилмасак, «не бўлмасун,

урушамиз», деб чиқсак, биринчи учрашинда енгилармиз. Ўлимизнинг бор-йўқи таланиб битадилар.

Қозин Низом. Бу фикрингиз жуда яхши. Бунини хонга онглаймоқ керак.

Хўжа Калон. Итасангиз, биз шу тобада арқа бориб, хон билан кўрушамиз.

Ҳакимбий. Албатта, шундай қилингиз.

Бир хизматчи югуриб кетар.

Хизматчи. Тақсир, тўқсоба келдилар.

Ҳакимбий. Қани?

Хизматчи. Мана, кўчада отдан кўнуб турлар.

Ҳакимбий. Кўрайлик-а?

Ҳаммагари туруб, Раҳим тўқсобани қаршў олгани чиқарлар. Саҳна бир оз бўш қотар, сўнгра товушлар кетар.

Раҳим тўқсоба товуши. Ота, ҳаммадари-гиз яхшимиз?

Ҳакимбий товуши. Шукр, ўғлим. (Саҳнада кўрунур.) Сени кутуб турган эдик.

Раҳим тўқсоба билан болалар келиб ўтурадилар.

Қади, ўғлум, сафаринг қандай ўтди?

Раҳим тўқсоба. Кўб яхши ўтди. Шохни кўрдим. Мен билан кўб яхши кўрушдилар. Бухоронинг мул-далари, бекаларини сўрадилар. «Биз сизга кўноқ бўлиб келдик. Кўноқга душманлиқ кўрсатмасангиз керак», дедилар.

Ҳакимбий. Эрон қўшунни кўбми?

Раҳим тўқсоба. Уни сўрамангиз, отал Бундай кучли қўшунни умримизда кўрмадик. Тўплар, милтиқ-шунларини кўрсатдилар. Кетлар чоғимда яна шохнинг ўлдига кирдим. «Биз Бухорога кўноқ бўлиб келдик. Мени дўстларча қаршў олсалар, тўрт-беш кун туруб қайтиб кетарман. Емонлиқ, душманлиқ кўрсатсалар, куллларини кўкка учураман», дедилар.

Муллалар бир-бирларига қараб, бошларини қимирлатулар. Шу тобада қонқу томондан икки қаданлар товуши кетар. Ҳаммагари тинглайлар. Қаданлар товушлари:

Дунё, дунё, сен дунё-е,

Кимга вафо қиларсан, эй!

Дунё, дунё, сен дунё-е,

Дунё, кўб тез қорасан!
Дунё, дунё...

Бирн оқ соқол, бирн ўрта ёшли икки қаламдар суфа остига
келиб турадилар.

Элни қасн сурарсан!
Дунё, дунё...
Кўб тез юрма, бир оз тур!
Дунё, дунё...
Иўлингнн бир қараб кўр!
Дунё, дунё...

Қаламдарлар, ўқуб бўлгач, қўлларини кенг очиб, «давлат барқарор» деб дуо қилдилар.

Ҳакимбой (қўлини киссага узатиб.) Кел, бобо!
(Буюк қаландар югуриб, суфага чиқар. Бошқалар киссалариндан пула чиқардилар.) Бобо, сен қардан?

Қаламдар. Биз Бағдхдан келамиз. (Пулни олганда, Ҳакимбойнинг қўлигага сўйлар.) Бу кеча арқадан сизни чақирарлар, кетманг, уйингизни босарлар, тайёрлик кўринг. (Дуо қилиб, бошқаларнинг-да пулларини ола берад. Раҳим тўқсобага келгач, унга бир оз эс кўйиб қарагандан сўнг, пулни олиб сўйлар.) Бек йигит, сенинг бошингга давлат куши кўнган. Манглайингда катта бир юлдуз ёшнаб турадир. Яқинлиқ қил, тантимиз яқинда сента улуғ бир ўрун берадир. (Ҳакимбойдан бошқаларни бир-бирларига қарайлар. Қаландар Ҳакимбойга сўйлар.) Бек, биз шаҳринишга шу кун келдик. Ётоғимиз, жойимиз йўқ. Шу л давлатхонадан бизга бир жой кўрсатилса, шу кеча ухлаб олайлиқ.

Ҳакимбой. Хўб бобо. (Ҳизматчинн чиқарар.) О, бота! (Ҳизматчи келар.) Бунларга бу кеча жой беринг, ётунлар, Томоқ ҳам беринг.

Қаландарлар дуо қилиб, хизматчи билан кетарлар.

Донёлбой. Валинга ухшайдир! О...

Хўжа Калон. Каромат қилиб гапурадир, валий экан.

Улфат. Хўжаларой салом бериб келадир.

Ҳакимбой. Ваалейкум асسالом. Келинг, тақсир! (Улфат ўтириб дуо қилгандан сўнг, саласиндан хонининг муборак номагини олиб, Ҳакимбойга берадир. Ҳакимбой жойидан туриб, хатни олиб, ўнуб, кўзларини суртуб очиб ўқур.) «Давлатхоҳимиз отагикга маълум

бўлгайким, Эрон кўшунининг тулпроқимизга киргани туғрисида сиз билан кенгашмак истаймиз. Раҳим тўқсоба ўғлимиз билан давлатхонамизга келгайсиз». (Хатни қатлаб, ўнуб, саласига қўйгандан сўнг, Улфатга сўйлар.) Хўб бўлбдир. Бориб хоҳонимизга арзимизни еткуринг, ўғлим Раҳим тўқсоба Эрон кўшуниндан хабар олмоқ учун Чоржўйга борган эди. Шу тобда келди. Бу кеча бунинг хабарларини олай, ўзим ҳам тузукроқ ўйлаб кўрай. Эрта билан иккаламиз саломга борармиз.

Улфат. Хўп бўлбдир. (Туриб кетар.)

Донёлбой. Ака, борсангиз бўлмасми?

Ҳакимбой. Эрта борамиз.

Хўжа Калон. Қозин Низом (турмоқчи бўлиб). Хай, тақсир, биз кетайлик эмди.

Ҳакимбой. Кетасизми, тақсирлар? (Жойлариндан турарлар.) Хай, хонин тезрак кўруб, гапурангиз яхши бўлур эди. Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлсалар, ҳаммамиз хароб бўлармиз.

Хўжа Калон. Хўб, хўб.

Қозин Низом. Амбатта, айтамин. Хай, хўш (Кетарлар.)

Ҳакимбой уларни эшитиб қайтгач, ўтурмай гапурадир.

Ҳакимбой. (Донёлбой билан Тоғайқулга.) Хонинг бу кеча мени чақирини хийла эди. Мен борматач, шу тобда уйимни босмоқ учун келсалар керак. Бироқ мен уларнинг тузогина тушмайман. Тайёрлигим кўрулган. Уттуз мерганим Мир араб мадрасасинда турадилар, сиз иккинчиз ҳам шунга борингиз. Хар томонга қоровул қўйингиз. Регистон томонидан ҳеч кимни бу томонга ўткармангиз. Бирта-иккита тилчи юборсалар майли, бир қоровул билан менга юборасиз.

Донёлбой билан Тоғайқул бек «хўб» деб кетарлар.

Раҳим тўқсоба. Мен ҳам борайми?

Ҳакимбой. Йўқ, сен қол. (Мир Вафогга.) Қаландарларни келгузингиз! (Мир Вафо кетар.) Қани, ўғлим, Эрон кўшунни қачон келар?

Раҳим тўқсоба. Мендан тўрт-беш соат сўнгра Амударёдан ўтмоқчи эди. Эрта Бухорога яқинлашса керак.

Ҳакимбой. Шоҳ сени кўрганда, бизга берган вавдасиндан сўз очдими, йўқми?

Раҳимбой. Йўқ, у туғринда гапурмади, сизларга катта меҳрибончиликлар қилармиз, деб қўйди.

Мир Вафо қаландарларни олиб кетар.

Ҳақимбоний (*унларни кўрсат қулар*). Хо... хо... хо... худди қаландарларга ўхшайлар-а. Афтингизни тузатингиз!

Қаландарлар исма соҳ-соҳоларини оларлар. Ҳақимбонийнинг ўз кишилари Иўлдош билан Эргаш эканларни билмайдир.

Гашурингиз, қани?

Иўлдош. Сизни арқа чақириб киши юбордиларми?

Ҳақимбоний. Юбордилар. Мен кетмадим.

Иўлдош. Бек! Кетмаган бўлсангиз, шу тобда уйни босарлар.

Ҳақимбоний. Боса олмайлар. Чораси кўрулган. Бошқа нима хабарларинг бор?

Иўлдош. Мен икки кундан бери арқа эдим. Хон жуда умидсизланган. Ҳеч ёқдан ёрдам хабари йўқ. Ўзларининг кучсизлиklarини очик оғлаганлар эмди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини сиздан билатлар. Шунинг учун Нодиршоҳ келмасдан бурун, сизни йўқ қилмоқ йўлларини ахтариб туралар.

Ҳақимбоний (*Эргашга*). Сен нима қилдинг?

Эргаш. Мен Карминатча бордим. Ҳаммани кўрдим, хатларни бердим, сўзларингизни айтдим. Эл орасига кирдим, керак бўлган сўзларни тарқатдим. Элнинг сизга қарашини яхши, Нодиршоҳ билан урушмоқни ҳеч ким истамайдир...

Бир милтиқ товушни чиқар. Мир Вафо сесканар.

Ҳақимбоний (*Раҳим тўқсобега*). Сен одамларнинг билан яроқлиниб томага чик. (*Қаландарларни кўрсатиб*) Бунларга ҳам яроқ бер, сен билан юрсунлар. Томада турунгиз, кучлаб кела берсалар, отингиз. (*Раҳим тўқсобега қаландарларни олиб кетар*.) Мир Вафо, милтиқдан кўрқдингизми?

Мир Вафо. Тўқ-эй... Бир нарсани ўйлаб турган эканманки, бирдан сесканиб юбордим! (*Яна бир милтиқ товушни чиқар, Мир Вафо яна сесканар*.)

Ҳақимбоний (*кулаб*). Бу кеча кўрқмадингиз! Қанча кучласалар ҳам, бизни боса олмайлар. Эртатанча оти-шармиз. Эрта бўлгач, отлангиз чиқармиз-да, Эрон кўшунига бориб кўшулармиз. (*Ҳизматчини чақирар*.) О бола! (*Ҳизматчи келар*.) Отларини эгарлаб кўйсунлар. (*Ҳизматчи кетар*. Ҳақимбоний *фўтасини белгиса ўраб, қи-*

личини девордан олиб тақар экан, сўйлар.) Хоннинг ақли йўқоқган. Менинг уйимга ҳужум қилиб киришга кучи йўқ экан, Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўлгандир.

Раҳим тўқсобе югуриб келар.

Раҳим тўқсобе а. Улфат хўжасарой келди.

Ҳақимбоний. Кетурингиз. (*Раҳим тўқсобе югуриб чиқар*. Ҳақимбоний *юруб сўйлар*.) Яна шунин юборди. Орамизни бузган одамнинг Улфат бўлганини била турб, яна шундай қилди. Шу ақл билан хон бўлб турмоқ натайдир. (*Раҳим тўқсобе Улфатни келтирар*. *Улфат саром берар*.) Нечун келдингиз?

Улфат. Мени хон юбордилар. Буюрдиларки: «Бориб, оталиққа айтингиз. Биз муборақнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдик, келмадилар. Ўзимиз уйларига бориб кўришмак учун чиқдик, одамлари бизни милтиқ билан қарш олдилар. Бунинг сабаби нима? Эрон кўшунини босиб кела турубдур. Унга қарш нима қилмоқчи бўлсан, кенгашиб қилармиз. Оталик бизга кенгаши берларми, йўқми?»

Ҳақимбоний. Биз шу ўтқанинг яхшилигиндан бошқа нарса истамайми. Нодиршоҳга қарш чикиб урушмоқ учун кучимиз йўқдир. Хоннинг буйруқлари арқадан Мираббатча юрмайдир. Эрон кўшунин билан қандай урушарлар?

Улфат. Бек! Сўзингиз тўғри. Қўйингиз, хон келсунлар, мана шу сўзларингизни ўзларига айтингиз!

Ҳақимбоний. Хон ҳам келмасунлар, биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўпша-тўғри Жуборга бориб, Хўжа Қалоннинг уйларига кўйсунлар. Элнинг катталарини чақирсунлар. Мен ҳам борарман, шунда кенгашармиз.

Улфат. Қачон борарсиз?

Ҳақимбоний. Сиз шу тобда хонни олиб бордингиз, мен ҳам борарман. (*Улфат «хўб» деб, Раҳим тўқсобе билан чиқар*. Ҳақимбоний *Мир Вафогга сўйлар*.) Сиз бунларнинг оғқасиндан киши юборинг. Хўжа Қалоннинг уйларига қирганларини кўруб келсун, сўнгга биз ҳам борармиз. Ўзингиз бизнинг бекаларга хабар беринг, Жуборга бора берсунлар!

Мир Вафо. Хўп бўлбдир.

Иккилари ҳам чиқарлар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бухорога яқин «Ғолиб обод» қишлоғида кўнган Эрон қўшун орасида Нодиршоҳнинг чодир дарахлари беэтанган. Чодир пинди Нодиршоҳ ўз тахтинида ўтувган. Ёнида кичкина бир тахт бўш туради. Туғанда Нодир шоҳнинг ўғли Ризоқулхон, Эрон қўшун бошлиқларидан Алиқулхон ўтув-радар. Чодирнинг икки ёнида яланг қилиб қорондилар неаматда.

Нодиршоҳ (*Ризоқулхон*). Кимдан эшитдинг?
Ризоқулхон. Юборганим элчилардан биртаси келган,

шул сўйлади. Туно кун Бухорода бир оз тинчсизлик бўлаётган экан. Ҳакимбой ўғлини бизга юборгандан сўнг, Абдулғайзхон кўрқа бошлаган. Кечаси Ҳакимбойнинг уйини босиб, уни тутмоқчи бўлган. Ҳакимбойнинг одамлари унга милтиқ отқонлар. Хон кўркуб, қайтган. Жуборга борган, шунда бир хўжанинг уйида мажлис қилганлар. Ҳакимбойнинг ўзи ҳам шунда бўлган, ҳаммалари бир оғиздан хонга тапирганлар. Бу кун ҳаммалари хонни олиб, бизга келар эканлар.

Нодиршоҳ. Кўрдингми, ўғлим! Ҳар ўлкани уруш-шуб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларининг энг сўнг-нисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора шул ўлканинг ўзиндан дўстлар топтомоқ, шуларни ишлатмакдир. Сен Қаршидаги урушни тўхтатмаса эдинг, у вақт Бухорога кўмак учун Хива қўшунини етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтарилгандан бу кунгача биз тиришдик, Ҳакимбойнинг қўлга олдик. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қўлай бўлди.

Мирзо Маҳди келар.

Мирзо Маҳди. Шоҳим! Абдулғайзхон яқинлашадир. Мен уни қаршў олмоқ учун бир қўл аскар чиқардим.

Нодиршоҳ (*Ризоқулхон билан Алиқулхон*). Сиз ҳам чиқиб, хонни қаршў олингиз. Ўғлим, сен хонни кўргач, отдан кўнуб, яёв бор. Кучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат. (*Мирзо Маҳдиға*) Ўтурингиз!

Мирзо Маҳди ўтувлар. Ризоқулхон билан Алиқулхон чиқиб кетарлар.

Нодиршоҳ (*Мирзо Маҳдиға*). Ҳакимбой яхши, яхши ишлади.

Мирзо Маҳди. Кўб яхши ишлади, шоҳим!

Нодиршоҳ. Биласизми, Ҳаким биздан нима истайди.

Мирзо Маҳди. Билмайман, шоҳим. Албатта, шоҳона эҳсонингиздан ҳар нима истаса, умидсиз қолмас.

Нодиршоҳ. Бухоро хонлигининг ўғлига беришимиз истайди.

Мирзо Маҳди. Улуғ подшоҳларга хизмат қилганлар умидсиз қайтмаслар, деб ўйлайман.

Нодиршоҳ. Биз ҳам бунга қаршў эмасмиз. Бироқ шу кун бу ишни қилиш тўғри эмас. Эларо шовқун соғадир. Сиз Ҳакимбой билан сўйлашингиз. Бухоро хонлигини унинг ўғлига берармиз. Бироқ сўнггарақ бўлсун. Хива масъаласини ҳам битирганимиздан сўнг бўлсун. Бу кунги энг ярадлиқ сиёсат Абдулғайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Ризоқулхон келар.

Ризоқулхон. Абдулғайзхон келдилар.

Нодиршоҳ. Келсунлар.

Ризоқулхон чиқар. Шоҳ тахдан энди, эшикчага юрғач, Абдулғайзхон, Ҳакимбой, Хўжа Калон, Қозим, Улфат, Хўжасарой, Ризоқулхон, Алиқулхон келарлар. Абдулғайзхон билан Нодиршоҳ кучоқлашиб кўришувлар. Нодиршоҳ Абдулғайзхонни кўнгуллик дон олиб, тахта чиқарар. Ҳан ҳам тахтига чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳол сўрашуб, жойларидан туруб, бир-бирларига кучоқлаб, ўтувларлар.

Нодиршоҳ (*қўноқларға*). Бухорон шарифининг улуглари, хўш келдингиз!

Ҳаммалари туруб, кўнгуллик қиларлар.

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак хушларига келган хоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлодидан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйинсунадилар. Жонларини, молларини аймайлар. Шундай бўлса ҳам, хоқонимиз, эл-улуснинг тинчлигини истағандари учун, қўшни ўлкалар билан урушмайлар. Ҳеч кимнинг юртини олмоқчи бўлмайлар. Яна шул муборак фикрларини билдирмак учун, Эрон шаҳаншоҳининг дарборларига келдилар.

Ҳакимбой. (*Улфат хўжасаройнинг бу сўзларини ёқурмай тургани учун, тез сўзга киришар*). Хоқонимизнинг асли ҳам улуг бир хоқон бўлганлари шаҳан-

шоҳ ҳазратларига белгилidir. Кент ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келтирилди. Биз ушларга «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қаҳрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эгилиб қолурлар. Мана бизнинг замонамизда етишкан соҳибқирон, сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқироннинг олдинга дўст бўлиб келимак ҳамда ўзини шундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёрига топширмоқдан хонимиз кўбдан-кўб мамнудидирлар.

Қозинизом. Тангри кинга қарашса, давлат шуниндир. Тангри қўллаганларга қаршү турмоқ бўлурлик иш эмасдир. Эрон шоҳига тангри қарашган экан, биз ҳам бўйунсунамиз. Бухоро хони бу кун ўзларини сиз шаҳаншоҳнинг ихтиёринида топшургани келдилар. Бухоро тахтини сизга тортиқ қилдирлар. Бухоронинг эл-улуси ҳам бу ишга розидурлар. Сиз шаҳаншоҳни биз бу кун Бухоро тахти билан қутлаймиз.

Нодиршоҳ. Мен Бухорога тахт олгани келмадим. Сизнинг элигиз ҳам турклар бўлгани учун, сиз меним қариндошларим эрурсиз. Мен бу ерда бир қариндош ўлкага кўноқ бўлиб келдим. Бир неча онгташимаслик қа берилиб, мента қаршүлиқ кўратмаганингизга қувондим. Ҳаммагиздан рози бўлдим. Мента тортуқ қилганингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлган Абдулфайзхонга қайтадан бағишладим. (Хон билан ҳаммалари турб қулдуқ қилдилар.) Ўлкагизнинг бутун ишларини бошқариб турмоқни Ҳакимбий отагизга топширдим. (Отагиз турб, қулдуқ қилди.) Барчангиз шунинг сўзиндан чиқмангиз. Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман, сўнгга Хивага борарман. Бунда турганда, кўшунимнинг озқасини тайёрлаб бермак ҳамда Хивага боришим учун кўмак қилмаганингизни сўрайман.

Абдулфайзхон. Ўлуф подшоҳнинг кўшунлари ўлкамизда турганча, керак бўлган озқаси бизнинг томондан тайёрлангандир.

Хизматчилар садаф(дан) ишланган кичкина бир мосо келтүруб, тахт олдинга кўнлар, бошқа кўноқларнинг олдинга суфралар ёйларлар. Турли ҳаволар, кулчалар, ширбатлар келтүруб тиварлар. Нодиршоҳ Абдулфайзхонга муруот¹⁶ қилгандан сўнг, ҳаммалари еманга кириндилар.

Нодиршоҳ (Ҳакимбийга). Отагиз, бу улугларни бизга танитингиз!

Ҳакимбий. Подшоҳим! Бу киши Қозинизом, Бухоронинг катта қозиси. Бу киши Жуборхўжа Қа-

лони, бурунги ўзбек хонлариндан Абдуллахон бу кишининг боболарига ихлос қилган. Бухоронинг кўб ерлари бунларга авлоди вақф бўлгандир. Бунлар Бухоронинг матнавий эгарларидирлар. Бу киши хоқонимизнинг хўжасаройлари ҳам энг ишончли кенгашичилари.

Нодиршоҳ. Кўб яхши. (Хўжа Калонга қараб.) Меним эшитганимга кўра, Бухоро теграсинда кўб вақтлар тинчсизлик бўлатура экан. Бунинг сабаби нимадир?

Хўжа Калон. Подшоҳи олам! Биз подшоҳларнинг давлатлари учун дуо қилиб ётамиз. Бизнинг ундай ишлардан хабаримиз бўлмайдир.

Нодиршоҳ (Қозинизомга). Қозинизом, сиз бу тўғрида бир нарсаяйтсангиз керак.

Қозинизом. Хоқонимизнинг давлатлари замонинда Бухоромиз тинчдир. Ҳеч бир ёқда тинчсизлик бўлгани йўқдир.

Нодиршоҳ. Иброҳим отагиз деган киши Бухородан Самаркентга қочиб, унда куч тўплаб, Бухорога неча юрчилар қилган. Бухорони ёмон чопган экан, бу хабар тўғрими?

Ўлфат. Шаҳаншоҳ ҳазратлари! Бир подшоҳнинг марҳумати билан давлатга эришкандан сўнгга, ўз соҳиб давлатларига ётиқган бундай одамлар ҳар ўлкада бор. Бунлар теглик билан жазоларини кўрадиларлар. Иброҳим отагиз ҳам шундай одамлардан эди, жазосини кўрди.

Нодиршоҳ. Бир ўлкада бўлатурган ҳар воқеани текширмак, сабабларини излаб топтомак чораларини кўрмак шул ўлканинг бошлиқларига лозимдир. «Етгалари тузги ўйлагилар», «жазоларини кўрдилар», «ўлкамиз тинчдир», деб ўтурмоқ билан ҳукумат иши юрмайдир.

Ҳакимбий. Подшоҳи оламга белгилдирким, бизни Бухорода кўб эл-ўймоқлар яшайлар. Бунлар ҳаммалари эскида беклик усули¹⁷ билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қўрган бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун, эгларимизни марказий илората эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш кўра олмаган. Амир Темур ўлув, ҳукумати кучсизлангач, бу эл-ўймоқлар яна ўзлари эски беклик усулларига қайта бошлагандилар. Шул вақтларда Дашти қипчоқдан биз ўзбаклар билан манғитлар келди. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари, марказийликни куч билан сақлаб келдилар. Бунларнинг умри ҳам кўб вақтлари беклик усулини истаганларга қаршү урушмоқ билан ўтди. Ундан

кейин ўзбак ҳукумати ҳам қучисланди Эл-уймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина беқлиқларга ажратиб, бошқармоқ тилати билан яна кўтарилдилар, ўлкамздатинингизнинг сабаби шу бўлса керак.

Нодир шох. Меним биринчи тилатим ўлканингизнинг тинчлигидир. Бундан тартибсизлиқларни битирмак лозим. Эг бошлиқларингиз, беқларингиз орасидан ёғийларини, ёмонларини рўйхат қилиб, мента топишрингиз. Мен уларнинг ҳаммасини «оқ уйин» қўшу ясаб, олиб борарман. Ҳам сизнинг ўлкангиз тинчландир ҳамда унлар, мен билан юрۇб, дунё кўрарлар, хукуматлар, эллар, улустар билан курашадлар. Замон билан тонишиб қайтарлар.

Ҳаким бий. Шаханош ҳазратларининг бу муборақ фикрлари чиндан фойдали бир фикрдир. Албатта шундай қилинадир.

Мирзо Маҳди Нодиршохдан олгани бир ишорат билан туюр ташқарига чиқар.

Нодир шох. Бу фикр хон орқадошимизга ҳам қабул бўлса керак.

Хон. Фикри шоҳоналари яхши бир фикрдир. Шу кудан бошлаб. рўйхат тайёрламоқни оталиққа буюраман.

Нодир шох. Мен Хивага борарман. Ундан қайтганимгача рўйхатларни тайёрлаб қўйсанингиз бўлур.

Ҳаким бий. Ҳўб бўлгидир, шоҳим!

Мирзо Маҳди билан хизматчи бир катта, бир кичкина бўғачни кўтариб келарлар. Мирзо Маҳди ўз қўлидаги катта бўғачни ерга қўйди. Хизматчини шоҳнинг ёнига келтуриб, унинг кўтариб тургани бўғачни очди, хизматчи қўлидаги бўғачда қийматли бир чопон билан қилиб бор.

Нодир шох. (қийматли тошлар билан безанган чопонини олиб). Бизнинг Бухорога армуғонимиз. Ўзим кийдирайини. (Жойидан турар).

Ҳаммалари турарлар, шох чопонни Абдуфайзахонга кийдиради. Олгун қилиб, брилантлар қилишни беради, хон хурият билан олиб, белига тақар. Мирзо Маҳди катта бўғачдаги чопонларни Ҳакимбий, Қозн Низом, Хўжа Қалон, Удифат хўжабаройга кийдира беради. Бўғач «муборақ!» дед. Ҳаммалари қулдўқ қилиб, ўтурарлар.

Хўжа Қалон. (қўларини кўтариб дуо қилар). Тангри таоло, подшоҳи оламга умр, давлат бериб, дўшманларини мақхур айласун.

Нодир шох. Эмди хон орқадошимиз ўзларига белгиланган чолирга бориб ёзилгунлар. Ўғлум Ризоқули билан Мирзо Маҳди, сиз буналарга меҳмондор бўлингиз. Ҳаким оталиқ бизнинг ёнимизда қолсун, кенгашимиз бор. (Ҳаммалари турарлар. Нодиршох хонни эшиккача узатар. Ҳакимбий билан Нодир шохдан бошқалари чиқарлар. Бунлар ўз жойларига қайтиб ўтурарлар.) Оталиқ! Хизматингиздан мамнун бўлдим. Сизга берганим сўздан қайтмадим. Бухоро хонлигини сизнинг ўғлингизга олиб бераман. (Ҳакимбий қулдўқ қилар.) Бироқ бу ишни тушуниб, ўйлабгина юртумоқ керак. Хивадан қайтганимдан сўнг, ўғлингиз Раҳим тўқсобани ҳам ўзим билан олиб борарман, бир неча вақт мен билан юрсун. Сўнгра бир оз Эрон қўшунини билан Бухорога қайтарурман. Сиз у вақтгача тайёрлигингизни кўра берайсиз. Раҳим тўқсоба меним қўшуним билан Бухорога киргач, хонни йиқитарсиз. Бироқ Абдуфайзахонни ўлдурмайсиз, эсон-омон мента юборарсиз.

Ҳаким бий. Ҳўб бўлгудир, подшоҳим!

Нодир шох. Абдуфайзахонни ўлдурмасликка сўз берайсизми?

Ҳаким бий. Албатта, бераман.

Нодир шох. Уни мента юборурсиз.

Ҳаким бий. Албатта, юборурман.

Нодир шох. (эшикка қараб). Мирзо Маҳди! (Мирзо Маҳди келар.) Юз минг рупия оталиққа берилсун. (Ҳакимбий қулдўқ қилар.) Эмди бориб ёзилгиниз.

Ҳакимбий билан Мирзо Маҳди чиқарлар. Нодиршох ётоқ уйига ўтар.

Парда тушар.

ТҲРТИНЧИ ПАРДА

Эски бир тилам билан пикан-ут эски кўрпа тушлаган ўрғача бир уй. Четдаги бир кат узра Абдуфайзахон кўйлактан ётқон, ухтайдир. Кат ёнида бир курсида узра қўйилган шамдончанинг шами ёниб туради. Бир оздан кейин Қурбонгул бир офтоба сув олиб келди, офтобани тошнов ёнига қўйиб, ўзв сенгилгина қайтиб, хоннинг юзига қарар.

Қурбонгул. (ёлғуз). Ухтайдир... шўрим қурсун. Дунёнинг қора чизикларини ўқимоқ учунми келдим мен! Худонинг сояси деб, подшоҳларнинг уйига сийғиндим.

Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Меним шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди, унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чақалари билан тутуб, келтируб қамди. Сўнгра бирта-бирта ҳаммасини бўғдируб, қудуққа ташлади. Бу кун эса, ўзини Раҳимбей қамаб қўюбди. Эрта, албатта, ўлдурар. Бунинг жойида ўзи «сойин-худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биртаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб, «сойин худо»ликни ўзига олар. Ёзида эса бу қора кунларнинг қайғуси қолади. (Бир оз ўйлаб.) Тўғриси айтганда, яна ўзимиз тинч. Худо соясида бўлмаймиз, ўлдурмаймиз-да. Оч қорним, тинч қулгим. (Ўнг қўлининг бармоқларини ичига ўйиб, елкасига урар.) Қўзим кўрмасин-эй! Уч-тўрт йил худо сояси бўл. Сўнгра қамал, сўнгра ўл... Мента нима керак шунлар? (Ўзоқдан келган азон товушини тинглаб.) Азонлар ўқулди. Хонни уйғотай, намозин ўқусун. (Етоқ олдига бориб, хоннинг оёқларини ўқалар.) Хон болам, арслоним... турмайсизми? Хон. (Секаниб уйғонар.) Ҳаҳ... кимдир (Етоқда ўтуриб.) Кимдир? Сенми, Курбонгул?

Курбонгул. Мен, мен. Кўруқтимми сизни?

Хон (кўзларини ўқалаб). Йўқ, йўқ... Нечун келдинг? Курбонгул. Азон ўқулди, сув келтирдим, тарат қилмайсизми?

Хон. Нима гаплар бор, Курбонгул?

Курбонгул. Тинчлик, арслоним!

Хон (ўйлайди). Бунлар ҳар сўраганимда мана шундай тинчлик, тинчлик деб мени дунёдан хабарсиз қолдирдилар. Мен қамоқда, тахтим бошқалар қўлинда, бола-чақаларим билмадим қаерда. Яна тинчлик экан. Билмам бунлар тинчсизлик деб, нимани дейлар. (Сўйлар.) Қандай тинчлик? Улфатдан хабаринг борми?

Курбонгул. Улфат қочқон, уни ахтариб турарлар. Давлат тўқсоба билан Жиянкулбей, Хужакулбей, Каримбей, Баҳринбейни тутуб қамалдилар, эртатача ўлдирган эканлар.

Хон (кўз ёшларин артиб). Мени нима қилар эканлар, оғтладингми?

Курбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Нима бўлса, худонинг буйруғи билан бўлар. Туна кун подшо бийиним улғу эшонга кўп пўл юбориб, сиз учун дуолар олдилар. Албатта, шунлар бир нш қилар.

Хон. Ўғулларим қайда? Курбонгул. Омон-эсон, тинч. Подшо бийиним билан бирга туралар.

Хон. Оҳ... Ўғулларим, сизни кимга топшурарман эдинг? (Шулар.)

Курбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Худо урсунки, болаларингизга ҳеч бир нарса бўлган йўқ, улар тинч ўтурубдирулар.

Хон (нафрат билан). Қўй мени ўз ҳолимда. Бундан кейин шул «тинч» сўзини меним ёнимда айтмас! Дунёда ҳеч бир маноси бўлмаган бу сўзини сен энг ёмон маъноларда ишлатиб турасан. Мен қамалдим — тинч, болаларим қамоқда — тинч. Улфатни ахтаралар, Давлатнинг ўлдуралар, яна тинч! Бу қандай «тинч», бу қандай тинчлик... Оҳ, болаларим, сиз нега кичикликда бахтсизликка учрадингиз! Бунга меним сабаб бўлдим? (Қаттиқ йиғлар.) Қошки дунёга келмаган бўлса эдим.

Раҳимбей келар. Курбонгул бир четда қўл қонуштуруб турар.

Раҳимбей. Хон ҳазрат, нега йиғлайсиз?

Хон (секаниб, бошини кўтарар. Истамийин ўрнidan турар.) Ҳеч!

Раҳимбей. Ўтурингиз, ўтурингиз. (Хон ўтурар.)

Нега йиғлайсиз?

Хон. Ҳеч, болаларим эсимга келдилар.

Раҳимбей. Бошга нш тушқач, энг аҳмоқ чора йиғламоқдир. Йиғламагиз!

Хон. Мен сизга нима ёмонлик қилдим? Раҳимбей. Ҳеч!

Хон. Отангиз мента оталиқ эди. Бобонгиз, мени тахтга ўқузуб, оталиқ бўлди. Ўзингиз Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топшурдим, яна Нодиршоҳнинг ўйинларига берилиб, мени қоматдингиз! Нодиршоҳ олдида мен билан сизнинг нима ойирмамиз бор? Бу кун мени тушурган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?

Раҳимбей. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрун тутадир. Бу тиркичликнинг энг ўткур бўйруғидирким, бунга бўйсунмаганларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўлади. Сиз Бухорони идора қиларлиқ куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк, буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишни мента эмас, бир аҳмоқ муамабил¹ бўлган Улфатга топширддингиз. Тахтдан тушқанингизнинг сабаби шулар. Нодир шоҳнинг эса бу ишдан хабари йўқдир. Нодиршоҳ сизни тушурган эмас. Хон. Нодиршоҳнинг бу ишлардан хабари йўқ, деганингиз ёлғон эмасми?

Раҳимбой (жўлмайиб). Елгон эмас.

Хон. Нега Эрондан кўшун олиб келдингиз?

Раҳимбой. Каттакўрғондан чиққан Ибодуллобек фитнасини босдирмоқ учун.

Хон. Эмди мени нима қиласиз, ўлдурасизми?

Раҳимбой. Йў...Қ, тангри сақласун бу ишдан.

Хон (*яъниб, қўлларини узатар*). Оталик, мени ўлдурмангиз. Хонлиқни сизга бағишладим²⁰. Айтинг, мени ўлдурмайсизми? Айтинг!

Раҳимбой. Сизни ўлдирмайман, хонлиқ ҳам менга керак эмас. Ўғлунигиз Абдумўмин хонни сизнинг ўриниғизда эрта хон кўтараман.

Хон. Мени нима қиласиз?

Раҳимбой. Сиз шу ҳафта орасинда Эронга, Нондиршоҳ олдиға борарсиз.

Хон. Ҳў... Худоба шукур! Мени ўлдирмангиз. Мен ҳажга бораман, ҳажга.

Раҳимбой (*жўлмайиб*). Ундан сўнгра қайёғга борсангиз, бора берарсиз. Ҳозирда мен сиздан бир нарсани сўрамоқ учун келдим.

Хон. Сўрангиз.

Раҳимбой. Пулларингиз қайда?

Хон. Хазина ўз кўлингизда-ку!

Раҳимбой. Сизнинг ўз хазинангиз?

Хон. Меним ўз пулларимнинг ҳисоби Улфатдадир. Шундан сўрангиз.

Раҳимбой. Улфатнинг қайда эканини билмайсизми?

Хон. Билмайман.

Раҳимбой. Ҳай, сиз ўтурингиз. Яқинда Эронга борарсиз.

Хон. Болаларимни соғиндим. Шунларни менга юборсангиз, кўруб қўяй.

Раҳимбой. Ҳўб, Қурбонпул билан юборурман. (*Қурбонпулга*) Кел, сен билан юборай. (*Қурбонпул билан чиқиб кетар*.)

Хон. (*жўйиндан туруб*). Тонг ота ёзди. Тарат қилай эмди. (*Тошиновга²¹ келиб, офтобани олиб, тарат қила бошлар*.) Тангридан бошқа кимсам қолмади. Қўрасизми, ҳамма жанжаллар пул учун экан.

Хон таратни битира ёзганда, Абдумўмин тўра билан укас и кириб сизом берарлар.

Хон (*таратни битириб турар*). Ҳа, ўғулларим, кел-

дингизми? (*Юзини артиб, уларни бирта-бирта кучоқлаб ўлар*.) Қалайсан, ўғлум? (*Кўз ёшларини артар*.)

Абдумўмин. Шукр.

Хон. Сен қалай? (*кичкина ўғли бўйинини букиб билан жавоб берган бўлар*.) Онанг қайда?

Абдумўмин. Уйда.

Хон. Ҳаммангиз бир уйдами?

Абдумўмин. Ҳа, бир уйда.

Хон кичкина ўғлини кучоқлаб, манглайдан ўлар, катта ўғлини кучоқлаб, бошини унинг уммағига қўйиб йиғлар.

Болалар (*бирдан йиғлаб, хонга ёпишиб*). Отажоним, нега йиғлайсиз? Бизни нима қиларлар эмди?

Хон. Ҳеч, ўғлум, ҳеч. Кетингиз эмди, онанингиз ёнинда турингиз. (*Яна кучоқлаб ўлар. Иккаласини эшиккача келтириб, яна йиғиб, узатар. Шу чاغда икки гилжакнинг «Бедока»²² куйлагани эшитилар. Хон чоғу тоғушини қайғу остинда тинглагандан сўнча, сўйлар*.) Инсонлар — дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўз ёшлари бирингизнинг шодлиқ бечаларини сўторадир. Бирингизини (нг) мотам инирашлари яна бирингизнинг тўй чоғуларини куйлагатди! Бирингизнинг борлиқларини еб, хирсларингизни тўйдурмоқдан қачонгача безмайсиз! (*Қун оқаргани кўриб*.) Намозимни ўқуб олайин. (*Жойнамозни ёр. Намознинг биринчи ракатини ўқугач, уйинг бир пучмоғидан деворинг тешилагани сезиладир. Кесак, тирпоқлар тўқул берар. Хон намознинг иккинчи ракатини тез битириб, Теблаганиб турар. Буюк бир кўркўз билан шининг сўнгини кутуб турар. Девор каттароқ очилгач, узун соқоли бир қишлоқли бир қозла кўтариб чиқар*). Бу ким?... Сен кимсен? (*Ҳалиги одам, гинирмайин қозмасини ерга қўйиб, телпагини олиб, ясама соқолини ешгач, Улфат экани оналашилар*). Улфат!...

Улфат. Мен, Улфат кўлингизман, хоқоним!

Хон. Оҳ... Улфат, нега бундай келдингиз?

Улфат. Қўрқмангиз, сизга хизмат учун. (*Хонни кўлтүгидан олиб, катга ўтказар. Уйинг эшигини секингина ёлар. Қайтиб келиб, хон ёнида ўтурар*.) Бизасизми, Раҳимбой мени тутуб ўлдурмак учун тиришадир. Мен қочиб юрубман.

Хон. Қайда эдингиз?

Улфат. Мен Эрон кўшунинда эдим.

Хон. Ишимиз нима бўлар! Мени Эронга юбора экандар, тўғримиз?

Улфат. Нодиршоҳга Раҳимбий ҳам, Ҳакимбий ҳам сизни ўлдирмаслик учун сўз берган эканлар. Нодир шоҳни бўйруғи билан Раҳимбийга қўшулۇб келган Эрон қўшуни сизни омон-эсон олиб қайтарга шоҳдан бўйруқ олган эканлар.

Хон. Қачон борармиз эмди!

Улфат. Тўхтанг, ҳали иш бузулиб қолган.

Хон. Нима бўлган?

Улфат. Нодиршоҳнинг ўлум хабари келган.

Хон. Нима... Нима... Нодиршоҳ ўлганми?

Улфат. Ўлдирилган.

Хон. Ким ўлдирган уни? Э, вой... Меним бахтим қаро экан!

Улфат. Эрон эли ётиқиб, уни ўлдирганлар. Бу хабар Бухорога келгандан сўнг, Раҳимбий сизни юбормоқ фикриндан қайтқон.

Хон. Эмди мен нима қиламан?

Улфат. Эрон қўшуни сизни омон-эсон қўлига ол-маса, Бухородан қўчмайди. Буни шу кун Раҳимбийга билдирдилар.

Хон. Нима деган у?

Улфат. Хануз бир нарса демаган, бироқ Эроннинг қўшун бошиқлари Раҳимбий сизни ўлдуриб қўймасу, деб кўрқалар. Сизни, ишқилиб, қочирмоқ учун мени юбордилар. Шу тобда мен билан қочасиз. (*Эшикка бориб, тингалагандан сўнг.*) Келингиз, шаҳардан чиқиб, Эрон қўшунига қўшуламиз.

Хон. Қандай қилиб қочаман?

Улфат. Қочмоқнинг қандай-мандайи йўқ, мана шу йўлга кириб олсангиз, қочиб қутуллармиз. Менга ишонингиз, ҳеч кўрқмангиз.

Хон. Болаларни нима қилайин?

Улфат. Вақтимиз оз қолган. Юрингиз, тез қочайлик. Бир бабо чикмасун.

Хон. Болаларим нима бўлалар?

Улфат. (*Эшикни тинглаб қайтгандан сўнг.*) Бухоро тахтига Чингиз болалариндан бошқа киши чиқарилмайдир. Шунинг учун Раҳимбий катта ўғлинингизни хон қўларидир. Сизнинг унларга ишингиз бўлмасун. (*Қўл-ни тутуб.*) Турингиз, бот қочайлик эмди.

Хон. (*Ўрнидан турар.*) Мен қоча-ч, болаларимни ўлдирмайларми?

Улфат. Ўлдиря олмайлар. Ўғлинингизни хон кўтаришдан бошқа чоралар йўқдир. Юрингиз, тез қочайлик. (*Хонни эшикка олиб борар.*) Киригиз, тез киригиз!

Хон. (*Бирдан кейинга отилиб.*) Йўқ, қочмайман. Қочсам, болаларимни ўлдурурлар.

Улфат. Ўф!... (*Юзуриб эшикка бориб тингалагандан сўнг.*) Нега бундай қиласиз? Шу тобда биртаси келиб, шу ҳолни кўрса, иккимизни ҳам қўларидир.

Хон. Мен Эронда нима қиламан?

Улфат. Ундан куч йиғиб қайтармиз-да, яна Раҳимбий билан урушармиз. Эрон сизга ёт эмас, боболарингиздан нечалари Бухородан Эронга қўчганлар. Келингиз, тез қочайлик. Киригиз тез!

Хон. (*Қирмакчи бўлиб яна қайтар.*) Оҳ... болаларим! Сизни кимга ташлаб кетаман?

Улфат. Нега бундай қиласиз. Келиб икковимизни ҳам ўлдурурлар!

Хон. (*Жуда қисилган.*) Тўхта бир оз, Улфат! Болаларимни чақриб, бир кўрай!

Улфат. (*Ўз юзидан уруб.*) Эй-вой, битдик, шу тобда келиб, бизни ўлдурарлар, барибир болаларингизни кўра олмайсиз!

Хон. Нега кўра олмайман?

Улфат. Кўра олмайсиз, чунки... (*Бир товуш сезган каби бўлиб, юзуриб эшикка бориб, тинглаб, тезда бўлиб қайтар.*) Хон! Одамлар келадир. (*Соқолчини тақар.*) Келинг, қочамиз. (*Қозмасини олар.*) Келинг, тез келинг. (*Оёқ товушлари келар.*) Мен қочдим, келинг. (*Эшикка киргандан сўнг, бошини чиқариб, хонни чақирар.*) Келинг, хон.

Хон ҳам югуриб, тешикка қирмакчи бўлгач, у ч ж а л о д катта пичоқлар олиб келадир. Улфат қочар. Жаллодлар қотиб қолган хонни келиб тутарлар.

Жаллод бошин. Бу нима? Ким келди бу йўлдан? (*Хон индамайди.*) Ким келди бу йўлдан? (*Пичоқни кўтарар.*)

Хон. Улфат келган эди. Мени қочирмоқчи бўлди, кетмадим.

Жаллодлар шошиб бир-бирларига қарайлар.

Жаллод бошин. (*Бир жаллодга.*) Чоп, бекта хабар бер, қоровул берсунлар, шу уйнинг орқасига боруб, ахтарасиз. (*Жаллод юзуриб чиқар.*) Биз иккимиз бу кишининг ишини кўрайлик.

Иккала жаллод пичоқларини кўтариб, хонга хужум ўйларлар.

Хон. (*Жаллодлар билан талашиб, қичқиради.*) Нега мени ўлдурасиз? Вой-дод!

Жаллодобоши, ўғинигиз буюрдилар.
Хон (талошда). Ўғлум... Йўқ... У буюрмас... (Пичоқ кўкрагига тегар.) Воҳ, ўғлим. (Яна бир пичоқ урар. Хон йиқилар.) Оҳ, нега қомадим... Болаларим... Ўғлим... Ўфат... (деб жон чекишар.)

Жаллодлар пичоқларини қилларига солиб, хоннинг сўнг сўлашини кутуб турарлар. Шу тобда Ўфат қиллоқни афғинда, қатта бир пичоқ кўлинда, тешикдан чиқар, секингина жаллодобошига яқинлашиб, пичоқни сўқиб юборар. Жаллодобоши «аяҳ» деб йиқилар, Ўфат иккинчи жаллодга ҳужум қилар. Ул қичқариб қочар. Ўфат хоннинг ўлгуи устига келар.

Ўфат. Юраксиз хон, қочмади, ўғли. Мухрини олай. Йўлда керак бўлур.

Хоннинг кесасиндан муҳрини тез олиб, йўғуриб тешикка бориб йўғолар. Оёқ товушлари келар. Қотган жаллод билан беш киши қиллар чекиб кирадилар.

Жаллод. (тешикни кўрсатиб). Мана шундан келди. У ч киши юғуриб кирадилар. Қотганлар «Биз ташқаридан бо-
райн» деб чопиб чиқарила.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Саҳнанинг тўғрисида қоронғу бир зиндон (Чил дўхтарон зиндон). Ўфат хўжакарой, Давлат тўқсоба билан яна икки-уч бекнинг ўғиллари осилган, ўтуғуз бўғдурилган, қонга бўялиб ётган бир ҳолда турарлар. Четда қорамой чироти тутулар сояиб ёнмоқда. Бир оёдан кейин Раҳимбой ёнгуз келар. Отир бир юрۇш билан юрۇб, ўғилларнинг ҳар бирисига эс кўиб қараб зиндонни бир айланиб чиқар. Раҳимбой кетар, мингара ўзарар, саҳнанинг бери ёнида Бухоро арчсинин Сайомлиқ айвони кўринадилар. Айвон остиндаги тахтанинг ҳар томониди қиймагли қоллар, кўрпалар тўшалган, шамлар, чилчиролар ёниб турарлар. Раҳимбой расвий кийими билан какирлар, қилларни ҳолда бир томондан кўрунуб, секинлаб тахтга яқинлашар. Бир оёғини тахтанинг бос-қичига кўиб, тиззасига таяниб сўйлар.

Раҳимбой. Йўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздиқ. Абдулфайзон келди. Уни ёлгагонларнинг да руҳларига фотиҳа ўқуб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) олсан, қаласини ўзиб ташлайсан!... Рухинг

шод бўлғай, отам. Сен битирмаган ишни, мен битирдим. Йўқ, бунларнинг ҳаммаси сен эккан уруқларнинг мевасидир. Сен менга йўл кўрсатмаса эдинг, сен, Нодиршоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормаса эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлганда ҳам, жуда қийинлиқ билан бўлар эди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Йўлдош қаландар келибдир. Сўзи бор экан. Бошқа бир йўл билан олиб келдим.

Раҳимбой. Келгунингиз.

Мир Вафо панада турган Йўлдошни чақирар. Йўлдош шу бўрунчи қаландар афти билан келиб, дуо қилар.

Йўлдош. Омин, тезроқ бу оёғингизни иккинчи бос-қичга кўиб, тахтга чиққайсиз. Оллоҳу акбар.

Раҳимбой. (қўлиб). Ҳа, тентак, нима гап?

Йўлдош. Яхшилик, бек! Сизнинг хон бўлишингиз тўғрисида одамлар бир-бирларига сўйлашиб турадилар.

Раҳимбой. Нима дейлар?

Йўлдош. Одамлар рози, хонлиқ оталиқ бекнинг ҳаққи дейлар. Бироқ беклар, эл бошлиқлари бу ишга кўнмайлар. Чингиз авлоди бўлмаган киши хон бўла олмас, дейлар. Мана шу сўзлар. Бошқа одамларни бир оз тушундурарлар. Шунга бир чора қилишингиз керак.

Раҳимбой. Қандай чора?

Мир Вафо. Бунинг чораси қулай. Муллолардан бир фатво оласиз. Шунинг билан битадилар.

Раҳимбой. Уни қиламиз.

Йўлдош. Яна қизик бир гап бор. Эрондан келгунган кўноқларингиз бошимизга бир баҳо чиқармасалар, яхши эди.

Раҳимбой. Нима қилдилар? (Юрар.)

Йўлдош. Бухорони манғитлардан тозалаш керак, деб сўз торқатар эканлар. Бир неча бекларимизга кичилар юбориб, «Сиз ишга киришингиз, биз ёрдам қиламиз» деганлар, Абдумўминхонни арқдан қочириб, сўнгра сиз билан урушмоқчи эканлар, деган хабарлар бор.

Раҳимбой. Аҳмоқлар. Бухорода нима ишлари бор экан? Нодиршоҳ ўлдирилган, юртлари бузулур турадилар. Бориб ўз ишларини тўзатсунлар.

Мир Вафо. Бек, Абдумўминхоннинг ишини бир ёқлиқ қилмасангиз, яна бир жанжал чиқар.

Раҳимбоний (*Мир Вафога*). Сиз бунди чиқариб юборинг, Охун билан Қози Низомни меним ёнимга чакиринг. Ўзингиз, Эрон қўшунига бориб, сардорларга айтинг, ўзларини кўрмак истайман, келсинлар.

Донёлбоний келар. Мир Вафо билан қалалар унга салом бериб чиқарлар.

Донёлбоний (*Раҳимбонийга*). Бу қалалар ким?

Раҳимбоний. Тонимайсенми?

Донёлбоний. Тонингга ўхшайдир.

Раҳимбоний. Бир кеча отам билан ўтурсанимда келган эди-ку.

Донёлбоний. Ҳа... Бу бор экан. О... Шунинг сўзларини эслайсизми? Каромати бор экан. Боя айтсангиз эди, дуосини олар эдим.

Раҳимбоний. Ҳай, яна келар.

Донёлбоний. Иброҳим кенасини келтурдилар.

Раҳимбоний. Қани?

Донёлбоний. Сақловда турубдур.

Раҳимбоний. У, бола! (*Ҳизматчи келар.*) Сақловга чиқиб айт, Иброҳим оталиқни келтурсунлар.

Ҳизматчи келар.

Донёлбоний. Қўлларини боғлаб, келтурганлар. Бечора, қариб қолган.

Раҳимбоний. Қўзн кўрмайдирми?

Донёлбоний. Йўқ, кўрмайдир. Бечоранинг дуосини олсангиз, яхши бўлур.

Раҳимбоний. Албатта, унга ҳурмат қиламиз. (*Бир киши Иброҳимбонийни келтурар. Қўллари боғланган, кўзи кўрмайдир.*) Оталиқнинг қўлларини оч! (*Ҳалиги киши Иброҳимбонийнинг қўлларини очар.*) Оталиқ амак, ўтурангиз, қалайсиз?

Иброҳимбоний (*ўтурар*). Қўзим кўрмайдир. Сиз ким бўласиз?

Раҳимбоний. Тонимаднингизми? Мен, Раҳимбоний.

Иброҳимбоний. Ҳа, тонидим, тонидим. Худоға шукр, яхшиман.

Донёлбоний. Ҳали мени ҳам тонимасангиз-чи, оталиқ!

Иброҳимбоний (*бир оз ўйлаб*). Сиз Донёлбоний эмасми?

Донёлбоний. Топдингиз.

Иброҳимбоний. Қалайсиз, ука? Кўрушайлик-эй... (*Қўлларини узатар, кўрушарлар.*) Эскилардан ёлғиз

сиз қолибсиз. Раҳматлиқ акаларингиз ўлганлар эканлар.

Донёлбоний. Ҳа, тангри ёрлақасун, ўлдилар.

Иброҳимбоний. Ҳай, дунё шундай экан, бирта

келиб, бирта кетар экан-да.

Раҳимбоний. Оталиқ амак, мени қўтламайсиз?

Иброҳимбоний. Сизни нега қўттай экан, жияним?

Раҳимбоний. Душманингизни ўлдурдим. (*ўтурар.*)

Иброҳимбоний. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Раҳимбоний. Шундай экан, сиз нега унга ёлғиз

шунча урушдингиз?

Иброҳимбоний. У элга ёмонлиқ қилди, юртни таллади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шу ишларига қарш бўлур

урушдим.

Раҳимбоний. Мен нима қилдим?

Иброҳимбоний. Сиз бу ишларни ўзингиз учун

қиласиз-ку чоғи!

Раҳимбоний. Қайдан билдингиз?

Иброҳимбоний. Раҳматлиқ отангизнинг Нодиршоҳ

этигига ёпишқонини билар эдим. Сиз ҳам Нодиршоҳа бордингиз. Унинг қўшунини келтурдингиз. Абдулфайзхонни ўлдурмаганда сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турубсиз.

Раҳимбоний. Абдулмўмин турани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

Иброҳимбоний. Абдулмўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Раҳимбоний. Сиз бўлганда, нима қилар эдингиз?

Иброҳимбоний. Мен бўлганда, Абдулфайзхонни тушурға, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан

унинг оталиғини эл бошлиқларининг кенашлари билан белгилар эдим.

Раҳимбоний. Мана, эл бошлиқларидан биртаси — сиз. Ўзингиз кенасиз! Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик, Абдулмўминхоннинг ҳукумати бириктирайлик.

Иброҳимбоний. Мен жуда яхши биламан: сиз шу кун эрта Абдулмўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абдулфайзхон билан урушдим, чуқки у ёлғизлик қилган эди. Сиз бу кун ундан ортук ҳақсизлиқ қила турубсиз. Қўзим бўлса эди, эртдан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима

қилгайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку Бухоро тахтини олгирсиз. Абдумўминини ўлдурарсиз. Балким мени ҳам ўлдурарсиз. Бироқ шунки билкиб кўйингизким, бу тахт сизнинг боғаларингизга юқмағусидир.

Охунд билан Қозим Низом сазом бериб келарлар.

Раҳимбий. Марҳамат қилсунлар. (*Иброҳимбийни кўрсатиб.*) Оталикни танимадингизми?

Охунд (*Иброҳимбийга қарабдан сўнча*). Кенатас оталиқми? Кўрушайлик-эй.

Иккаласи бориб кўрушгач, ўтурарлар.

Қозим Низом (*Иброҳимбийга*). Оталик, худот шуккур қилингиз. Бекнинг ғайратлари билан душманларингиз йўқолдилар. Эмди қолган умрингизни шу кишининг кўлагасинда тинчгина ўтқарарсиз.

Иброҳимбий жавоб бермайдир.

Раҳимбий. Бир-икки шаръий масала бор. Шунини сўрамоқ учун сизларни чақирдим.

Охунд. Марҳамат қилинг, тақсир!

Раҳимбий. Шулар тўрт-беш кунлик жанжалимизда Абдулфайзхон билан яна бир неча киши ўлдилар.

Охунд. Ҳа, тақсир.

Раҳимбий. Бунларнинг ўлумига мен сабаб бўлдим. Шунинг шариатда ҳукми нима бўлса?

Охунд. Тақсир, ҳо тақсир, масалан «болвои ом»да²³ ўлганларнинг қотили ҳечким бўлмайди. Улар болвои омга сабаб бўлдилар, шариатнинг ҳукми шудир, тақсир.

Қозим Низом. Абдулфайзхон ҳукумат ишларини бажара олмади. Шунинг учун ҳукуматни бошқа кишига топшиурмоғи керак бўлди. Бунки қилмағач, жазосини кўрди.

Раҳимбий. Бизнинг орамизда бир сўз бор: Чингизхон авлодидан бўлмаган киши хон бўла олмайди, дейлар. Бу тўғрида шариатнинг ҳукми нима бўлса?

Охунд. Шариатда бундай бир нарсаси йўқдир. Кимнинг қўлидан иш келса, шулар хон бўла берадилар.

Раҳимбий. Шулар эски масала тўғрисида ривоят (фатво) берасизми, тақсир?

Қозим Низом. Албатта, берамиз.

Раҳимбий. Эрта шунки ёзиб келтурингиз!

Охунд. Ҳўб бўлбдир.

Иброҳимбий. Раҳматлик Ражабхон билан бир-лашиб, Абдулфайзхонга қаршу урушганимизда, шундай

келтирилган эдикким, Бухорога бориб кирсак, бутун мулкларни бир мадрасага солиб, ўт кўйимизда, ҳаммасини бирирамиз. Элимизни бузуб, расво қилган шунлар. Бунлар динингизни тузатамиз, деб дунёимизни мурдор қилдилар.

Қозим Низом. Нима қилиш биз?

Иброҳимбий. Сиз Қозим Низом эмасми?

Қозим Низом. Ҳа, мен Қозим Низом.

Иброҳимбий. Туно кун Абдулфайзхонни «сойи худот» деб оёқларини ўймаган эдингизми? Абдулфайзхон хотунлар билан ичишиб ётган бир кечанинг эртасинда, унинг олдида келиб: «Бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар»,—деб, чопон кийганини узатди. Сизнинг туно кун сизга чопон берган сойи пайғамбарни кўрдимизми? Туно кун сизга чопон берган сойи худотнинг ўлимга бу кун фатво берасиз, ҳеч ўймай-сизми? Тушингизда Абдулфайзхонни сўраган пайғамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Бунлар оз эмиш каби, Чингизхоннинг ёсегини ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Донёлбий. Оталик ака, шариатнинг ҳукми шу экан-да.

Иброҳимбий. Мен шариат-мариятни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларнинг сўзи ярим чақага арзимайди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Эрон сардорлари келдилар.

Раҳимбий (*Донёлбийга*). Оталикни сиз кўноқ қилингиз. Бу кишига яхши қарашиб, хурмат кўрсатингиз. (*Мир Вафoga*). Сиз сардорларни келтирингиз. (*Донёлбий*). Иброҳимбий. Мир Вафо чинқарлар. Раҳимбий муллоларга сўйлар. Мен Эрон сардорларини чақирдим. Эрон кўшунни Бухорода қола берамиз, яхши бўлмайди. Бухородан чиқиб кетиншларини тақлиф қилман.

Охунд. Қўб яхши қиласиз, бек. Келган кўноқнинг кетиши йўқми? Бухорода нима ишлари бор?

Раҳимбий. Бу кеча меним сўзимни тингламай, яна Бухорода қолмоқчи бўлсалар, бу тўғрида эрта сизлар билан бошқача келтишармиз. Албатта, эрта шулар ривоятларини олиб келарсиз.

Охунд. Қозим Низом. Ҳўб бўлбдир (*Турарлар.*)

Раҳимбий. Кетасизми эмди?

Охунд. Кетайлик, бек.

Раҳимбий. Ҳўб.

Охунд билан Қозил Низом чиқади. Мир Вафо билан Эрон сардорлари Хусайнхон, Аҳмадхон кетадилар. (Сондан сўнг, ўтурмасдан сўйлашадилар.)

Хусайнхон. Чақирган экансиз, келдик, бек! Раҳимбий. Хуш келдингиз. Сизни чорлатганимнинг сабаби шу: азиз кўноқларимиз бўлган Эрон кўшунини биз учун кўб мусофирчилиқ чекдилар. Шунинг учун ўлкамиз тинчланиб қолди. Эшитишимизга кўра, подшоҳимиз Нодиршоҳ шахид бўлганлар. Энди бу азият кўноқларга хизматларига ёрша жалдудлар²⁴ берилди, юртларига қайтарсак, биздан рози бўлурларми?

Хусайнхон. Бек, қароримиз бошқача эди. Бизга Абдулфайзахонни омон-эсон Эронга эришдирмак хизмати топширилган. Сиз Абдулфайзахонни бизга қачон топшиурсангиз, биз шу давқида чиқиб кета берармиз. Хонини топширмай экансиз, Эрон кўшунини ҳам ёта берадилар.

Раҳимбий. Нодиршоҳ ўлмаганда, мен Абдулфайзахонни, албатта, сиз билан юборар эдим. Бу кун Нодиршоҳ ўлган. Эронда Абдулфайзахоннинг ҳеч кимга қаролиги йўқ. Шунинг учун хонни сизга топширумоқнинг маъноси қолмаган.

Хусайнхон. Нодиршоҳ ўлган бўлса, Эрон тинриқдир. Эрон подшоҳи «Абдулфайзахоннинг жонини кўб қарингиз» деб, ўз кўшунига булроган. Биз унинг шу дабуруғини ерига келтурармиз.

Раҳимбий. Майли. Бизнинг хон сизга шунча доним экан, чиқариб берад эдим, бироқ у киши шу кун эртагаб ўзларини ўлдурганлар. Ўлукларини сизга чиқариб бермак унумсиздир.

Хусайнхон. Нима, Абдулфайзахон ўлдими?

Раҳимбий. Шу кун эрта билан ўзларини пичоқлаб ўлдирдилар. (Эрон сардорлари ҳайрат билан бир-бирларига қарайдилар. Раҳимбий сўзининг таъсирини кўргач, гавира беради.) Азиз кўноқларим! Абдулфайзахон ўлди. Нодиршоҳ ўлди. Сизнинг бундай ёт ўлкада бошқасиз, тилаксиз туррушингиз фойдасиз бир иш. Элимиз Нодиршоҳнинг ўлганини эшитса, сизни тинч кўймади керак. Хазинадан сизларга йигирма минг тангадан пул берайлик, кўшунингизга улашиб берингиз-да, юртингизга қараб, кета берингиз.

Аҳмадхон. Бек! Биз бу ишдан бир нарса олмаётимиз. Хонини ким ўлдирган? Узини, душманларимиз? Бу очик билгилмади. Биз кўшунимизга қайтиб, кел

тирмиз. Қандай бир қарорга келсак, сизга билдурарми.

Раҳимбий. Хўб, қачон билдурарсиз?

Аҳмадхон. Эрта билдурарсак керак.

Раҳимбий. Хўб бўлади. Шундай қилингиз.

Хусайнхон. Худо хофиз, бек!

Раҳимбий. Худо хофиз.

Эрон сардорлари чиқиб кетадилар.

(Мир Вафога) Сиз ўрдага борингиз. Абдумўминхонни қарингиз. Эрон сардорлари сиздан фотиҳа олиб, юртларига қайтар эканлар, деб бу ёққа юборингиз. Узингиз кета берингиз.

Мир Вафо. Хўб. (Кетар.)

Раҳимбий (ёғуз юрۇб сўйлар). Эмди иккинчи босқинчи босмоқ керак. Бу кўғирчоқни йўқ этмасак, бошимизга бир баҳо чиқеусидек кўрунадилар. (Қиссасининг бир қискинагина шишача чиқариб, шунда турган шарбат шишасига алдаради. Яна юра бошлаб, бирдан кўлар.) Эрон сардорлари бунинг ҳам ўлганини эшитсалар, ўзлари қочиб кетардилар. Биз тутмоқчи бўлсак ҳам турмаслар.

Абдумўминхоннинг, тож кўйгани ҳолда, кулۇб кетар.

Абдумўминхон. Бек бообо, мени чақирдингизми?

Раҳимбий. Ҳа, ўғлум, сизни чақирдим. Эрон сардорлари юртларига қайтар эканлар. Сизни кўрۇб, фотиҳа олардилар.

Абдумўминхон. Қани?

Раҳимбий. Кетарлар. Сиз тахтга чиқиб ўтурингиз. (Абдумўминхон тахтга чиқиб ўтуради.) Эрон сардорлари кетганда: «Нечун кетасиз, бизнинг Бухорода қолсангиз бўлмасми?», деб қаранг. Улар «йўқ, кетамиз» дейдилар. Сўнгра, бунларга йигирма минг тангадан пул берулсун, деб мента буворингиз.

Абдумўминхон. Хўб.

Раҳимбий (шарбат шишасига ёndoшib, шундан бир пиёла ичкади бўлди). Бай, ба..й, яхши шарбат эканди. Сиз томоқ едингизми?

Абдумўминхон. Ҳа едим.

Раҳимбий. Бир пиёла нчасамиз?

Абдумўминхон. Хай, нчаман. (Раҳимбий пиёлани тўлдириб беради. Абдумўминхон бирдан ичкади.) Бир олча нчамиз?

Раҳимбий. Бир олча... (Пиёлани олча жойига

кўяр.) Албатта, фойдали дорулар солингандур. Эрта
Қоз Нисомга мирасдлик ўрун²⁵ берсангиз бўлурми?
Абдумўминхон. Бўлур. (Юрасини тутуб.) Юра-
сини ендуруб юборди, бу нима эди?

Раҳимбин. Мена бир нарса бўлмади-ку!

Абдумўминхон (ишки кўли билан кўрагини
тутуб, буруладир). Вой ендим. (Манаар.) Бек бобожон,
бу нима эди? Ендим.

Раҳимбин. Жим турингиз. Ҳеч нарса қилмайдир.
Абдумўминхон (чидай олмади). Вой ендим... бир
оз сув берингиз! (Абдумўминхоннинг кўзлари олайиб,
юзи бузила бошлар.) Ендим. Бир оз сув берингиз!
(Қусмоқ истганда, тахтдан юмаланиб, тубанга тушар.
Раҳимбийнинг сингирлари бузулар, кучли бир вилжон
азобига учраган каби, деорға тазно, кўзларини Аб-
думўминга тикиб, қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қий-
ланиб ётгон Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар.)
Жағлод! (Раҳимбий сесканар.) Мени ҳам ўлдурдингми?
(Яна ийқилиб, толпина-толпина жон берар.)

Кўк тумбулар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчурар. Шу тобда
тахтининг бир четидан, йипирыа яшар эронли афғ бир Хаёл
боши яланг, эгинда кафан, оғир юруб, Раҳимбийнинг қаршусига
бориб турар. Раҳимбий жуда кўрқиб, қаттиқ тирар.

Раҳимбин (бўғич). Бу ким!... Ким бу!...

Хаёл кўли билан ймағач, парда очилиб, ўлгулар турган бонги
зандон кўришур.

Хаёл (отир тоғуш билан шул форсча назмини ўқур).
Сурати алли Хисравон ин аст,

(Зиндонни кўрсатар)

Зулм дар олами фарас дин аст.
Ожизонро диҳан ғутта ба хун,

(Ўлуқларни кўрсатар)

То шавад хилвати ҳавас гулгун.
Адл ин ранг тухми рафат кошт,
В-эй агар зулм теғ мебар дошт.*

Раҳимбин. Бу ким?...

Хаёл (тахтга қараб). Эй қора куч, кўруб кетгуб
тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган бодалардан, тоғ каён йипит-

* Бу тишим Бедипданлир.

лардан миллиончалари сен учун қурбон бўлгуб кетар-
лар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча тантри-
нинг энг бузқўбоши, энг шуми, энг қот-қора саодат —
сенсан. Остингда қолганларни эзгучи бир фалокат юки
бўлганинги каби, устинга чиққанларнинг борлиқларини
ёндиргучи бир олов тепасидирсан!

Раҳимбин. Ким бу? (Кўрқа-кўрқа ишки одим
илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлур. Хаёл сўйла-
ғач, яна кўрқиб кейинга қайтар.)

Хаёл. Сен фазилатлиқ билмларнинг кўл, қанотла-
рини узуб ташладинг. Инжу тизгунчи адибларнинг қалам-
ларини ўчоқ супурусига айландурдинг. Ота пичоғи
билан боғаларини бўғизладинг. Бола ханжари билан
отагларни йикитдинг. Дўстларни бўғуштурдинг, ўртоқ-
ларни уруштурдинг. Даланинг эркини, шаҳарининг тин-
чини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини та-
лагдинг. Отамдан қочиб, ўзига сиғинганим ҳолда уёл-
майин, бошимни кесдирган Афросиёбнингдан мана шу
кимсасиз боғани оғулаб йикитқон Раҳимхоннингтача
мингларча йиртқиш хониларни сен яратдинг, сен яшат-
динг. Эй, инсоннинг душман тангриси, қачонгача бу
онгсизлар тўласини ўзингта ҳам топиндируб, ҳам қур-
бон қиларсан? Эй, бойқушлар қасаси, бундай дев иш-
тихолик ҳайвонларнинг²⁶ кўли билан қачонгача дунё-
ларни бир-бирига уруб турасан? Тинчлиқ сақламоқ
бахонаси билан миллионларча инсон кўмасини²⁷ чуқур-
дан чуқурга юмалатмоғининг замони ҳанузгача бит-
мадими?

Раҳимбин (ўйлар). Афросиёб, дейдир. Отамдан
қочдим, дейдир. (Бир-ишки одим илгари босиб, кўрқа-
кўрқа.) Сен кимсан?

Хаёл. Мен... Сенинг каби бир зотим кўлинда мана
шунинг каён (Абдумўминнинг ўлгуни кўрсатар) ҳеч
бир нарсани билмайин, онгламайин, бўғизланган бир
мазлум, — Сиевүш!... Эй, қора юракли бойқуш, бундан
сента қолган вайронани қутламоқ учун келдим. Инсон-
лик дунёси, эсини бир жойга тўглаб, ўз ишига ўзи эга
бўлганча, сен ҳам, сенинг қабиладарининг ҳам ихтиёрин-
тиздадир. Истаганинггача ҳукм сура оларсиз. (Секин-
секин узоқланиб, ийқолад.)

Раҳимбин Сиевүш... Сиевүш. (Хаёл томонидан
тортилган каби, унинг кетида юруб, саҳнадан чиқар).

Парда тушар.

ШАЙТОННИНГ ТАҢРИГА ИСЕНИ

Кўк устида ойдин бир кенглик. Бир четда ётулган ёсалган, турли қимматли тошлар билан боғалган юксак бир минбар. Минбарнинг тегишида олтин ҳарфлар билан «Ҳаза минбару ҳазрати Азиз!» деб ёзилган. Ўртада бир қанча малаклар, бошлари ерга қўйилган сажда ҳолида, оғир товуш билан «Субҳонотлох, субҳонотлох» деб турадилар. Бир оёқдан кейин малакларнинг муҳаррири бўлган Шайтон тушунчалар, ҳайратлик, ориятан, қурғунинг бир сиймо билан келар, малакларнинг ҳолатирига нафрат арасида таҳқир билан қарашидан сўнг, сўйлайдир.

Шайтон

Нечун эмиш бу тубанлик, бу хўрлик, бу онгензлик, бу жонсизлик, бу кўрлик? Милйўнларча ихтиёрсиз маҳлуқлар минг йиллардан бери мана шундай юммуш кўзни, ерга қўймиш мангиларин, «Субҳон, субҳон, субҳон» дебон совиқлар?

(*Уйлағанди сўнг.*)

Нурдан милйўн-милйўн малак яратил, жон бер, онг бер, кўз, бош яса, тан ишла, ўчоқ учуи қанот даҳи бағишла, ундан сўнгра...

Малаклар

Субҳонотлох, ё оғлох.

Шайтон

ерда ётқиз «субҳон, субҳон» сайратғили! Кимга, қандай фойда бор бу ишдан? Қайси аҳмоқ исинадир бу қишдан? Бу эркинсиз маҳлуқларни тирғазиб, ундан кейин ёғоч каби ётқизиб, умр бўйи «поқ»лигининг мақтатмоқ истагансан... Нега бердинг қул-оёқ? Тебранмаскан, нега булар тирилди? Ўчолмаскан, нечун қанот берилди?

Малаклар

Субҳонотлох, субҳонотлох, ё субҳон.

Шайтон (қулмасираб)

«Субҳон, субҳон» сайрамоқдир ишлари, бир турлидир баҳорлари, қишлари. Кўкармайлар, очилмайлар, сўлмайлар,

юксатмайлар, яратмайлар, ўлмайлар. «Иўқлик» эмас бундай «борлик»дан ёмон?..

Исрофил сур, чақалдир. Малаклар саждадан бош кўтаралар, Ҳамдалари Шайтонга сазом бериб, унинг тегишида тўнланадилар.

Шайтон (ғурур билан)

Мен буларнинг муаллими, йўлчиси, адашганинг, йўқлигининг қўлчиси. Бу ишларнинг сабабини билмайман, айтганингни эрким билан қилмайман. Шу минбарга оёқ босиб чиққанда, амринг билан сўзга оғиз очғанда, жағоллигидан, жағоллигидан сўйладим, ҳар бир ишнинг ҳикматида кўйладим. Ўлғелигини, қодирлигини, илмингдан, кўрарлигини, одиллигини, ҳилмингдан оғиз очдим, кўз юлдим-да, гапурдим. Бироқ буюк... мана сенга ўз сўзим: у гапларга ишонмадим, мен ўзим! Тилим қачон сенинг учун сайраса, юратимни қитиқлайдир бир нарсал!

(*Узил-кесил шиклида.*)

Кўролмайдир, ҳикматларининг кўзим, тилдангина чуруб тушади сўзим.

Жаброил келиб Шайтонга сазом берадир.

Жаброил

Ҳурмат сенга, эй олами ирфон⁵, эй, кўнгли маориф билга тулган! Тантри сени ҳурмат-ла сазомлаб, ҳаққингдаги лутфини тамомлаб, амр айтади, таълимга бошла! Ҳар турли ёмон фикрни ташла. Чик минбарингга, элга хитоб э!⁶ Ким озган эса, унга итоб э!⁷ Ҳақ Жалла алоининг⁸ эҳкомини ўйлаб, авсофини сўйлаб, билдир малакутга⁹. Боғланма суккутта, қол дуъти худонинг!

Жаброил юкунуб бир ёқда турғач, Микоял кетадир.

Миконд

Устодимиз, бу кун сенга не бўлди?
Кунгинг нечун қоронғуликка тулди?
Тангрингдан кўрк, айتما бундай сўзларин,
сен ўзингдан қайтармағил кўзларин.
Тангри бизни топинғали яратгон,
эргашамиз шунга... бошқаси ёмон.

Малаклар (қўлларини кўтариб.)

Улғу Тангрим, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Жабронид орага кирар.

Жабронид

У ҳикматли ишлайдир,
ҳикматлари суринмас.
Ишларининг учуми
бизнинг кўз-да кўрунмас.
Ўкиролмаймиз...

Шайтон

Нечун шу?!

Жабронид

«Нечун шу»ми?

Миконд
Чунки у

Тангримиздир, бизлар унинг қўллари.

Азронид бирдан орага кириб, қизғин қайнаб сўйлайдир.

Азронид

Тангрим, надир бунинг бунча озғани,
имонларнинг тамалини қозғани?!
Бу бизларга куфр ўргатиб турадир,
жонимизни тамуғ сари сурадир.
Учмасуғни кўкка бунинг кўлларини?

Малаклар

Улғу Тангрим, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Азронид

Амр эт, бунга ўлим оловин сочай,
Иўкса, кўл бер, сабонгидан-да қочай.

Жабронид, Миконд, Азронид умидсизланиб жойларига
қайтгач, Шайтон яна сўйлайдир.

Шайтон

Ҳар нарсани йўқлиқлардан бор этмоқ ҳам, билмайман,
тўғримики! Бироқ бунга мен ишониб турмайман.
Ўзи йўқдан ҳар нарсани яратганини кўйлайдир.

Сизни нурдан, мени ўтдан бор қилганини сўйлайдир.
Нурдан, ўтдан яратилмоқ — йўқдан бор бўлмоқ эмас,
бунга билгач, ҳеч ким бизга «йўқдан бор бўлдинг», демас.
Яна бу кун «Лавҳ ул-махфуз» хатларига кўз солдим,
сизлар учун жуда қизиқ шундай бир хабар олдим.

Ҳамма тинглайдир.

Тангри яна тупроқдан бир янги ҳайвон ясармиш,
бизга ҳоким, ҳам ўзига ўринбосар қилармиш.
Эшитингиз, йўқдан эмас, тупроқдан:
Ишонмасанг, кўрсатаман!

(Қўли билан бир ёқни кўрсатиб.)

Кўр, ишон!

Шайтон кўрсатган томондан «Лавҳ ул-махфуз» кўринадир. Олтин
ҳарфлар билан ёзилган тубанлагачи хатчи ҳаммагари бирдан
ўқийлар.

«Одамни тупроқдан эмди яратармиш,
ҳам уни ўзимизга халифа қилармиш.
У бизнинг улғу қўлимиз бўладир».

Малаклар аро шов-шув тушадир. «Лавҳ ул-махфуз» кўздан
йўқоладир.

Биринчи малак

Одам...

Иккинчи малак

Одам...

Учинчи малак

Одам—ким?

Тўртинчи малак

Бу қандай сўздир, Тангрим?!

Бешинчи малак

Одам онаси — тупроқ?!

Олтинчи малак

Биздан бўлув улғуроқ!

Одам сира қилолмас
биздек сенга ибодат.
Одам сира билолмас,
недир сендаги қудрат.
У кўн гуноҳ қилармиш,
борлиқни булғатармиш,
олов, ўлим сочармиш.

Н и д о.

Сизлар менинг билганимни билмайсиз,
мен истагач, унга қарши турмайсиз.
Мана сизнинг вазифангиз!.. Жаброил,
Сен тез учуб аршим сари сафар қил.
Одам ҳозир тирилгандир, айт, келсин.
Малакларга буюраман—одамнинг
Оёғига сажда қилсин, йиқилсин.

Жаброил кетадир.

Ш а й т о н (*йўлайдир*).

Буюрадир... Тангрисидан оламнинг
малак бўлиб, мунча хўрлик чекканча,
ақлинг бўлса, тупроқ бўл-да, тинч ўтир.

(*Умидсизланиб қолган малакларга сўйлайдир.*)

Мана, шудир тутқунлиқнинг емиши!
Бошқа турли бўлмас тутқунлар иши.
Ҳеч кимсага қилманг сажда, бош эгманг,
Ўзингизда бор шарафдан қўл чекманг.
Шунча йиллар топиндингиз ўзига,
эргашдингиз бўлар-бўлмас сўзига.
Сизни бу кун балчиқдан ҳам тубанроқ
кўрмоқдодир! Яна бизга не керак?!
Сиздан ҳеч ким одамга тиз чўкмасин,
зулмат нурдан юқорироқ ўтмасин.

И с р о ф и л сур чаладир. Жаброил келар. Унинг орқасидан
О д а м ошпоқ нурдан кийимлар кийган, бошида тож, қўлида
яшил таёқ, оғир юриб келади. Шайтон одамни кўргач, сингури-
либ¹⁴, телбалик билан минбардан тушади. Шўл орада Н и д о
келади.

Н и д о

Эй, эй, бутун малаклар,
топинингиз Одамга!

М а л а к л а р бирдан саждага борадирлар. Ш а й т о н малак-
ларнинг саждасини кўрмасдан, Нидога қарши қичқиради.

Ш а й т о н

Топинмаймиз... Истасанг
юбор бизни адамга!¹⁵

Шайтоннинг шу қичқирishi билан дунёни кўрқинчли бир
қоронғилиқ босадир, тақинлар чақар, раёдлар¹⁶ гулдураб, ҳар
томон титрар. Бир оздан кейин дунё ўз ҳолига қайтар. Минбар
олдида йиқилиб қолган Шайтон, секин турадир. Тож билан
таёқ ҳам қанотларининг ерга тушиб қолган, ҳам ўзини шайтон
суратига киргани кўриниб турадир. Исрофил сур чалар. Ма-
лаклар саждалан бош кўтарадирлар. Шайтоннинг ҳолини кўргач,
ҳаммалари бирдан мунсоқот қиладирлар.

М а л а к л а р

Улуғ Тангри, кофирликдан омон бер!
Ўзинг бизга омон-эсон имон бер!

Ш а й т о н бирдан ёввойи бир қулиш билан орага кириб, Одамга
сўйлайдир.

Ш а й т о н

Эмди мендан сенга буюк ҳурматлар,
сенга ҳурмат, тутқунлиққа нафратлар.
Мени билмай нажот сари итардинг,

(*ерга тушган нарсаларни кўрсатиб*)

бу тутқунлиқ боғларидан қутқардинг.
Тангри мени топиндирди ўзига,
тушунтирмай, эргаштирди сўзига.
Бағишлади бир кирли тож, бир таёқ,
билмай олдим, бунлар эмишлар тузоқ.
Истадиким, сенга даҳи топпай,
яъни яна бир хўрликка тутунай.
Қаршу турдим бу маъносиз амрига,
ёғай бўлдим бу кун улуғ Тангрига.
Қўтармадим, ерга урдим сўзини,

(*малакларни кўрсатиб*)

шунлар аро уялттирдим ўзини.
Ҳеч бир жазо беролмади у менга,
омон-эсон сўйлаб турибман сенга.
На ёндирди, на йилонга ютдирди,
на бошимга алангалар тўқдирди.
Тамуғлар¹⁷ қайнамади, тошмади,
Лаққум олов дарёлари ошмади.
Қизиб мендан олган нарсасига бок:
бир кирли тож, икки қанот, бир таёқ.

Қанот ила учтимми мен, сүйласиң,
таёқ мени кўтардим, уйласиң.
Тожи оғир бир юк эди бошимға,
ибодати оғу қотди ошимға.
Қутулдим мен, энди озод юраман,
кенгликларда қанотсиз ҳам учаман.

(Одамға яқинлашиб.)

Мени сенга топнидирмоқдан унинг
истагани — сени даҳи алдамоқ,
алдаб, сўнгра секин-секин боғламоқ.
Уйлаб қара, маъноси борми шунинг?
Мен қутулдим, кетмоқдаман узоққа,
сен эслик бўл, туша қолма тузоққа.
Ташла тожни, бу таёққа берилма,
Энг сўнг сўзим шудир: сен малак бўлма!

И с р о ф и л с у р ч а л а р . Н и д о к е л а д и р .

Н и д о

Бандаларим, тингламангиз ёғийни,
ундан олдим мен саодат боғини.
Ўўлдан озди, залолатга¹⁸ ботди у,
чеккусидир бу ишдан кўб қайғу.
Малакларга улўғлиғин билдирдим,
минбарини аршим ёнда қурдим.
Қудратимнинг сирларини кўрсатдим,
ўзим билган билимларини ўргатдим.
Самоларнинг салтанатига етди,
малакларга ўқутувчилик этди.
Жуда буюк мартабалар бағишлаб,
буни шунча улўғладим-да... Нишлаб
буйруғимни қайтарадир бу озғин?

Ш а й т о н (Нидо келган томонга қичқирадир)

Чунки билим сенга туташ душмандир!

(Истеҳзо билан.)

Ҳикматнинг бор, уни ўзинг кел, қондир.
Мен қўрқмайман энди сенинг қаҳрингдан,
учиб кетдим иқлимингдан, шаҳрингдан.
Тамуғларинг, оловларинг, азобинг,
вахималар, жаннатларинг ялғондир.
«Лавҳ ул-маҳфуз» деган буюк китобинг
уйлрмалар, ялғонлардан тўлғандир.
Шунча йиллар бошим уза ерлашдинг,

энг сўнг кесак каби олдимға тушдинг.
Ортиқ мenden Одамингга топиниш,
«кечиргил» деб, йўқ қопангда ялиниш
узоқ бўлсин. Мен юраман букун шод,
тутқунлиқдан, қуллиқлардан-да озод.
Раҳбарим фан, пайғамбарим билимдир,
муовиним миям билан тилимдир.
Топнигумдир ёлғизгина ўзимга,
Ишонгумдир икки очик кўзимга.
Ёлғиз ўзим қутулдим деб юрмайман,
бошқалардан хабар олмай турмайман.

(Одамни кўрсатиб.)

Буни даҳи қутқаргумдир қўлингдан,
чинқаргумдир сенинг янглиш йўлингдан.
Бундан сўнгра сени ҳеч ким юксакдан
изламасин, йиқилиб туш фалакдан!
Ўўқол энди ҳикматинг-ла, аршинг-ла,
қудратинг-ла, жалолинг-ла, фаршинг-ла!¹⁹

Ҳаво қоронгулар, кўк гулдирар, чақилар чақар, ҳар томон
титрар. Бир оздан кейин дунё ўз ҳолига қайтар, Шайтонда,
Одамдан, малаклардан, минбардан ҳеч дарак қолмагани кўринар.

Парда тушар.

ИЗОҲЛАР

ШЕЪРЛАР

ЮРТ ҚАИҒУСИ — бу шеър аруз назмда ёзилган бўлиб, «Хуррият» газетасининг 1917 йил 29 декабрь 62-сонда эълон қилинган. Шу кунга қадар қайта нашр этилмаган.

«Хуррият» газетаси Самарқанда 1917—1918 йиллари нашр этилган. 1917 йил 27-сондан бошлаб Фитрат муҳаррирлик қилган. Бу нашрда Фитратнинг қирққа ақил публицистик мақодалари ва тўртта ўзбекча ва икки форсий шеъри эълон қилинган.

ЮРТ ҚАИҒУСИ (сочма шеър). Фитратнинг ўз сўзлари билан айтганда «мансура» («Адабиёт қондалари»). «Хуррият» газетасининг 1917 йил 28 июль 26-сонда эълон қилинган. Қайта наشري: «Фан ва турмуш», 1990, 9-сон, 7-бет (табдилчи Аббас Аъзам Хожак).

* Угузхон — хунлар даридаги қадимги турк хоқонларидан. Асл исми Мусахон Теоман ўғлидир. вафоти исоний 174-йил.

Тугилган санаси аниқ эмас. Ўттиз беш йил ҳукмронлик қилган.

** **Отилла** — Хун хоқони Минжуқ ўғли (395—453). Аксини Ведданинг ўлиmidан сўнг (422 й.) хоқонлигини тўла ўз қўлига олиб умрининг сўнгига қадар хоқонлик қилган. Қайта нашрда «Отилла» сўзи «онла» деб нотўғри ёзилган.

*** **туғой** — тутилган жой.

**** **саксон миллийи** — ўша йиллари ер юзиде туркий қавмга мансуб 80 миллион аҳоли бор эди, шу рақам назарда тутилади.

ЮРТ ҚАИҒУСИ (бир ўзбек тилидан) — ушбу сочма ҳам «Хуррият» газетасида чоп этилган (1917, 18 август 31-сон). Қайта наشري: «Фан ва турмуш» ж., 1990, 9-сон, 7-бет.

* **носулга** — тузалмаган, қайта касалланган.

** **тамуг** — жаҳаннам.

*** **сорилмоқ** — ёпишмоқ.

ЮРТ ҚАИҒУСИ (Темур олдиде). Сочма «Хуррият» газетасининг 1917 йил 31 октябрь 47-сонда ilk бор эълон қилинган. Қайта наشري: «Фан ва турмуш» ж., 1990, 9-сон, 7-бет.

* **қарлуқ темурлар** — темир панжаралар.

«ЎЗБЕК ЕШ ШОИРЛАРИ» тўпламидан

Тўплам 1922 йилда Тошкентда чоп этилган. Унга Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбекнинг шеърлари киритилган бўлиб, Фитратнинг 1919—1921 йиллар орасида ёзилган 13 шеъри тўпламдан

ноий олган. Ушбу тўплам ҳақида қуйидаги таъриплар эълон қилинган: А. Саъдий. Ўзбек еш шоирлари. «Туркистон», 1924, 12 январь; О. Шарафуддинов. Ўзбек еш шоирлари. Чўлпон. «Қизил Ўзбекистон», 1927, 14 февраль («Айн» имзои билан).

КИМ ДЕЯН СЕНИ? Қайта наشري «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида 1987 йил 11 декабрь сонда (нашрга таёрловчи Наим Каримов) эълон қилинган. Дастлабки тўпламда шеърнинг санаси кўрсатилмаган, қайта нашрда 1920 йилга тааллуқли экани айтилибди.

БИР ОЗ КУЛ. 1991 йилнинг шенда «Шарқ юлдузи» журналнинг 6-сонда (20-бет) қайта нашр қилинди (нашрга тайёрловчи Х. Болтабоев). Шеърнинг санаси кўрсатилмаган. Фитрат тўрқиман ҳолини кузатиб, 20-йилларнинг бошларида Тошкентда ёзилганини тахмин қилиш мумкин.

АЧИҒЛАЙМА ДЕГАН ЭДИНГ. Шеърнинг санаси кўрсатилмаган. Сарлавҳа остидаги сўзлар муаллиф қаламига мансуб. Қайта наشري учун қаранг: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 20-бет.

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА. Қайта нашрда 1920 йил санаси кўрсатилган. Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь (табдилчи Н. Каримов).

ОВУНЧОҚ. Шеър машҳур маърифатчи адиб Мирмуҳсин Шермуҳамедовга бағишланган. Боту 1929 йили М. Шермуҳамедов вафоти муносабати билан «Катта йўқотув» мақоласини ёзган, бу мақолада Фитратнинг ушбу шеъри ҳам тилга олинган. Шеър «Ўзбек еш шоирлари»дан олинди, нашрга тайёрланди.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов (1895—1929) — дастлабки ўзбек журналисти ҳам маърифатпарварларидан. 1917 йили 25 апрелда «Турон» газетасида босилган мақоласи учун жазога тортилган, ҳатто уни тошбўрон қилиб ўлдирин ҳақида ҳукм чиққан. Лекин гайратлиқ дўстларининг аралашуви туфайли ҳукм қамоқ жазосига алмаштирилган ва у дўстларининг ёрдамида Уфага қочиб юборилган.

ИШҚИНИНГ ТАРИХИ. Қайта наشري: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 21-бет.

ЯНА ЕНДИМ. Қайта наشري: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 22-бет.

* **кўгарини** — қабулар.

НЕГА БУЙЛА? Шеър 10 март 1920 йили ёзилган. Қайта наشري: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Қайта нашрда 1920 йил 14 март санаси келтирилган.

ШОИР. Шеър 1920 йил 24 мартда ёзилган. Қайта наشري: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Мийн Бузрук Солиҳовнинг далолати бўйича, бу шеър Абдулҳамид Чўлпонга бағишланган.

БЕҲБУДИНИНГ САҒАНАСИН ИЗЛАДИМ. Шеър 1920 йил ёзилган. «Ўзбек ёш шоирларидан олинб» нашрга тайёрланди (бунга қадар матбуотда эълон қилинган бўлиши мумкин). «Фан ва турмуш» журналининг 1989 йилги сонларидан бирида қайта нашр қилинган (таъдирчи Ш. Турдиев).

Шеър Амир Олимовнинг буйруғига кўра Қарши бели томонидан 1919 йилда ўлдирилган Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875—1919) хотирасига бағишланган. Бу ҳақда қаранг: «Ички лоб», 1922, 1-сон.

ПАРЧА. 1920 йил 11 апрелда ёзилган. «Ўзбек ёш шоирларидан олинган бу шеъринг парчанг асл сарлавҳаси берилмаган. Эҳтимол, тугалланмаган бўлгани ва мазмунан мўмтоз адабиётдаги қитъага яқин тургани учун, шундай номланган.

* уриқча — танбур чалганда бармоқда тақиллади.

УТУТ. Қайта нашр: «Чин сезиш» (Т., 1996).

* йурилма — чарчама.

ШАРҚ. Шеър дастлаб «Тоғ» журналин (1920 йил, 2-сон)да «спозма» руқни билан эълон қилинган. Сўнгра «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламга киритилган. Қайта нашр: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь.

Бухоро халқ жумҳурияти даврида БухЧК раиси ва Ички ишлар позирини бўлиб ишлаган Мунижон Аминовнинг 1937 йилги сўроқ анкетасига кўра (16—20 апрель), бу шеърга Ф. Хўжаевнинг илтимосига кўра халқ артисти Қори Ёқубов куй басталаб, ижро этган. Ушбу маълумот тафсилоти учун қаранг: «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 175-бет.

Шеър таҳлили учун қаранг: Б. Қосимов, Фитрат, Чингилар, «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 172—176 бетлар; Х. Болтабоев, Номалум Фитрат, «Ёшлик», 1990, 4-сон.

* ўгурил — шўрлик.

** «Тулқи, илон, шайтон, алдончи малъун» сатри қайта нашрда тушиб қолган.

ТУПЛАМГА КИРМАГАН ШЕЪРЛАР

ЎҚИТУЧИЛАР ЮРТИГА. 1921 йилда ёзилган бу шеър 1991 йили «Шарқ юлдузи»да қайта нашр бўлди (6-сон, 22-бет).

* урду — лашкар, армия.

ҚОР. Илк бор Бухоро маориф назарлиги нашри бўлган «Ўчқун» журналин (1923, 2-сон)да chop қилинган. Қайта нашр: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 22-бет.

МЕНИНГ КЕЧАМ. Шўро давридаги барча дарслик ва қўланмаларда «аксильүровий», «миллатчи бадбн кайфиятларини инфодаловчи» деб талқин қилинган бу шеър 1923 йилнинг октябрида Москвада ёзилган. Бунга тескари руҳда Боту «Менинг кунду»

ним» шеърини ёзган. Қизик шундаки, Фитрат шоир Ботунинг шеърдаги руҳин, ундаги «кундузинг товланишларини» биричлардан бўлиб анилаган бўлса ҳам, аслида бундай шеър ёзишга ўзини маслаҳат бергани учун, уни ўз шеъри билан биргаликда «Ичкилоб» журналининг 1924 йил 9—10-сониде (3—4, 7—8-бет) эълон қилган. 1996 йилнинг декабрида Фитратнинг 110 йиллик юбилейи муносабати билан «Туркистон» рўномасининг 1996 йил 21 декабрь сониде қайта нашр/этилли (нашрга тайёрловчи Х. Болтабоев).

ТУЗАЛИМ, БЕВАФО ГҒУЛИСТОНИМ. 1932 йил 4 ноябрда Самарқандда ёзилган бу шеър 1987 йили қайта нашр қилинган: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Бу асарнинг ёзилиш тарихи бастакор Мутанаккил Бурхоннинг Фитрат ҳақидаги хотираларида баён қилинган: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992.

НАСРИЙ АСАРЛАР

Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадиди мактабларини хуусинда қилган МУНОЗАРАСИ

Фитратнинг илк асари, муаллифининг ёзишича, 1909 йилда ёзиб тугалланган эди (бу ҳақда «Ёшшамаган гажакалар» мақоласида ҳам маълумот бор). Асар 1911 йилда Итанбулда нашр этилган. Бу биринчи нашр турли манбаларда турлича кўрсатилаётгани учун, унинг муқова varaгини сўзма-сўз таржима қилиб келтирамиз: Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг жадид мактаблари хуусинда қилган МУНОЗАРАСИ. Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқибатидир. 1-нашри. Бухороли Фитрат асари (асар унинг муаллифи ҳисобига нашр қилинмоқда). Истанбул, Исломия матбааси. Ҳикмат, 1327 (ҳижрий сана).

Асар 1912 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да, кейинроқ, алоҳида китобча ҳолида Ҳожин Мўйин таржимасида (Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Мунозара ҳақида» номли сўнг сўзи билан) босилиб чиқди. Ушбу тўпламдаги матн асарнинг илк (Истанбул) нашрдан Х. Болтабоев томонидан таржима қилинган ва «Шарқ юлдузи» журналининг 1997 йил 1-сониде (117—165-бетлар) босилиб чиққан. Ҳожин Мўйин таржимасидаги матн шу кун китобхонларига тушунилиши оғир бўлгани ва саҳнада қўйилишга мўлжаллаб бир неча ўринлари қисқартирилгани учун, уни аниан келтириб бўлмайди. Қуръон ва Ҳадислардан келтирилган намуналар матбаа етишмовчилиги учун араб ёзувида эмас, балки уларнинг ўқилиши берилди. Китобхонларга матн мазмунини тўлиқ етказиш мақсадида, саҳифа остида оят ва ҳодисларнинг таржималарини келтирдик.

«Мунозара» рус тилига ҳам таржима қилинган: Фитрат (фитрат) бухарел. Спор бухарского мударриса с еропейцем из Индии о новометодных школах («Истинный результат обмена мыслей»). Первое издание. Напечатано в Стамбуле, в мусульманской типографии. С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. Ташкент, 1911.

«Мунозара» икки пардали сатирик шеса сифатида Самарқанд ва Тошкент театрларида сахнага қўйилган (Қаранг; М. Раҳмонов. Ўзбек театр тарихи. Тошкент, «Фан», 1968, 280-бет). Фитрат асаридан сўнг айни мавзуда Хожи Мўйиннинг «Эски мактаб ёки Янги мактаб» (1916), Хуршидиннинг «Жаҳид ва қадим» (1919) асари ҳам нашр этилгандир.

«... Мунозара» ҳақида йигирмадан ортқ тақрир ва мақола-лар битилган бўлиб, уларнинг баъзиларини келтирамиз: Маҳмудхўжа (Бехудий). Мунозара ҳақиқинда. 1912 йилдаги Ўзбекча нашрига сўнгсўз тарзида чоп қилинган (мақола 1911 йили «Туркистон вилоятининг газети»да илк бор эълон қилинган эди); В. Б. Андреев. Новые течения в Бухаре. «Туркестанские ведомости», 1916, 13, 15, 20 октябрь; И. И. Умняков. К истории новометодной школы в Бухаре. «Вослестень САГУ», вып. 16, 1927, с. 81—96; Л. И. Климович. Ислам в Царской России. М., 1936, с. 196—214. Элен Каррер д'Энкаус. Ислам на рус империяси. Ўрта Осиёда ислохот ва инқилоб. Париж, 1966 (франг тилида). Қайта нашр: Лондон, 1988 (Максим Родинсон таржимаси), 99—118-бетлар (инглиз тилида); Э. Олворс. Ўзбек адабий сиёсати. Гага, 1964, 53—109-бетлар (инглиз тилида Хисо Кўматс у. Фитратнинг «Мунозара»си хусусида қайтар. Анқара университети босмахонаси, 1911, 157—168-бет. («Шарқ тилари» тўламида, турк тилида). Қайта нашр: шу муаллифнинг «20 аср бошларида Ўрта Осиёда туркчилик» китобида, Анқара, 1993, 1—18-бет; Э. Каримов. Развитие реализма в узбекской литературе. Т. 1975, с. 91—126; Г. Раҳимов. «Мунозара» — уйғонинг даракчиси. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Т., 1989, 29 декабрь. Х. Болтабоев. Таржимондан, «Шарқ юлдузи» ж., 1997, 1-сон, 119—126-бет.

* * *

1. Назиб — ёруғ. Айрим манбаларда юлдуз.
2. Дини мубин ислон — айнан; очиқ ислон дини, ҳақ дин.
3. Солик — сулукда турувчи. Тасаввуфда бирор тариқат сулукда турувчилар.
4. «Алҳамдулиллаҳ» ала кулли ҳол — ҳар бир ҳолатда Аллоҳга ҳамд бўлиш.

5. Истотистик — статистика. Бу ерда: жаҳон аҳолиси ҳақидаги маълумотлар йнгиндиси маъносид.
6. «Исемиз исм» ибораси форсча матидан сўзма-сўз ўғрилган бўлиб, ҳар бир отин (номни) ўз ишқори билан беришини англатади.
7. Раният — аҳоли, аҳли.
8. Фаранги тилидан баён қилинган бу фикр Хиндистон ва Мисрни эгаллаган инглизларга тааллуқлидир.
9. Ботил — асосиз; нотўғри, бўш.
10. Ифтитоҳ — бошлаш. Бу ерда имомчилик орқали пул топиш назарда тутилган.
11. Муҳр — ношарли келган даромад.
12. Муҳаз — вазиғалик, мойна; номзод.
13. Руку — намозда тиззаларига қўлини қўйиб эгилиш рукуни. Бу ерда «таъзим» маъносид.
14. Мановиқ — номзод.
15. Жомад — жонсиз парса. Ишлаб чиқарувчи (қобили иш-тиқоқ) куч эмас, балки жонсиз буюмдир.
16. «Фи сабилиллаҳ» — Аллоҳнинг йўлида. Бу ерда текин маъносид.
17. Табалиғ — истеъдодли, қобилиятли. Бу ерда нозил бўлган оятларни истеъдод билан қабул қилиш маъносид.
18. Жузкашиқ — «жуз» (бўлак) сўзидан олинган бўлиб, талабаларча пул тақсимлаш пайтида бир қисмини олиб қолиш.
19. Говкушон — Бухородаги олий мадрасалардан.
20. Зоти Воҳид — ягона зот, яъни Аллоҳ.
21. Мадоҳил — мойна.
22. Муованат — ўзаро ёрдамлаш.
23. Истанбул маншуратси — Конституция. Истанбулда амалга оширилган Конституцион монархияга ўтшин назарда тутилмоқда. Анварбек ва Нисзийбек — унинг таъкилотчилари.
24. Сатторхон ва Боқирхон — Эрон инқилобчилари. Ёш эрон-лилар ҳаракатининг раҳбарларидан.
25. «Аввали илм», «Бидон» — таҳсилнинг биринчи йилида ўқиладиган китоблар. «Аввали илм» қисмида «Аввали илм нимадир?» деб сўралади ва бунинг жавобида Аллоҳни таниш, Пайғамбарни тан олиш, Шайтонни англаш хусусида жавоб берилиши лозим. «Бидон»нинг сўзма-сўз таржимаси «Яхши бил» («Беҳ» — яхши, «дон» — бил). Араб тилининг сарфи (морфологияси) хусусида форс тилида ёзилган дарслик китоби. Бундай ва қуйида изоҳлар берилдиган китобларнинг мажмуаси «Му-тув» (Матилар) умумий номи билан Абдулкарим бини Хусайн ал-Андисоний томонидан тўпланиб, 1910 йлда Қозонда бостирилган. Бундан аввалроқ мадрасаларда қўләма ёки тошбосма

ҳақида маъжуд бўлган «Бидон» китоби «Мутун» мажмуасининг 166—187-бетларида берилган.

26. «Мўъзий-Занжоний». Бу китобда араб тилининг сарфи баён қилинган. Бу китоб «Бидон»га кўра мураккаброқ бўлгани учун, ўқув йилининг кейинги даврида ўқилган.

«Занжоний» — китобнинг асл номи «Тасрифи Зангоний» (Зангоний сарфи) бўлиб, бу китоб асар муаллифининг исми билан юритилади. Ибнуддин Зангоний (вафоти милодий 1257 йил) Филон яқинидаги Зангон (Эрон)да туғилган бўлиб, Бағдодда таҳсил олган ва ишлаган. Ушбу китоб юқоридаги мажмуавнинг 124—141-бетларидан ўрин олган.

27. «Кофия». Сўзма-сўз таржимаси «нифой қилувчилар». Бу китоб қисқа наҳв (синтаксис)дан иборат бўлиб, муаллифи Абу Амр Усмон ибн Умардир (вафоти милодий 1249 йил). У Исрода туғилган, Дамашқда таълим олган. Асосан, Мисрда яшатган луғатнавис олимдир. «Кофия» юқоридаги мажмуавнинг 2—85 саҳифаларидан жой олган.

28. «Шарҳи Жомий»дан «Ал-Марфуъот». Айрим манбаларда ва отакази нутқда «Мулла Жомий» ёки «Шарҳи Мулла» деб ҳам юритилади. Абдурахмон Жомийнинг араб тилида ёзилган «Фавойид уз-зиёна» (Зиё илмининг фойдалари) китобининг танланган боблари, «Ал-Марфуъот»-Жомий китобидан гапнинг асосий бўлаклари, эгаликнинг состави ҳақидаги қисм.

29. «Ал-мажрурот» — Жомий китобининг исм, яъни от ва унда изофий бирикмаларнинг қўлланилиши ҳақидаги қисм.

30. «Ал-мансубот» — «Мутун» мажмуасининг ушбу қисмида исм (от)нинг тушум келишида ифодаланиши ва унинг шарҳи баён қилинган.

31. «Ал-мабниййот» сарфнинг ўзгармас исмлар ва сўзлар ҳақидаги бобдир (юқоридаги қисмлар ўзгарувчан исмлар ҳақида эди).

32. «Ҳамд» ва «Баҳеи исм» — юқоридаги китобнинг «Ҳамд» қисми ўқилади ва «Баҳеи исм» номланиши остида исм (от)га оид грамматик шарҳлар савол-жавоб воситасида тақрирланади. Бу китоб сарфнинг исм (от) ҳақидаги умумлаштирувчи қисмдир.

33. «Қутбий» ҳошиясидан «Ва ротабуху ала муқаддима» — юқоридаги китобнинг шарҳи унинг ҳошиясида Қутбиддин томонидан ёзилган. Бунда «Фавойид...»нинг муқаддимасига ёзилган Қутбиддиннинг шарҳлари ўқилган.

34. «Ҳамди Ақойид». Китобнинг номи «Ақойиди Насафий» бўлиб, унинг асл матни Абу Ҳафис Умар бини Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий томонидан ёзилгандир. Шу китобнинг «Ҳамд»ига ёзилган шарҳлар ўқилади.

35. «Баъд...» (форсадан таржимаси — «сўнг») «Ақойид»дан

Аллоҳнинг ҳамди ва Пайгамбарининг наъти айтилгандан сўнгги қисми ўқилган. Бунда барча илмларнинг таърифи берилган.

36. «Самава...» «Ақойид»дан, яъни «Ақойиди Насафий» китобининг «Самава...» (луғавий маъноси: номладилар) сўзи билан бошланадиган қисми ўқилган. Бунда этиқоднинг навлари ва масалалари баён қилинган.

37. «Ҳақойиқ ул-ашйа». «Ақойид» китобининг «ҳақойиқ» сўзи билан бошланадиган жумласи ўқилган. Унинг таржимаси: «Нарсаларнинг ҳақиқатлари илм билан собитдир».

38. «Ҳамди таҳзиб». «Таҳзиб» (этиқод ҳақидаги китоб) асарининг «Ҳамд» қисми ўқилган.

39. «Тасрифи илм». «Таҳзиб» китобининг «Тасрифи илм» сўзлари билан бошланган жумласи ўқилган.

40. «Ҳикмат ул-айн» — мантиқ ва ақойид ҳақидаги китоб бўлиб, ундаги «ал-ҳикмату истиқомал ун-нафси (таржимаси: ҳикмат нафсининг қамолга етишидир) жумласи ўқилган.

41. «Ҳикмат ул-айн»дан «ал-нужуд баъҳиййун» — жумласи ўқалиб шарҳ қилинган.

42. «Мулла Жалол» асар муаллифининг номи билан юритилган ақойид китоби бўлиб, ундан «йаман ваффаҳана» (таржимаси: эй бизга тавфиқ берган) жумласи ўқилиб, шарҳ қилинган.

43. «Мулла Жалол»дан «Сафатариқу...» Юқоридаги китобдан «сатфатариқу...» (тез кунда бўлинад) жумласи ўқилган. Бунда Аллоҳ томонидан умматларнинг 73 фирқага ажратилиши башорат қилинганнинг мазмуни ётади.

44. «Саҳиҳ Бухорий»дан... Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870)нинг мазкур тўлқамиди ҳадислардан «иннамал-амалу бин-ниййат...» деб бошланувчи Ҳадис шариф ўқилади ва шарҳ қилинади.

45. «Тасрифи Байзавий»дан. Юсуф Байзавий машҳур мутасавуфлардан бўлиб, унинг манокӣб китобларидан ташқари, форс тилида ёзилган «Тасрифи Байзавий» асари маълум. Бу китобдан «Муавназатайн» деб номланувчи икки сура ўқилиб, шарҳ қилинади.

46. «Жомийнинг шарҳи». «Мулла Жомий» китобига асарда номлари келтирилган муаллифлар томонидан битилган шарҳлар ўқилиши лозим эди. Улар фақат юқорида ўқилган жумлаларнинг мазмуний талқишлари эмас, балки араб грамматикаси луғат таркибига оид мазкур китобнинг изоҳлари ҳамдир.

47. «Қутбий» — номлари келтирилган муаллифлар томонидан «Қутбий» китобига ёзилган шарҳлардир. Уларнинг асосий қисми «Мажмуа» китобига берилган, бироқ муаллифлар ҳақида маълумот ушбу манбада учрамайди.

48. «Ақойид» — мазкур китобда номи келтирилган муаллиф-

ларнинг шарҳлари мавжуд. Уларнинг барчаси «Ақойидадаги бир матнга тааллуқли бўлмай, балки бир китобнинг ҳошиясига иккинчисининг шарҳи тарафда ҳам давом этган.

49. «Хамд»нинг «алиф», «лом» нимадир? — Бу савод шундай изоҳланган: Ҳар қандай матннинг бошлангани саналган «Ал-ҳамдулиллоҳ» сўзидаги «алиф», «лом» ҳарфларини ва «хамд»нинг маъносини айтиш. Жавоб: «Алиф» «лом», яъни, «ал» — араб тилидан артиқдир. У тўрт хил маънода келади: истиғроқ, жинсий, аҳди хорикий, аҳди зеҳний. Бу ўринда унинг биринчи маъносини айтади. «Хамд» сўзининг лугавий маъноси мадҳ этмоқ, мақтамоқдир.

50. «Ва роттабтуху» (замирининг ўрни қаерда) — ушбу сўз билан бошланган жумланинг лугавий маъноси: «Ва уни тартиб қилдим мен...» бўлиб, бироқ бу ўринда лугавий маъно эмас, балки шу сўздаги қайтиш олмоши — «ху» қайси сўзга боғланган экани сўралапти. Жавоб: бу олмош ўзидан аввал келган китоб сўзига боғлангандир. Демак: «уни» яъни, китобни изоҳлаб келипти.

51. «Сафатариқу...»даги «син» қайси «син»дир? — Бу ўринда «сафатариқу» феълидаги бош ҳарф бўлган «син»нинг моҳияти талаб этилади. Бу «син» «савфа» (луғавий маъноси: кейин)даги «син» эмас, балки, «са» (луғавий маъноси: тезда)даги «син» экани айтилиб, феълининг яқин келаси замон шаклида қўлланилаётгани айтилади.

52. Музаҳрафот — усти ялтироқ, қалбаки, сохта. Бу ерда «беҳуда» маъносиди.

53. Таҳқиқот тадриси — ҳақиқат дарси (киноя билан айтилган).

54. «Тааммул» муродининг тайини «Фал-йатаммул» — бу сўзининг лугавий маъноси: «бас, (бу ёғини) ўйла» бўлиб, бу жумла «Хамд» ва «Баҳси исм» китобларидан олинган. Аввал биринчи сўз, сўнгра иккинчиси, бўйича мавкур китобларга тегишли жавоблар талаб этилади.

55. Наузубиллаҳ — Аллоҳдан паноҳ сўраймиз.

56. Эътино — эътибор бериш.

57. «Мийёаман аз уҳда берув» — гапираманга келганда енгаман дейсиз.

58. Воаеҳ — очиқ, равшан.

59. Хилофот маснади — халифалик салтанати.

60. Иргидод — таралуд. Бир нарсга киришин. Бу ерда «қайтиш» маъносиди.

61. Шикампарааст — ўз қоринини ўйловчи, яъни меншан.

62. Арабийдон — араб тилини билувчи, арабчанинг донишманди.

63. Белужистон — Афғонистон ва Покистон ўртасидаги жуг.

рофий ҳудуд. Кейинроқ Покистон республикаси таркибига қўшилиб кетган.

64. Васия — катта, улуғ, кенг, бепоён.

65. Таслие аҳли — Ҳудони учта деювчилар, яъни насронийлар.

66. Маваҳҳидлар — Аллоҳни ягона деб билувчи, яъни мусулмонлар.

67. Таълим ва таъаллум — ўқиш ва ўқитиш.

68. Ҳукми мутаволий — узлуксиз (қийматгача) бўлган ҳукм.

69. Хуерон — зиён, зарар.

70. Мухораба — кураш.

71. Қитол — қатъ этин, ўлдирин.

72. Ихмол — бепарволик, суетлик.

73. Авлиён изом — катта, улуғ авлиё (авлиёлар).

74. Бу риторик сўроқ услубида қўлланган жавоблар (Мударриснинг одатий жавобларига киноя тарафда қўрилган).

75. «Русия давлати Самарқандини эгаллаган» — Русия ҳукмати XIX асрнинг II ярмида Туркистонни эгаллагандан сўнг Бухоро амирлигининг бир қисми ҳам, хусусан, Самарқанд Чор Русияси ихтиёрига ўтди. Бухоро эса, вассал бўлиб қолади.

76. Маъхумлик мужасасаси — ноаниқ жисм.

77. Сир — оғирлик ўлчови. Бир сир 75 грамм бўлган. Бу ерда беш сир, яъни 75×5=375 грамм бўлади.

78. Мударрар — тўғри. Бу ерда тасдиқланганлиги маъносиди.

79. «Кубуҳу ҳусни замири мантаъамала» — хушук ва чиройли қилиб «мантаъамала»нинг замирини айтиш.

80. Илм ул-яқин — аниқ илм, чуқур эгалланган илм.

81. Қизби маҳз — ёлғоннинг ўғинаси.

82. Авло — яхшироқ, ҳақроқ (тўғрироқ)

83. «Ҳарати Набини тақзиб қилмоқ» — Пайгамбаримиз Мухаммад (С. А. В.)нинг таълимини ёлғонга чиқариш.

84. Таслие қилиш — учта дейиш.

85. Интизоъ — тортиш.

86. Вожиб ут-таълим — ўқилиши лозим бўлган китоблар. Диний таълимда «фарз», «вожиб» ва «суннат» йўналишдаги китоблар бор. Аллоҳнинг амри билан буюрилган Қуръони каримнинг таҳصيلи фарз бўлса, «вожиб» инсониятга зарурат жиҳатидан (ахтиёж туфайли) керак бўлган таълим усулидир.

87. «Зараба зайдонинг таркиби — бирикманнинг лугавий маъноси — «зайд урди». Бунинг таркибини аниқлаш эса, эга (Зайд) ва кесим (зараба — урди)ни аниқлаш демакдир.

88. Прўтрам — дастур, программа.

89. Муовия бинни Абу Суфён. Илк ислом даврида Макка ҳукмдорларидан бўлган Абу Суфённинг ўғли Муовия назарда тутилган. У Усмон даврида Сурия ҳоқими этиб тайинланган.

Ҳазрат Али вафоти (661)дан кейин халифаликни қўлга олиб, умавийлар сулоласига асос солган.

90. Варосат ул-анбийе — Пайгамбарнинг ворислари.

91. Ка анбийи бани Исроил — бани Исроил Пайгамбарларига ўхшаш (айрим сифатларда).

92. Наҳий — манъ этиш, қайтарин.

93. Шойеъ бўлмоқ — ёйилмоқ, тарқалмоқ, ҳаммага маълум нарса.

94. Дарбон — эшик очувчи.

95. Тавҳиди амал — амр қилинган ҳукмлар (аҳком)ни амалга ошириш.

96. Вазъ — тузилиш; тартиб.

97. Камоли итмийюн билан — хотиржамлик билан; ишонч билан.

98. Мафлук — фалокатга учраган, жабр кўрган.

99. Илми низом — ҳарбий таълим низоми.

100. Тамаллуқ — ялиниш, латанбардорлик.

101. Иблисининг дасиса дўкони — Шайтоннинг бузғунчилик уйи.

102. Шариати матин — қаттиқ, мустаҳкам шариат.

103. Қавий — кучли, бақувват.

104. Бидъати ҳасана — яхши одат.

105. Бидъати сиййина — ёмон, макруҳ одатлар.

106. Ҳифзи ислом — ислом муҳофазаси, ҳимояси.

107. Илқойи калиматуллоҳ — Аллоҳ сўзи (Қуръони карим)ни ўртага қўйиш, орага солиш.

108. Иктиҳод — тиришиш, жаҳд, ҳаракат.

109. Мағзуб ва мағхур — Аллоҳнинг ғазаби ва қаҳрига учраган.

110. Мансуху муҳарраф: 1) мансух — Аллоҳ томонидан бекор қилинган; 2) муҳарраф — кофирлар томонидан ўзгартирилган (бузилган).

111. Амир Темур Бухорий — Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро амрлиги ҳудудда бўлагани учун, Амир Темурга ҳам шундай Бухорий нисбати берилган. Бироқ бу нисбат хато бўлиб, Амир Темур дарида ҳали Бухоро амирлиги мустақил хонлик сифатида мавжуд эмас эди.

112. Фабиҳал-мурод — яхши ният, умид.

113. «Ваффақуллоҳу бигайид ил-ислом» — Аллоҳ уни исломни қўллаб-қувватлашига эриштирсин.

114. Иқдом қилмоқ — қадам қўймоқ, юра бошламоқ.

115. Бу ўринда «Кулли ямин батар» (ҳар қандай кун ўткиндир) жумласидан «батар» — «ўткинчи» сўзини форс тилидаги «бадтар» — «ёмонроқ» сўзи билан чалкаштириб юбориш натижасида келиб чиққан хатолик тўғрисида гап боради.

116. Жуъа — тайридинлардан олинадиган солиқ. Бухорода Амир Музаффархон дарида яҳудийлардан жуъа олинар эди, энди 1910 йилга келиб, яъни, Амир Олимхон тахта чиққач яҳудийларга жуъа тўланадиган бўлди. Бу амирликнинг мустақил бўлмай, балки вассал тартибда кун кечириётгандандир.

117. Жамоdot — жонсиз нарсалар.

118. Ун миш ўғрини атрофимизга тўллаб — бу ўринда Амирнинг «ун миш» сарбози танқид остига олинган. Бухородаги жорий қонунга кўра, илгари ўғирлик ва бошқа айб билан қозихонага тушган айбдор кишиларни сарбозликка (муайян муддатга) ҳукм қилишган.

ҲИНД САИҲИ БАЕНОТИ

Бу асар «Абд ар-Рауф» имзаси билан 1912 йили (ҳижрий 1330) Истанбулда «Баёноти сайёҳи ҳинди» номи остида форс-тожик тилида чоп этилган. Орадан бир йил ўтмаёқ Самарқандда рус тилига таржима қилиниб, қуйидаги унвонда нашр қилинган: Абд ар-Рауф. Рассазы индийского путешествника. Бухара как она есть). Перевод с персидского А. Н. Кондратьева, Самарканд, Изд. Махмуд-ходжи Бекбуди, 1913.

Асарнинг қайта нашри 1988 йили амалга оширилган. Дастлаб Тожикистонда «Садон Шарқ» журнаlining 1988 йил 6-сонida форсча-тожикча матн жузъий қисқартиришлар билан босилган. Сўнгра асарнинг 1913 йили русча таржимаси асосида қисқа вариантги Тошкентда нашр этилди: Абдурауф Фитрат. Рассазы индийского путешествника. Бухара как она есть. «Звезда Востока», 1990, №7, с. 130—143. (предисловие и публикация Хамиды Исмаилова). Нихоят 1991 йили асарнинг ўзбек тилидаги таржимаси эълон қилинди: Абдурауф Фитрат. Хинд сайёҳининг қиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, 8-сон, 7—39-бет. У 1988 йилги Душанбе нашри асосида Ҳасан Қудратуллаев томонидан амалга оширилди. Бироқ уни асарнинг Истанбулда чоп этилган илк нашри билан қийсан ўрнатганимизда, қўллаб қисқартиришлар борлиги маълум бўлди. Натижада қиссани қайта таржима қилишга (мударжим Ҳ. Болтабоев) тўғри келди. Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан келтирилган оят ва ҳикматларнинг ҳозирги ёзувдаги ўқилиши билан бирга зоҳирий таржимаси ҳам берилди.

Ушбу асар ҳақида қуйидаги тадқиқот ва тақризлар эълон қилингани маълум: Л. Қлимович. Ислам в Царской России, М., 1936, с. 171—216; Э. Олворс. Совет Ўрта Осиёда миллий масала. Нью-Йорк, 1973, 143—150-бетлар (инглиз тилида). Б. Назаров. Фитрат маърифатининг гултожи. 1991, «Шарқ юлдузи», 8-сон, 8—9 бетлар.

15. Ифтихо нули — келуси ўқув йили учун олдиндан тўланадиган ҳақ.
16. «Аввоҳ», «Абҳоҳ» — «Аллоҳ» каллимасини нотўғри ўқиш, бу эса иблисни ўлутлаган билан баробардир.
17. Муахсрофот — хурофотга берилиш.
18. Дониманд жамоа — бу ўринда жадид уламолари назарда тутилган.
19. «Иинал арзо йарисуҳа ибодиллаҳис-салиҳин».
20. Бори таоло — Аллоҳнинг исбалааридан: бори(и) — «пок», «покла» демакдир. Бу ерда «Ҳақ таоло» маъносда.
21. «Одил ва ҳур фикрли амир...» — 1910 й. Бухоро амirlиғига ўтган Олимхон назарда тутилган.
22. «Худодан қўқувчи назир бўлса...» — бу ўринда Бухоро назир Насруллоҳ Қўшбегига ишорат бор. Асар chop этилган йиллари Фитрат Истанбулда экан, «Бухоро назир Насруллоҳ бей Пароначи Афанди ҳазратларини очик мактуб» билан мурожаат қилган ва Бухоронинг аингли аҳволини баён этган. Бу мактуб ҳақида қаранг: «Табрифи муслимин», Жилд 2, Адат 25, саҳ. 10. Қайта назир: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 9 май.
23. Килисо — черков, католик черкови.
24. Протестантлар — лутанлий маъноси — «норози бўлиш», «келинмаслик». Бу атама 1529 йили Лютер конларининг тарқалиши чеклангани учун норози оқим сифатида шакланган, сўнгра насронийликдаги учинчи (католик ва православиядан кейинги) мазҳаби сифатида тарқалган. Улар турли бидъатлардан ҳоли равишда ўз миллий тилларига таржима қилинган Инжил (Библия)нингизна ўз эътиқодларининг манбан деб билташлар. Асосан Германия, Англия, Швейцарияда кенг тарқалган.
25. найшакар — шакар қамши.
26. ал-жабр ва ал-муқобала — алгебра ва ахтимоллар назарияси.
27. мункир — инкор қилмоқ, рад этмоқ.
28. сарфу наҳв — морфология ва синтаксис.
29. «Кул» — арабча: «Е, енг, егин» маъносда.
30. Таржимаси: Жанобимизнинг аҳволи қандай? Шояд соғлиқлари камол офиййати тамоми саломатлик (мукаммал соғлиқ)ка яқин бўлган.
31. Таржимаси: Негатўхташга буюрасиз?
32. «мувоф на музофиллаҳ» — грамматик категория, форетилдаги изофали бирикма ёки ўзбек тилидаги қаратқич ва қаралмиш муносабатларининг эквиваленти.
33. Таржимаси: Бир қанча вақтдан бери Сиз ҳазрат жанобларини...
34. Таржимаси: Сиз Ҳазрат жаноблари—муҳим ишлариз суянидигучи зотни эйбат қилишни орзу қилардим.

4. Бу ўринда Фитратнинг «Мунозара» асаридаги воқеа эс-латилипти. Ёдимизда бўлса, асар қаҳрамони «Фаранги» бухороли мударрисдан Бухоронинг аҳволини сўраганда, у жуда баландпарвоз сўзлар билан мактанган эди.
5. Мираажон Шерозий — XVIII аср бопларда Эрондан Бухорога келиб ўрнашган уламо ва мударрис. Унинг даврида илоҳиёт илмини ўргатишда кўпроқ оғзаки талаффузга эътибор қаратилиб, матиннинг мазмуни ва шарҳига ҳамда араб грамматикасининг ўрганилишига кам эътибор берилган эди.
3. Гуноҳи сагир — кичик гуноҳ.
4. Ира — номус.
5. Ҳавзи Девонбег — Бухоро марказида Девонбег майдонидаги катта ҳовуз. Кўп йиллар давомида Бухоро халқи учун домий сув ҳавзаларидан ҳисобланган.
6. Қуръони каримдан келтирилган оятнинг зоҳирий маъноси: «Биз ҳар нарсасига сувдан ҳаёт бағишладик».
7. Ман — оғирлик ўлчови. Ҳар жойда турлича шаклга эга. Масалан, Самарқандда 1 ман — 8 пуд, Табризда — 3 кг. Шаръий истилоҳ бўйича (мани шаръий) — 180 мисқол, яъни 846 граммдир.
8. Баида — ўзига исбатан қўлланиладиган «мен», кишилик олмонининг тамтарона шакли. Айрим ўринларда «камина» ҳам қўлланилади.
9. Нажоний — Ҳабашистон подшоҳи, бу воқеа миллидий 628—629 йилларга тўғри келади. Воқеа сўнггида Жайфар ибн Талиб у ерда элчи бўлиб қолган. Бу ҳақда қаранг. Б о л ь ш а к о в О. Г. История халифата. М., 1989, с. 153.
10. Эрон торчларининг ўйинчиси — форетаржимачилари орасида «пеправ», яъни рақе билан куй ва қўшиқлар мижро этиш урф бўлган. Бу ўринда раққосаларининг беўхшов қилиқлари молдохларининг ҳаракатига ўхшатиляпти.
11. «Лут қавмининг разолати» — бу ном Инжилда «Лот» шаклида берилган. Бу қавмдагилар ўз Пайғамбари Лутнинг (Нух, Иброҳим, Мусо ва Илёдан кейинги пайғамбар) насиҳатларига қулоқ солмай, куфр ишларига, хуСУсан, бачкавозликка берилдидилар. Бу гуноҳи учун Аллоҳ уларни ер юзидан супуриб ташлаган.
12. «Оламин халқ этганининг мусаллаҳ ҳомийси» — Одам ва одамларни яратган Аллоҳ. У одамларнинг келиштирувчиси.
13. «Ҳал йастишиллайица йазламуна валлазийица ла йазламуна». Ушбу ҳадиснинг таржимаси «Мунозара»да бор.
14. Ҳақ ул-тадрис — дарс ҳақи, ўқитгани учун талаб қилинадиган ҳақ.

35. «Гіёс ул-луғот» — 1827 йили Муҳаммад Ғиёсуддин ибни Жалолидин томонидан тузилган изоҳли луғат. Унда 17537 сўзнинг форсча изоҳи берилган. Бу луғатнинг 1905 йилги нashi Бухоро мадрасаларида машҳур эди. Бу ўрнида мударрис ушбу сўзларни «Арабий қомус»дан эмас, форсча изоҳли луғатдан излабтани унинг саводи «ҳамин қадар» эканлига ишора.

36. Атвақу — бу арабча сўзнинг маъноси: орау қилувчи, ораумалд. Ўзати «тавқун» (масдар — «орзу қилмоқ»). Бу сўзнинг маъноси «Гіёс ул-луғот»да йўқ.

37. шоти билан тоғора — мадраса ҳужраларида муллавач-чалар учун зарур ахтиёж буюмлари. Уларни сотиб олиш ба-ҳонаси билан мударрислар «хўйлаи шаръий» ишлатиб, ҳуж-раларни ҳам сотиб оладилар-да, сўнгра уларни катта пул ва нитом эвазига муллабачаларга қайтардилар.

38. муҳоза — ҳисоб-китоб.

39. «Иинамал-аъмалу бин-нийят» — ҳар ким ниятига яра-ша амал қилади.

40. нқтидо — эргашип.

41. шўриш — қўзғалон; бу ерда: тўполон.

42. ҳубби муҳил — ўсимликлардан тайёрланадиган дори.

43. харж-масраф — сарф-ҳаражат.

44. тайиб — гўзал.

45. назиф — соф.

46. жавод — эҳсонли, сахий, қарамли.

47. саҳиҳ — тўғри, рост.

48. ҳилал қилмоқ — ҳалолламоқ.

49. ирзели — номусли.

50. Халифа Мансур — аббосий халифалардан бўлиб, 754 — 775 йилларда Бағдодда ҳукмронлик қилган. Аббосийлар даври-да пойтахт Дамашқдан Бағдодга кўчирилган бўлиб, унинг даврида халифалик мустаҳкамланган, илм-фан ривож топган.

51. Журжис бини Бахтияшу — асл исми Георгий Бахти-шу. Халифа Мансурнинг бош табиби.

52. Хорун ар-Рашид — аббосий халифалардан энг маш-ҳури, 786—806 йиллари ҳукмронлик қилган.

53. Монко — Хорун ар-Рашиднинг хос табиби, номи юқо-рида зикр қилинган Георгий Бахтишунинг ўғли.

54. «Китоб ул-каср» — Шикастаниш ҳақида китоб.

55. «Китоб тақадимат ул-маърифа» — Маърифатнинг муқад-дам бўлишиги (Аллоҳни таниш зарурияти) ҳақида китоб.

56. «Китоб ул-ахлоғ» — Аралашма («қориншма»)лар ҳақида ки-тоб.

57. «Китоб котийийун» — Аралаштирмалар ҳақида китоб.

58. «Ал-маъу вал ҳаво» — Сув ва ҳаво (китоби).

59. «Табнат ул-инсон» — Инсон табнати (ҳақида китоби).

60. Букрот — асл исми Гипократ (эр. ав. 460—375). Юнон файласуфи ва табиби. Тиб илмига онд кўплаб асарлар муаллифи.

61. Халифа Маъмун — аббосий халифалардан. 813—833 йил-ларда ҳукмронлик қилган. Илм-фан ва маориф ривожига катта ҳисса қўнган. У ҳақда қаранг: Фитрат. Мухтасар ислом тари-хи. Тошкент, 1992, 27—28-бет.

62. «Китоб ул-фарқ» — фарқлаш (касаликларни ажратип ёки аниқлаш) китоби.

63. «Китоб ул-мавлуду лисабати ашхур» — Етти ойда ту-ғилишлик ҳақида китоб.

64. «Китоб ул-мивож» — Мизож (мижоз) ҳақида китоб. Шу номда Муҳаммад ат-Табиб Ҳиранининг асари ҳам Тошкентда 1991 йилда эълон қилинган. Муаллиф ушбу китобни ёзишда Гипократ ва Гален асарларига таянган.

65. «Китоб ридоъ, ун-нафо» — Нафеса ёрдам кўрсатиш ҳа-қида китоб.

66. «Китоб ун-набз» — Набз — пульс, томир уруши китоби.

67. «Китоб уз-зубул» — Заифлик хасталиги ҳақида китоб.

68. «Китоб шифо ул-амроз» — Касаликларнинг шифоси ҳа-қида китоб.

69. «Китоб кафйу агзия» — Овқатнинг кучи ҳақида китоб.

70. «Китоб ул-илали вал-амроз» — Иллат ва касаликларга онд китоб.

71. «Китоб ут-тадбир ул-мулассаф» — Заифликнинг чораси ҳақида китоб.

72. «Китоб ул-ҳимоят» — Ҳимоят (сақлашни) китоби.

73. «Китоб мудовот ул-амроз» — Хасталикларнинг давоси ҳа-қида китоб.

74. «Китоб ул-бухрон» — Бухрон (организмнинг бузилиши) китоби.

75. «Китоб Букрот фи амроз ул-ҳодат» — Букротнинг сақ-лашни мумкин бўлган касаликлар ҳақидаги китоби.

76. «Китоб айём ул-бухрон» — Бухрон вақти китоби.

77. «Китоб Букрот ила Таросибулус» — «Таросибулус»га ёз-ган Букротнинг шарҳ китоби.

78. «Китоб ул-илал савт» — Овоздани иллат ҳақида китоб.

79. «Китоб ут-табиби вал-файласуф» — Табиб ва файласуф-лар китоби.

80. «Китоб ул-ҳаракот ул-мажҳула» — Номаялум ҳаракатлар ҳақида китоб.

81. «Китоб ус-саҳийя» — Ўзига (хушига) келтириш ҳақида китоб.

82. «Китоб ус-суъул мизож» — Ёмон мизож ҳақида китоб.

83. «Китоб ул-меҳнат ут-табиб» — Табиблик меҳнати (заҳ-мат) ҳақида китоб.

84. «Китоб ул-адвийат ул-муфреда» — Алоҳида (махсус) дорилар китоби.
85. «Китоб ул-Афлотун фи Тайманус» — Тайманус ҳақида Афлотун китоби.
86. Жолнуус — асл номи Клаудиус ёки Галенус (Гален) номи билан Гарбда машҳур римлик ҳакам ва файласуф (129—199). У Юнонистон ва Искандарияда ўқиган. Илми Букрот, Афлотун ва Арасту йўлидан борган. Унинг асосий асари «Инсон танаси, аъзоларининг тамойиллари» тибб илмига оғирдир. Шунингдек, «Фалсафа тарихи» асарининг ҳам муаллифидир.
87. «Китоб таъриф ул-илал» — Иллатларнинг (касалликлар) таърифи китоби.
88. «Китоб наба ул-кабир» — Катта набз (пульсация) китоби.
89. «Китоб тадбир ул-асхия» — Хушга келтириш тадбирлари ҳақида китоб.
90. «Китоб ҳийлат ул-буръан» — Тузалиш ҳийласи китоби.
91. «Китоб ут-ташриҳ ул-кабир» — Катта анатомия китоби.
92. «Китоб ихтилоф ут-ташриҳ» — Анатомиядаги қарама-қаршиликлар китоби.
93. «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-ҳайн» — Тирлик жонзодлар анатомияси китоби.
94. «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-майити» — Ўлган жонзодлар анатомияси китоби.
95. «Илми Букрот фит-ташриҳ» — Букротнинг анатомия илми китоби.
96. «Ал-хомату илан-набз» — Набз зарурияти ҳақида китоб.
97. «Ўлуми Арасту» — Арасту (Аристотель) илмлари.
98. «Ташриҳ ур-рахим» — Раҳм (бачадон ёки уруғланиш) анатомияси.
99. «Ороъу Букрот ва Афлотун» — Букрот ва Афлотун кўрсатмалари.
100. «Ал-одот» — Кўникмалари (рефлекслар) китоби.
101. «Ҳисб ул-бадан» — Бадан самараси (китоби).
102. «Ал-ман» — Сперматозоид.
103. «Манофеъ ул-аззо» — Аъзоларнинг манфаати.
104. «Таркиб ул-адийя» — Дорилар таркиби.
105. «Ал-хуссу ила илм ут-тибб» — Тибб илмининг зарурлиги.
106. «Қавий ун-нафси ва мизаж ул-бадан» — Нафс кучи ва бадан мизожи.
107. «Ҳаракот ус-садр» — Кўкрак ҳаракати.
108. «Илал ун-нафе» — Нафс иллатлари.
109. «Ҳаракот ул-азал» — Мускул ҳаракатлари.
110. «Ал-имтилоъ» — Тўзалик (семизлик).
111. «Ал-мираъу нас-саво» — Иштаҳа ва меланхолия.

112. Истефон — Стефан, аббосий халифаларидан Мутаваккилнинг сарой таъбири.
113. «Сасароду фит-тибб» — Тибб илмида терини тикиш.
114. «Асокир ул-ҳинд» — Ҳинд доринуслари.
115. «Истинкор ул-жомеъ» — Жомеъни таққид.
116. «Сафиаг ул-нужж» — ютуқларнинг яхшиси.
117. Сардоба — форсча «сард» — совуқ, «об» — сув сўзларидан олинган. Сув тақдире ерларда уни сақлаш учун махсус қурилган гумбазли ҳовуз.
118. Абдуллоҳхон — Шайбоний сулоласига мансуб ўзбек хонларидан (1534—1598). 1557 йилдан ҳукмронлик қила бошлаган. Шайбонийнинг парталанган давлатини тиклаб, ободончилиги ишларига алоҳида эътибор берган.
119. Шарият бўйроси — қозихонага мурокаат қилганлар ўтирадиган-махсус бўйра.
120. Маҳдумжон — (ҳурматли маъносига, баъзан илмида ҳам «жон» қўшилиши Бухоро шевасида учрайди. Бу ўрнида ҳинд сайёҳи назарда тутилмоқда.
121. Сағир — кичик. Бу ерда гўдак маъносига.
122. Ирқидўз — проқи дўши, қизлар учун мўлажалланган дўши; проқидан рўмол, пойабзал, налак ҳам тикилади.
123. Шакурый мактаби — Жаҳид мактабларидан машҳур илоҳотчи А. Шакурый ташкил этган. Кейинчалик бу тип мактаблар Туркистоннинг бошқа ўлкаларига ҳам ёйилган.
124. Пули Сирот — Сирот кўприги. Қиёмат қойимда ўтиладиган қил кўприк.
125. Ушбу оятнинг зоҳирий таржимаси: «Инсон учун ўз амалларидан бошқа нарсаси йўқдир, [шунинг учун у] жидду-жаҳд этмоғи керак».
126. Ушбу Ҳадис «Саҳиҳи Бухорий»да учрамагани учун, бу ерда унга шубҳа билдирилмоқда. Зоҳирий таржимаси: «Дунё ўлган ҳайвон мисолидир, уни талаб қилувчилар итдирлар».
127. «Саҳиҳи Бухорий» — асл номи «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам»). Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810—870) томонидан тузилган ҳадислар тўплами: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ. Ж. 1—4. Т.: Қомуслар боп таҳририяти, 1991—1997.
128. Муфххўр — текинхўр.
129. Саъдий — Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Саъдий Шероний (1210—1292). Унинг «Ўзлунет»ига бадий асарлардан ташқари, диний-тасаввуфий руҳдан қўллаб асарлари ҳам кирган. Ушбу тўртлик мана шундай тасаввуфий асарлардан.
130. «Нисо» сураси — Қуръони каримдаги тўртинчи сура бўлиб, Мадинада нозил бўлган. Бу сурада шариятнинг ички ва

рата. В кн.: «Наследство и современность», М.: Советский писатель, 1975, с. 142—154.

Г. Раҳимов а. Диний тасаввур бадий тасвирда. «Адабий мерос», 1991, I сон, 55—60-бет.

Ҳикоя матни асарнинг дастлабки нусхаси асосида, унинг 1967 йили қайта нашри билан солиштирилиб нашрга тайёрланди. Муаллифнинг изоҳ ва тушунтиришлари ҳар бир саҳифанинг ўзига бериб борилади.

1. **Понамир** — почта, почча: «мир — амр»нинг қисқа шакли, «амр почча» маъносид.

2. **«Шамсия»** — мадрасаларда асосий ўқув қўлланмаси ҳисобланган араб тилидаги мантқиқ китоби.

3. **Мунар-Нақир** — диний китобларда ривоят этилишича, майит (ўлиқ) олдига дафидан кейин сўроқ саволига биринчи бўлиб шу икки малойика қирар эмиш ва марҳумнинг жаннат ва жаҳаннамга равона этилиши, асосан, мана шу савол-жавобдаги гуноҳ ва савоблар ўлчамига боғлиқ бўлади.

4. **Раф** — лугавий маъноси «баланд», «юқори». Бу ерда «токча» маъносид.

5. **Исфот** — соқит қилиш, тушириш. Майитни ювгандан сўнг тобутга тушириш.

6. **Ихлос ҳоқи** — Майит кўмилишидан аввал, ҳар киши бир сўқим тупроқ олиб, унга дам солади. Мана шу «хоқи ихлос»га лаҳад ичга сочилади, қолган тупроқ билан сағананинг айвони тўлдирилади.

7. **Манидат** — ҳужжат маъносид. Асарда жуда кўп русча сўзлар ва рус идора тартиботлари аччиқ кулги остига олинган.

8. **Илҳом** — нидо орқали хабар келиши.

9. **Ҳамбозбу** — ҳаммомчи, ҳаммомнинг ички ходими.

10. **Кашфи афрат** — ялангоч кишиларни кўп кўриш ёки ҳамма доимо ялангоч бўлиши кераклигини кашф этиш.

11. **Зогома** — тарозининг палласи.

12. **«Туркистонда бир тартиб чиққан эди»** — Фитрат Масконида кўп кўриб кузатгани «очереднинг Туркистонда ҳам расм бўлишини кинои остига олади.

13. **«Мина аътайна»**даги **«Кавсар ҳовузи»** — Қуръони каримнинг «Кавсар» сураси шундай оят билан бошланади: «Инлаа аътайнакал кавсар», яъни «Биз сенга кавсарни бердик». «Кавсар» сўзининг маъноси — «кўп яхшилиқ»дир, айрим тафсиричлар уни «жаннатдаги ҳовузи» деб ҳам талқин қиладилар.

14. Э. Олворс ўзининг юқорида келтирилган мақоласида «Қиёмат»дан бир парча келтириб, уни шғлииз тилига таржима этган ва қатор туркий калмаларнинг аслини сақлаган ҳолда уларга

ташқи аҳкомлари баён қилинган бўлиб, асарда сурадаги 5 оятнинг тафсири келтирилган.

131. **мубийн** — ошқора, очиқ.

132. **сарват** — бойлик.

ҚИЁМАТ

Фитратнинг «Қиёмат» номи хайлий ҳикояси 1923 йили Москвада яратилган ва шу йилнинг ўзидаёқ Марказий Шарқ наприёти томонидан араб имлосида алоҳида рисола ҳолида босилган. Ушбу нашрга Назир Тўрақулов «Дарвиш» имзоси остида сўзбоши ёзган. Айни нашрнинг маъни 1967 йили қайта нашр этилган: Фитрат. Қиёмат (хайлий ҳикоя). Тошкент, «Ўзбекистон» наприёти, 1967, 2—14-бетлар.

Ҳикоя муаллиф томонидан 1935 йили қайта ёзилган ва асосий сюжет сақлангани ҳолда, қаҳрамоннинг ижтимоий чиқиши, унинг ҳаммаслаклари ҳақидаги тафсилотлар билан тўлдирилган ва кенгайтирилган. Кейинги нусханинг ҳажми бир босма тобоқ атрофида. Бизнингча, дастлабки нусха нисбатан пухта, тугалланган асар сифатида ёзилгани, давр «сўлиқ»лари деярли учрамагани учун ҳам, унга асосий нусха сифатида қариллиши керак. Ушбу асар мавзуси «атеистик» деб гумон қилингани учун ҳам, Фитратнинг совет даврида энг кўп марта нашр қилинган ягона асаридир.

«Қиёмат» 1936 йили рус тилида (Фитрат. Страшный суд. «Литературный Узбекистан», 1936, №2, с. 132—142. Перевод Л. Софедотовой), айни ўша йилда тожик тилида (1936—1985 йиллар орасида муаллифнинг ўз таржимасида (етти марта нашр қилинган), 1937 йили уйғур ва қozoқ тилларида, айни 1937 йилнинг ўзида Тошкентда рус тилида алоҳида китоб ҳолида, 1964 йили тожикча нусхадан русчага таржима этилиб Душанбеда (А. Фитрат. Страшный суд. Сатирический рассказ. Душанбе: Ирфон, 1964, перевод Л. Кандинова) ва 1965 йили Москвада (Абдурауф Фитрат. День страшного суда. Рассказ-сатира. Перевод с таджикского С. Васильевой) ва бошқа жойларда нашр этилган.

«Қиёмат» асари ҳақида ўттиздан ортиқ мақола, тадқиқот ва сўзбошилар ёзилган бўлиб, улардан асосийлари қуйидагилар:

Э. Олворс. Бухоролик Абдурауф Фитрат ҳақида аргументлар. «Яқин ва Ўрта Осиёга доир илмий ёзишмалар», 5-жилд, 1991, 2—21-бет;

И. Балдауф. Шайтоннинг тангрига исёни. I туркология конференцияси. Турк тили ва адабиёти материаллари. Вийсбаден, 1991, 241-б. (немис тилида);

Л. Климович. «День страшного суда» Абдурауфа Фитрат

изоҳ берган. Э. Олворс келтирган нарча шу абац билан бошланиб, асл нусха бўйича беш бетдан мўлроқ нарчани ўз ичига олади. Демак, асарнинг бу йирик нарчаси инглизчага таржима этилиб, зарур изоҳлар ёзилган деган хулоса қилиш мумкин.

15. «Почамир бу ориқ қўйин 1335 йилда қурбон қилган эди» жумласидан хижрий 1335 йил милодий 1916—1917 йилларга тўғри келади. Фитрат Русия томонидан Ўрта Осиёда 1916 йили бошланган колонизал бошқарув тизимига ишора қилипти. 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришига ҳам ишора бўлиши мумкин.

16. Э. Олворснинг таъкидига, бу ишора, яъни хижрий 1332 йил, милодий 1914 йилги 1 Жаҳон урушига ишоратдир.

17. Ўртоқ — болшевиклар расмий термин сифатида «тоналири»нинг таржимаси ўлароқ қабул қилинган сўзнинг Фитрат кино билан ишлатади. Кескинликни юмшатиш учун бўлса керакки, асарнинг қайта нашрида бу сўз форсча «биродер» сўзи билан алмаштирилган.

18. Қоңқадан-қоңқага — эшикдан-эшикка.

19. Хуру гилмонлар — жаҳнатдаги қиз ва йигитлар.

20. Томоқ — таом.

21. Охират майи — художўйлик наъзаси; маст қилмайдиган май ичиб, Аллоҳнинг наъидаси билан ҳузурланш.

ДРАМАТИК АСАРЛАР

Фитратнинг «Темур сағанаси», «Ўғузахон», «Қона», «Бетп-жон», «Абу Муслим» каби драматик асарлари (1914—1919), уларнинг матилари алоҳида нашр этилмагани учун, бу кутуб қадар етиб келмаган. Бизгача тўла сақланган драмаларининг дастлабкиси «Чин севин» (1920) асаридир. Бу асарга маъву ва сюжет жиҳатидан уйғун бўлган драма «Ҳинд ихтилолчилари» (инқилобчилари) асаридир. Гарчи Абдулҳамид Чўлпон «Ҳинд ихтилолчилари» «Чин севин» нъясасининг давомидир («Иқтилоб», 1922, 3-сон) деб ёзган бўлса-да, бу асар алоҳида мустақил драма сифатида эътиборга лойиқ.

Қўйда биз Фитрат драматургиясидан унинг маъву ранг-баранглигини ҳамда муаллифнинг бу соҳадagi иқтидорини ёрқин намоён этган намуналарини китобхонлар диққатига ҳавола этдик.

АБУЛФАЙЗОХОН

Фитратнинг бу фожиаси 1924 йилда ёзиб тугалланган бўлиб, айни шу йили Москвада Марказий Шарқ нашриёти томонидан араб ёзувида чоп этилган. «Абулфайзохон» фожиаси филологини фанлари номзоди Сафо Зүфаров томонидан нашрга тайёрланган ва 1989 йили қайта чоп қилинган: «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 83—104-бетлар.

Асар аштархонийлар сулоласининг Бухоро тахтидан кетиши ва янги сулола — мангит амрларининг ҳокимият тепасига келиши каби тарихимизда бурилиш ясаган воқеаларга бағишланган. Асар воқеалари XVIII асрга тааллуқли бўлгани учун, матнда жуда кўп тарихий сўзлар, ҳозирги манжум сўз ва ибораларнинг ўтмишдаги шакллари учрайдики, нашрга тайёрлашда уларни айнан сақлашга тўғри келди.

Асарнинг ушбу нашрида шундай ўринларга изоҳлар берилди, шунингдек фожианинг 1989 йилги нашрида учраган айрим хатолар, нотўғри ўқилган ва тушиб қолган жумлалар тўғриланди.

Фитратнинг бу машҳур фожиаси ҳақида қуйидаги тақрир ва тадқиқотлар эълон қилинган: Н. Ганиева, Абулфайзохон. «Қизил Ўзбекистон», 1926, 14 декабрь; А. Алиев, Фитрат ва унинг «Абулфайзохон» асари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988; Э. Каримов, «Абулфайзохон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» 1989, 1-сон, 81—82-бетлар; Ж. Камол, «Абулфайзохон» — тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989, 14 апрель; И. Ганиев, Мастерство Абдурауфа Фитрата в создании трагедии «Абулфайзохон», АКД, Ташкент, 1992.

* * *

4. Абулфайзохон — Бухорода ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили. 1747 й. вазири Раҳимбий оталиқнинг фитнаси билан бутун онла аъзолари билан йўқ қилиб юборилган. Шундан сўнг Бухоро тахтига янги сулола — Мангит амрлари келган. Шу вақтдан эътиборан Бухоро хонлиги «Бухоро амрлиги» деб юритила бошлаган.

2. тахта — шахмат назарда тутилади.

3. мат — сўри, қаравот.

4. Матнда ўш нустадан сўнг «Мир Вафо» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак. Асар мазмунидан келиб чиқилса, бу хон сулоласининг давомидир.

5. ёғин — хон саройининг тўнанига келган меҳмонлар учун афритилган қиём.

6. қўриқ — қўриқона (қурол-аслаҳа ёки қимматбаҳо нарсалар сақловчи оғир) атаси, хон саройидagi лавозимлардан жаминдор Қўйта нашрида «қўриқ» деб хато ўқилган.

7. даф — чертиб чалинадиган, ётоқ гардиниса хон терн тор. тўнани музоффа асбоби.

8. уртун — парда.

9. Нодир — Нодирноҳ назарда тутилади. Улфат Абулфайзохоннинг энг яқин одами сифатида, Нодирноҳга бўлган нафратини аниқ уни меҳсимайроқ Нодир деб мурожаат қилипти. (Қўйта нашрида Нодирноҳ деб тўғрилланган.)

10. «Хусайний» — ўзбек мумтоз куйларидан бири. Кўпинча сатода (танбури) камон сингари чалиниши) ижро этилади.

11. тарат — таҳорат сўзининг қисқа шакли. Матнда шундай ёзилган, қайта нашрда уни таҳорат деб таҳрир қилганлар.

12. қалин — полюс.

13. ерлангирмоқ — жойлаштирмоқ.

14. Жубор — асли Жўбор; Бухоро шаҳрининг жанубий ғарбда жойлашган мавзе.

15. Қайта нашрда сўнги икки жумла тушиб қолган. Асл матн бўйича жумлалар тикланди ва ўз ўрнида келтирилди.

16. мурут — ҳурмат-эҳтиром ёки лутфу марҳамат.

17. беклик усули — бек (айрим ўринларда «бей» ёки «бий») Бухоро хонлиги тасарруфидagi вилоятларнинг бошқарувчиси бўлиб, у чексиз имкониятларга эга бўлган. Кўпинча, улар ёлгуз хонгагина бўйсунинган. Шайбонийхон, Абдуллохон каби ўзбек хонлари бу усулни марказлашган бошқарув усулига алмаштиришга интиланлар.

18. мақхур — қаҳру тазабга дучор бўлиш.

19. муғамбил — «муғамбир» сўзининг бузилган шакли.

20. Қайта нашрда бу жумла тушиб қолган.

21. тошнов — уйнинг бир бурчига сув кетадиган қилиб қўйилади, буни «авраз» ҳам дейдилар.

22. «Бесбечка» — луғавий маъноси: шўх, шаддот. Бу ерда: мақомда уфур усулида айтиладиган машхур халқ кўшиқларидан бири. Навоийнинг «Чашми оҳулармидур», Зебунисонинг «Нашуд» назаллари шу усулда кўшиқ қилиб айтилан. Шу кўшиқларнинг куйи назарда тутилади.

23. болвои ом — «болво», яъни балолар: «ом» — оммавий, умумий сўзининг қисқа шакли. Ибора тўлиғича «балоларнинг бирдан ёпирилиб келиши» маъносини беради.

24. жалду — совга, инъом.

25. «мирасад» сўзида «мира» — ховга, бошлиқ, катта маъноларни беради, «сад» эса юз рақамлини англатади. Бу мансаб юзбошиликка яқин саройдаги вазифалардан бири.

26. иштиҳолиқ хайвонлар — йиртқич хайвонлар.

27. кўма — тўплам, уюм.

ШАЙТОННИНГ ТАНГРИГА ИСЕНИ

Шеърӣй шаклда ёзилган ушбу драмани айрим мутахассислар драматик дoston деб ҳам атайдилар. Асар 1924 йили Фитратнинг Москвадалик даврида ёзилган бўлиб, шу йилнинг ўзида Тошкентда Ўрта Осиё Давлат нарийфети томонидан chop қилинган, 1967 йили Тошкентда «Қўймат» ҳикоси билан бир муқовада қайта нашр қилинган (нашр муаллифи кўрсатилмаган).

Шеърӣй драманинг матни 1924 йилги илк нусха асосида қайта нашр матни билан солиштирилган ҳолда таъдил этилди. Бундан ташқари олмониялик Фитратшунос олимга Ингеборг Бадауф асарининг 1924 йилги матни асосида уни олмон тилига таржима этиб, асарнинг асл нусхаси билан биргаликда 1997 йилда нашр этирди. Ушбу нашр матни бу таржима билан ҳам солиштирилди.

Асар асосида Куръони Каримнинг «Аъроф» сурасида баён қилинган (11—12 оятлар) Шайтонни лайн ва Одамнинг яратилиши ҳақидаги ривоят қўйилган. Шунга қарамай, айрим мутахассислар бу асарни атоистик мавзуда деб ҳисоблайдилар.

Асар ҳақидаги қубиллати тақриз ва тадқиқотлар маълум: Ингеборг Бадауф, Шайтоннинг тангрига-исени, Бамборда ўтказилган халқаро туркология конгресси материаллари, Инсбрук, 1991; Г. Раҳимова, Фитратнинг «Шайтон» тангрига исени» асари хусусида, «Адабий мерос», 1990, 4-сон, 50-бет; Баҳодир Карим, Ингеборг Бадауф айтадики, «Шайтоннинг адабиёти ва санъати», 1993, 2-июль.

1. «Хона минбару ҳазрати Азозил» — бу минбар Ҳазрат Азозил (Буён Тапиро)нингидир.

2. соғиқ — инни, чақмоқ.

3. сур — шоддан исалган сурнай.

4. ҳалм — ҳалм, мулобимлик, юмшоқлик.

5. ирфон — билиш, маърифат. Бу ерда: худони таниш.

6. Жалаа ало — олий мартабали. Бу ерда: худонинг номи сифатида.

7. маънуут — фаршталар олами.

8. умуратани хотиб — тинимсиз хитоб қилувчи; хат олувчи хотиб.

9. соғиқ — тинглоччи.

10. «Янаҳ ул-миҳруа» — сўзма-сўз таржимаси «яширин саҳ-ланган донх», Бу ерда: худонинг сўзлари ёзилган китоб.

11. Нуҳ, Нуҳ, Нуҳ, йўқ... — муқаддас китобларга ишонмас-лигининг ушб протестга шак келтириши билан баробардир.

12. Нуҳ — гуноҳ.

13. доҳи — ақл, таниш.

14. синуғуламийб — пола қилиб, гам чеклиб, асабийлашиб.

15. алам — йўқлик.

16. рома — момақаллроқ.

17. тамур — дузах, жаҳаннам.

18. нозолат — тубаши.

19. фарш — асл маъноси: ерга тўшалган нарсга ёки полюс. Бу ерда мантиа ўриланган фикр маъносига.

МУНДАРИЖА

Фитрат ва истиқлол маънавияти. Ҳ. Болтабоев	5
Шеърлар	31
Юрт қайғуси (сочма шеър)	31
Юрт қайғуси (бир ўзбек тилидан)	32
Юрт қайғуси (Темур оқинда)	33
«Ўзбек ёш шоирлари» тўпламидан	35
Ўлим дейи сонин?	35
Бир оз кут	36
Аччиланма деган эдинг	36
Миррих юлдузига	37
Овулчоқ	37
Ишқимнинг тарихи	38
Йна ёдим	39
Нега буйла?	39
Шоир	40
Бехудийнинг сағанасини изладим	41
Парча	41
Ўғут	41
Шарқ	42
Тўпалмага кирмаган шеърлар	42
Ўқитувчилар юртига	43
Қор	44
Менинг кечам	45
Гўзалим, беафо гулистоним...	46
Насрий асарлар	46
Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли муддариснинг	46
жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси	48
Ҳинд саёҳи байоти	109
Қиёмат	100
Драматик асарлар	100
Абулфайҳон	230
Шайтоннинг тапирга исёни	232
Изоҳлар	

Адабий-бадвий нашр
АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНДАНГАН АСАРЛАР

1 ж и л д

Шеърлар, насрий асарлар, драмалар

Тошкент «Маънавият» 2000

Бадвий муҳаррир С. Аълам
Мусаххат С. Абдурамазова

Муҳаррир Р. Қобилова

Техн. муҳаррир Т. Золотилова

Тиража берилди 24.03.00. Босишга рухсат этилди 07.03.00. Бичими 84x108/16.
Литературная тартибдаси. Юқори басма усулида босилди. Шарҳи 67.
13.44. Шартли кр-отг. 13.86. Нашр т. 13.83. 5000 нуска. Буюрига № 48. Нархи
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент. «Шодлик» кўчаси, 6. Шартнома 5—00

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб
журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусов даҳаси, Мурод
кўчаси, 1-уй. 2000.

и
Ф
ў
қ
м
г

Manavijaya

